MSS No. 258 Subject Philosophy

Name of MSS तत्व बोधिनी सिद्धान्त कौमुदी व्याख्या कृदन्त

Author

Period Folios 135

Script Sanskrit Source Prithipal Singh

Missing Folios

तत्त्वबोधिनी सिद्धान्त कौमुदी
व्याख्या कृदन्त ॥
१३५ पत्रक ॥ ल० अ० १० पं० प्र० पृ०

ह० लं० ( )

14

तत्त्वबोधनी कृदंत

258

تت بودنی کرونت درعلم صرف سنسکرت

240 Pages

13 * 52

त॰बो॰
नी॰ १

त

ॐश्रीसरस्वत्यैनमः समस्तजगतामीशौजगदानंदकारकौ जगतीजनकौवंदेपार्वतीपरमेश्वरौ १ कृद
तिङ्॰तिबादिप्रत्ययस्यकृत्संज्ञाकरणंकृतातिङ्॰ज्ञानाधीनज्ञानत्वात्तिङ्॰निरूपणानंतरमेवकृतोनि
रूपणमुचितमितितिङोनिरूप्यकृतोनिरूपयितुमाह धातोःननुतिङ्॰निरूपणात्प्रागेवस्वपोउदकेक्लिन्न
त्विगदधीत्यादिनिरूपणंकृतमितिकथमियंभवदुक्तसंगतिः संगच्छतइति चेदाबाढं क्लिन्नादिनिरू
पणस्यतत्रप्रासंगिकत्वात्प्राधान्येनकृतामचैवनिरूपिणत्वोक्तंयाकावकाशइतियद्यपिधातोरेकाचोहला
देरितिसूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्ततएव तथाप्यार्द्धधातुकसंज्ञाया आश्रितप्राकृव्यापारत्वलाभायपुनर्द्धातोरि
तिग्रहणंकृतं अन्यथाग्राह्यधातुकेशेषइत्यनेननतिङ्॰शिदिति त्यस्यधातोरितिसूत्राद्धातोर्विहितप्रत्ययमात्र॰
स्यार्द्धधातुकसंज्ञायांलूभ्यारभ्यामित्यादौविट् गुणौस्यातां धातोर्विहितत्वेनभ्यामादेरार्द्धधातुकत्वात् पुनर्द्धा
तुग्रहणेकृतेतुतत्रभ्यादयइचधातोरित्येवमविधानात् भ्यामादेरार्द्धधातुकत्वेनेतिदिक् प्रागलादेशाद्धा
त्वधिकारादितिपक्षोयुक्तइत्याशयेनाह आतृतीयसमाप्तेरिति तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यंतमित्यर्थः प्राग्
लादेशादितिपक्षेतुतिङ्॰शित्सार्वधातुकमित्यत्रधातोरित्यधिकाराभावात् शित्प्रत्ययमात्रस्यसार्वधातुक॰
त्वेसार्वधातुकमपिदितिङिन्त्वेचहरीतित्यादौयेङितीतिगुणःस्यादितिज्ञेयंस्यादेतत् धातोर्लकारोरस्मिभ॰ १

स्मिन्परत्वो नित्यत्वात्करिष्यतीत्यादौ प्रथमं स्यप्रत्ययप्रवृत्तौ नेति वाच्यप्रसंगः यत्र तत्र तिवाद्याश्रयो विकरण
स्तत्रैव व्यवधानाभावाद्भवतीत्यादौ तिवादयः स्युरिति चेन्नैवं विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति तिङो कारात्
अथवा विहितविशेषणाश्रयणेन धातोर्विहितस्य लस्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धेः नन्वेवं विहितविशेषणाश्र
यणे विहितस्य लटः शपा विकरणव्यवायेपि विदो लटो वेति णलादयः स्युरिति चेदत्राहुर्हृदयहन्तः धातुनविहितला
भस्त्वस्याप्राप्तौ विहितं विशेष्यते विदिना त्वानन्तर्यमिति तथा चायमर्थः संपद्यते धातोर्विहितस्य विदोऽनन्त
रस्य लटो णलादयः इत्यभ्युपगमाद्धेतोर्नैरेव विहितस्य लटो णलादयो भवंति न तु विंदतेर्लट इति दिक् विधेया
निर्देशात्स्वरितत्वाच्चाधिकारसूत्रमिदमित्याह अधिकारोयमिति तत्रोपपदमित्यादि एतेन कृत्संज्ञोप
पदसंज्ञयोरिह विधानसौष्ठवाय द्वितीयो धात्वधिकार आवश्यक इति ध्वनितं अयं भावः यदि द्वितीयो धात्व
धिकारो न स्यात्तदा पूर्वधात्वधिकारेपि कृदुपपदसंज्ञे स्यातां इष्टापत्तौ तु सप्तमीनिर्दिष्टमात्रस्योपपदत्वेन त्रि
लुङीत्यादौ तुङ् तत्र उपपदे ङ्गैरित्येवमनिष्टोऽर्थः प्रसज्जेत न तिङ् भिन्नधात्वधिकारप्रत्ययस्य कृत्संज्ञायां करि
ष्यतीत्यादौ स्यप्रत्ययस्य कृत्त्वे द्विते तिप्रातिपदिकत्वादौत्सर्गिकमेकवचनमिति सर्वसंमतत्वेन सुप्रत्ययः प्रसंग
त्वाच्च तस्मादधिकारविशेषेण तयोः संज्ञयोर्विधानार्थमयं अधिकार इति वा सरूपो अपवादेन नित्यं बाधे प्राप्ते

न॰ वो॰
नी॰
२

क्वचिदुत्सर्गस्यापिप्रवृत्त्यर्थमिदंसूत्रमतएवाचोयत् अहलोर्ण्यदित्याद्यपवादविषयेऽतन्मूद्दादयोऽपिप्रयु
ज्यन्तेभव्यंभवितव्यंकार्यंकर्त्तव्यंकरणीयंवाच्यंवक्तव्यमित्यादिपरिभाषेतिअधिकारसूत्रमितिस्वीकृतेतत्रअधिका
रेरेणविच्छेदाद्धासरूपसूत्राप्रवृत्त्याआसित्वाभुङ्क्तेआसतेभोक्तुमित्यादिरूपाणिनसिध्यंतिइहहिभोजनार्थ
त्वादासनस्यपूर्वकालतागम्यतेक्त्वाप्रत्ययश्चात्रतमर्थाधिकाराद्भावेभवतिलकारोपितत्रैवेतिसमानविषयत्वा
दुभयोर्बाधकभावःस्यात् किंचवर्णात्कारःस्युत्सर्गःसचरादिपइत्यनेनबाध्येतनचेष्टापत्तिः एकारादीनि
नामानिस्युरेवतेषामपपाठत्वादिप्रयोगविरोधाच्च अमुमेवार्थं मनसिनिधायहरिदत्तादिभिःपरिभाषेय।
मित्युक्तं एतेनधाकिलिङ्चेतिज्ञापकाद्धासरूपविधेरनित्यत्वेनतस्याअधिकारादुत्तरेषुक्तल्युट्तुमुन्खलर्थे
षुवासरूपविधिर्नास्तीतिसिद्धान्तसंगच्छतइतिदिक्वासरूपइत्यत्रासरूपइतिच्छेदः अन्यथालाघवेविशेषा
भावेनासंदेहायसरूपोवेतिब्रूयादित्याशयेनाहअसरूपइति असरूपइतिकिं कर्मण्यण्उत्सर्गःआतोऽनुप
सर्गेकः इत्यपवादः अनुत्सर्गस्यनित्यबाधकेयथास्यात्गोदःकंबलदःनचकृतेऽप्यसरूपग्रहणेअणकयो
रप्यसरूपत्वान्नेष्टसिद्धिरितिवाच्यंनानुबंधकृतमसारूप्यमिति सिद्धान्तात् अस्त्रियामित्यत्रस्त्रीग्रहणंस्वर्य
तेस्वरितेनाधिकारावगतिरित्याशयेनाह स्त्र्यधिकारोक्तंविनेतितेनस्त्रियांक्तिन्नित्युत्सर्गमप्रत्ययादित्यपवा २

तदादिपरं इज्ञादेर्हलादित्वासंभवात्तदाह हलंतादितिविहितइति यदित्तु विहितविशेषणं तव्याख्यायेतत
र्हि नियमार्थितातलभ्यतेतन्नणिजंताद्विहितस्यापिकृत्स्यनकारस्यणिलोपेकृतेहलंतात्परत्वेनतोर्विभाषे
तिविकल्पबाधितुंविधेःसंभवात् इशापत्तौत्वणिजंतप्रकृतिकाग्रनीयर्प्रत्ययांतंप्रेषणीयमित्याद्युदाह
रणंनस्यात्किंतुणिजंतप्रकृतिकमेवोदाहरणं किंचास्यसूत्रस्यनियमार्थत्वाभावात् प्रसंगनीयमित्य
त्रकृत्यचइत्यनेनणत्वंस्यात् अतोविहितविशेषणमवश्यंस्वीकार्यमितिदिक् नत्वेवमपिनियमार्थतानप्र
युज्यतेप्रेतत्वमित्यत्रविपर्यत्वसंभवात् नुम्विकारेणव्यवधानात्कृत्यचइत्यस्यप्राप्तेरित्यतआह नुमग्रहण
मिति अट्कुप्वा ङितिसूत्रइवात्रापिउमाभ्यनुस्वारोनलक्ष्यतइतिविपर्यत्वमिदंनशंकनीयमितिभावः
प्रेंभणइति उभयत्रणइत्यस्माद्वावेल्पुट् वानिंस कृत्यचइत्यतोनुवर्त्तनादाह कृतिपरइतिएपंतस्यादाना
मिति एयंतस्यप्रकृतपरत्वादप्राप्तेवचनंदेरचङीतिपर्युदासेनप्रकृतिग्रहणेएयधिकस्यापिग्रहणमिति
ज्ञापनादेतत्सिद्धमितिकेचिदाकृत्तप्रभस्यात्ज्ञापनंकृतमात्रविषयकमिति भाष्यादौसिद्धांतितत्वात् अ॰
चोयत् धातोरितिवर्त्तते अज्ग्रहणंधातोर्विशेषणंविशेषणेनतदंतविधिस्तदाह अजंतादिति शाकमक
र्त्तुमिति अत्रकेचित् अज्ग्रहणमजंतभूतशब्दादपियथास्यादित्येवमर्थमपेदितितेनदित्संधित्स्यमित्यत्र

त॰ बो॰ नी॰ ४

यतिङ्कृतेयतोनावद्युत्माद्युदात्तंनसिद्ध्यतिएयतिङ्कृतेतुतित्स्वरितमितिप्रसज्येतनचदित्सधित्सेत्यत्रहलोऽति
तिएयतःप्रसक्तिरेवनास्तीतिवाच्यम्आर्द्धधातुकविवक्षायामेवचातोलोपेकृतेहलंतत्वेननतत्संभवादिस्मादुः
तदापाततःआर्द्धधातुकेविवक्षिते यद्यतोलोपःस्यात्तदाहीदंसंभवेत्लोपस्त्वार्द्धधातुकेपरेएवोचितः
अन्यथापरनिमित्तत्वाभावेगएयतीत्यदावुपधावृद्धिप्रसंगादितिभावः स्पष्टत्वादितिद्वयेधात्वोःञंता
हलंतास्थतत्रहलंतास्यंतंवक्ष्यतीतिपरिशेषाद्ञंतादेवपङ्क्तिविष्यतीतिभावः तकिप्रासितकहसनेशास्त्र
हिंसायांचतेयाचनेयत्तुकेचिद्धंसीतिसानुस्वारंपठंतितदुपेक्ष्यम्ईदुवंदकृशंसुदुहांएषतइतिसूत्रविरोधेनंशं
सेरंपितएवसीकर्त्तव्यत्वात् हनोवायदितिहंतेर्वायत्स्यात् यत्संनियोगेनवधादेशस्तन्निस्पएव यद्यपिवध
मर्हतीतिवधइतिप्रागीषिच्छेदाद्यंचेत्यतोयदित्यनुवर्त्तमानेदंडादिभ्यइतितद्धितेनयतापिसिध्यतितथापि अ
सिवध्योमनुसलवधइतिसमासोनसिध्येत् कृतिपुनःकर्त्तकरणेकृतेतिसिध्यतिनचासिवधमर्हतीतिवि
ग्रहेकृतेसमासादेवतद्धितोस्त्वितिवाच्यंदंडादिषुकेवलस्यवधशब्दस्यपाठात् प्रत्ययविधौतंदंतविधेश्चप्र
तिषेधात्स्वरेभेदाच्च असिवध्यशब्दाद्यंतोदात्तंतित्स्वरितंमितिस्वरितःप्रसज्येतकृदंतेनसमासेनतुकृ
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणवध्यशब्दआद्युदात्तः अतएववध्यशब्देनतद्धितांतेनसहसुप्सुपेतिसमासइत्य ४

नयदकारानुवर्त्तात्तदकारैस्त्रकलत्तणमनुवर्त्तमिति समपवांतरपदत्वेऽऽस्विजं पूर्वभिरित्यादा विवसंप्रदा
यानुरोधेन क्वचिदवग्रहो न क्रियते इत्यादितदाशयः ह्रुपि ह्रस्वोस्त्विति रूपस्यामर्थ्यं ह्रुतीसिंसाग्रयनेथाःक
ल्प्यमिति ल्लुपे लत्वस्यासिद्धत्वात् न वर्णयोरसावर्ण्यविधानाच्चऋऌ ह्रुपथत्वं ह्रस्वः स्तुपठइति दीर्घं पठतः
सूत्रकृतस्त्वयमाशयः दीर्घनिर्देशः इइतिप्रश्लेषार्थस्तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यस्य बाधनार्थः अन्यथा ये
विभाषेत्यस्यावकाशः खायते खन्यते ईत्यस्यावकाशः यस्मिन्नरैग्मात्वं नास्ति मात्वपक्षे तूभयप्रसंगे परत्वादं
तरंगत्वाच्चात्वं स्यात् ये विभाषेत्यत्र हि ये इति विषयसप्तमी तथा च यकारादौ बुद्धिस्थ एव प्राप्तमात्वमंतरंगं इका
रस्त्वकया सह विधानाद्बहिरंगं तथा चांतरंगस्यात्वस्य बाधनाद्बहिरंगं तथा चांतरंगस्यात्वस्य बाधनाय प्रश्लेषे
ण द्वितीय इकारविधिरावश्यक इति ई चेति दीर्घोच्चारणं कृतमिति दीर्घप्रश्लाचक्षाणस्य भाष्यकृतस्त्वयमाशयः
इत्वमंतरंगं परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात् कापसंनियोगशिष्टं हि तत् आत्वं तु वहिरंगं ये इति परसप्तम्याश्रय
णात् एवं च इत्वेन आत्वबाधोन्याप्य एवेति दीर्घो न पठनीयः ह्रस्वपाठे मात्रालाघवमस्तीति तदनुरोधेन ये
इति परसप्तम्याश्रयणमपि युक्तमिति स्यादेतत् इ चेति ह्रस्वादेशाभ्युपगमेपि तस्यादेशस्य पूर्वेण सह ह्रस्वाद्गु
णे तस्यासिद्धतया ह्रस्वस्यापीति तिल्कस्यात् षत्वं तु कोऽरसिद्ध इति षत्वे तु किं च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रस्यासि

त॰बो॰
टी॰
८

ह्रस्वस्यौकारात् अतो दीर्घ एवविधेयः इति चेन्मैवं पदांतपदाद्योरादेशोऽसिद्ध इत्यनत्वग्रोपीति सिद्धांतात् अन्य

थाद्वृत्तेः इत्यत्र मित्यत्र ङीवृद्धिएणस्यासिद्धतया ह्रे चेति ह्रस्वाश्रयो नित्यस्स्यात्कस्मात् इष्यते तद्दीर्घो असदांतारद्धेति

वैकल्पिक इति दिक् ॥ भ्रंजो॰ संज्ञायामित्यसंज्ञाग्रहणसामर्थ्याभार्येत्यत्र सूत्रांतरेणापि काव्भविष्यतीत्यत

आह पुंसि चरितार्थ इति भार्यानामक्षत्रिया इत्यत्रेत्यर्थः तदनुबंधेतिङ॥ भ्रजित्यनेकानुबंधत्वात् किमर्थ इं क

योऽप्रसंग इति भावः ॥ भ्रजेषिभाषश्च इपधत्वान्निसंक्रपिप्राप्ते॰ मारभ॰ चजोः यथासंख्यमेतद विवक्षितं तेन

रक्तं रागादिति लिंगादिति कैयटः हर दत्तादिभिरुक्तं तदालोच्याह चस्य जस्य चेत्यादि धितिएयति विचस्य कुलं

घ्विनिएयतिचजस्य कुत्वपिति विवेकः न्यंकुरिति क्रुस्ससारहन्यंकुरंकुशंवरोहिषाइत्यमरः राजसूय यद्धे

ति राजानं क्षीएणंतीस्यादौ तथा दर्शनादिति भावः षुञभिषव इत्यस्य क्रुस्यांतत्वाद्यादनिपातनाद्दीर्घ इति भावः

निपातनं च रूढ्यर्थमपि विनञायपक्षे अश्वमेधादौ हितीयपक्षेऽप्येतिष्टोमादौ चनातिप्रसंगः उत्वमितितस्य

परत्वाद्धलि चेति दीर्घ इति भावः निंपक्वविवितितेनचदः सुपिंकापेतियत्नस्य योनेतिभावः भिद्योद्ध्यौकचिनिक

नेति विशेषः उद्ध्य इति नाय दागम इवोद्ध्यभिद्ययोर्भामंधेयसरंशाविचेष्टितमिति रक्षुः पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे किं पोष

एंसेधनं अधिकरणेल्युट् पुष्यसिद्ध्योः पर्यायत्वेपिस्वरूपपरत्वात्स्त्रत्रे द्वंद्वः पुष्येत्तसिद्ध्यति ष्याविव्यमरः पापा॰ ८

वंव्रजेरपि न्युङ्क्वइति उद्गजग्रार्जवेनिपूर्वसास्यजस्यकुत्वाभावोदस्यचवकारोनिपात्यते वज्रास्मिङ्कइति ।
उवसमवायइत्यस्माद्यजिचज्ञोरितिकुत्वेलघूपधगुणेच ओकइतिरूपंसिद्धमितिपरंतन्न तिस्मादिनिसमिसा
युदात्तमनिष्टस्यादितिभावः एष आवश्यके अवश्यंभावः आवश्यकंमनोज्ञादित्वाद्बुञ् अव्ययानांभमात्रे
टिलोपः अवश्यपयाच्यतिति आवश्यकाधर्म्मयोर्णिनः कृत्याश्चेतिण्यत् आवश्यकशब्दोऽवश्यंद्योतनार्थः
नतुप्रयोगार्थः तेनार्थप्रकरणादिगम्यपितस्मिन्नण्यत्कुत्वाभावश्चभवतियथाअवश्यपाच्यमवश्यवाचस्व
मितिकेचित्तन्नप्रयोगचितमहाः प्रायाः योच्या अवश्यपाच्यादितिभगवद्गीतास्विदंव्याचक्षते तन्निविंसं अर्हेऋत्यन्त
चश्चेतिण्यतिचजोरितिकुत्वंनिष्ठायामनिटइतिवार्त्तिकमतेतुसम्यगेवेतिदिक् यजयजदेवपूजादौ तुया
चयाच्ञायांरुचदीप्तावभिप्रीतौवचपरिभाषणेऋचस्तुतौत्यजविशेषइतितथाचसंज्ञेयमितिवचोऽशब्दसं
ज्ञायामितिस्यास्मेसंगात्निषेधोऽयमितिभावः ज्ञापकादितिसस्वरूपत्वात् वासस्वरूपत्वात् वासस्वरूपविधिनाएव
डुवेदितिनश्शंकनीयमितिभावः वाक्यमितिड: स्वंतचयोर्वाक्यं सोऽन्नभक्षमिद अभ्यवहार्यमात्रेविवक्षि
तेनतुखरविशदम भ्यवहार्येतेनभोज्यायवागूरित्यपिभवतीत्याहुः भोज्यमन्नदितिपालनीयमुपभोग्यंचे
त्यर्थः लपिदभिश्यंचेतिपारडुवधादितिदःजयादिमस्त्कआस्युवपिरमीतिसूत्रेलपिप्रदिव्यरपिलपिः

(5)

ने॰वो॰
नी॰
५

इपीतिपठित्वा अनुक्तसमुच्चयार्थेनतेनचकारेणाद्भेः संग्रह इत्युक्तवान् तच्चवैषम्येनव्याख्यानेनतिवीजंभा
ष्यविरोधः स्पष्ट एवेतिवाध्यस्वीकार्यइति कास्यनेकाच्आम्वक्तव्यः चुलुंपाद्यर्थमितिवार्त्तिकवलाद्य
था चुलुंपादिभ्यः आम्स्वीक्रियेतेतह्यदितिभावः तथाचप्रयुज्यतेनतानसंततिनदभाति तस्करः विस्रगो
पाश्चादाभ्य इत्यादि ल्लाघ्यमिति अववपके उपपदे इतिव्याख्यानेनतेनेदंसिद्धंतीतिभावः क्वचिन्नलाघवंम
त्वनादरात् ख्यातिसे इत्यादौ ख्यातिशाहृवत्वद्यातितीर्थस्यापिप्रयोगो दृश्यते अववपलाकंअत्रोपपदसमासंभ
वेपिमयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः आस्वपुत्र आसाध्यमितिपुत्रभिषवइत्यपेनटयतेनतुपुम्मम
वैस्वर्यंयोरितियोरितिकृत्सल्लरोवहुलमितिवहुलग्रहणादितिभावः पुमित्र्यए इतिपुत्र्यवेपने इतित्वन
टल्युतत्स्यानुवंधकत्वादितिभावः अत्रपुम्रभृतीनां हृहकृत्वापश्चादीसूपाहृनहृहः तेनाल्पत्वरमितिपुश्चा
हूस्यपूर्वनिपातः शासइदाद्ययोरचोयदित्यनेनरपित्रचमांतपोरद्युपधादित्यनेनयत्प्रत्ययप्राप्तेः पमारंभः
अनिसमात्रेयविप्रयोगस्तर्हिचरादावतिप्रसंग इत्यत आह दहिणग्रविशेषइत्यादिवैपपकुलादेरितिद
हिणग्रेहिंयोनिर्विकल्प्यतेवैपपकुलाद्दिनवतोभ्राष्ट्राहागार्हपत्यहितिकर्मव्यापार इतितथाचायमर्थः
लोकानांयाप्रीतिस्तद्विषयीभवनायेद्ययालाद्यवात्मीतिरेवसंमतिसायस्मिन् चौरादौनास्तिसोऽसंमति ५

डायणादेशेमनापिस्यात्तेः अव्ययांतानांचायतिप्रभृतीनांनाद्यकारांतानांवाप्रश्लेषेणग्रहणंव्याख्याना
दितिभावः कंवाधिपुमिति अन्यथातेभ्योउपसर्गाइतिविशेषविहितःकः सामान्यविहितस्यणस्यबाधकःस्यादि
त्यर्थः स्वगतौप्राचात्रस्त्रेअश्रुसंश्रुइतिनालभ्यपठितास्रृणोतिरुदाहृतस्त्वदनाकरंतथाचयुज्यते अना
श्रवावःकिमहंकदापिवक्तिविशेषःपरमस्तिशेषइतिनैषधादौअमरोप्याहवचनेस्थित अश्रवइतियदित
स्त्रअपिनश्रृणोतिग्रहणंस्यात्तर्हिइक्रदोरवितिसामान्यविहितमयंवाधितात्। एवाश्रुणोतेर्विशेषविहि
तोणएवस्यात्तथाचाश्रवइति रूपंनस्यात्किंत्वाश्रावइतिस्यादितिदिक्। लेहःश्लेषइतिइगुपधज्ञितिकप्र
त्ययेगुणेनस्यादितिभावः ज्ञ्नोतारितिदुद्रूडुपतापेऽस्मात्दचनेरितिदुर्गभाविस्मस्मात्दवइति दव
दावौवनाएपवह्नीत्यमरः काशिकेतिभाष्येत्वेतहान्निकनास्तीतितन्मतेभावघञाद्रोःसाधुरित्यतआह।
भाष्यमतेत्विति गेहेकः गेहइतिप्रत्ययार्थस्यकर्तृविशेषणंनोपपदंग्रहयतिनासंयुक्तेअप्इतिनिर्देशा
दित्यभिप्रेत्याह गेहेकर्तरीतिएतच्चछत्रंतशाक्यमकर्तृगृहेग्रहणेइतिभाष्येविष्णुपद्यलक्षणेकप्रत्ययेकृतेगर
हशाट्स्यसिद्धेःभात्स्यादितिभवतिहिताःस्यान्नाछवंञ्मंचाःकोशांतीस्यादौमंचशाद्वेनपुरुषाअपियपदि
ष्टपतेएवंचगरहशाद्वावेषमनिमन्त्रोदारेषुत्वेपचारिकइत्यर्थः अत्रेदमवधेयंगरहशाद्वोयमर्द्वचादित्वाद्

त. बो.
नी.
१३

भयलिंगः तत्रनपुंसकलिंगोऽभिधेयवचनः पुंलिंगस्तु बहुवचनांतएवगृह्यः पुंसिचभूम्न्येवेसवे
समरोक्तेरितिशाल्पिनिष्टुनस्त्वेणसाहचर्यात् शिल्पिनीत्यपिप्रत्ययार्थस्यविशेषणेनरूपपदमित्याह
तद्धिति कर्त्तरीतिभाष्यमतेनेतिति तथाच षेष्टुरजकरजनरजः स्पूपसंख्यानमितिवार्त्तिकंप्रत्याख्यातुं
भाष्ये कृतोक्तंरजनरजनरजःस्वकित्वात्सिद्धंकितएवैनेऽत्रोणादिकाइतितत्रकैयट आह रजक इति
कुमशिल्पीतिकुन् रजनमितिरंजेः क्युन्निति क्युन् रजइतिभूरंजिभ्यांकिदित्यसुन्प्रत्ययइत्यादिगस्यक
न् गामादाग्रहणेष्वविशेषेपिगैश्चाह इत्ययमेवेहगृह्यतेनतुगाङ् गतावितिथकन्प्रत्ययोहिगायसमर्थ
विषयमेवशिल्पिनमभिधातुंसमर्थइत्याशयेनाह गायतेरितिएयुञ्योगविभागतन्त्ररत्रसैवानुवृत्तिः।
ष्यः गायनइतिआतोयुक् जहातेरुदक मिति उदकाद्दीर्घंकवर्द्धनात् भावानितिभावाःपदार्थास्तात् जि
हीतेइति ओहाङ् गतौमत्तामिदिति अभ्यासस्येत्वम् सस्लः पंचमीस्थानेव्यत्ययेनजस् आः सपीति
यणलक्ष्यतइतिभूयः सहचारात् येहियांक्रियांपुनःपुनरनुभवतिसतत्रप्रायेणकौशलंलभतेतेन
सकृदपियःस्तुष्टुकरोतितत्रवुनयस्त्वबहुशोपिदुष्टंकरोतितत्रमेतिभावः आशिषिचआशासप्राप्तनमा
शीः साचप्रयोक्तुधर्मतिप्रत्ययार्थः कृदितिकर्त्रर्थविधानादित्याशयेनाह आशीविषयार्थेइत्यादिना। १३

दिषु क्रमेणोदाहरति यशस्करीति एषु किंकुं भकारः इहाप्रसिद्धतरत्वात् ह्यनुबंधकोपि करोतिरेव गृह्यते

नतु कृञ् हिंसायामिति हेतुः कारणं आनुलोम्यमाराध्यचित्तानुवर्त्तनं दिवाविभानन्तु अत्र करशब्देन न

क्तमासेस्त्रीकृतेपीष्टसिद्धौ सूत्रे तेषां ग्रहणं त्वपरार्थमिति चेदत्राहुः स्वरे तु विशेषोस्ति नक्तमा

से हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः स्यादनंतशब्दे सोपपदत्वे तु गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदु

त्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तत्वमिति दिवाकर इति दिवा दिवसं करोतीति विग्रहः दिवाभूता रात्रिरित्यादावि

व दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये प्रातिपदिकत्वात् मूलानुक्तान्यपि कानिचिदुदाहरति कर एव कारः प्र

ज्ञादित्वादण कारं करोतीति कारकरः आदिकरः नांदीकरः किंकरः बलिकरः भक्तिकरः कर्तृकरः चित्रक

रः क्षेत्रकरः जंघाकरः बाहुकर इति वार्त्तिकमिति कैयटहरदत्तादिग्रंथेषु माधवस्तु इष्टिरियमित्याह पुंयो

गेङीषिति पदन्यासकृतोक्तं देवादिषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति तेन किंकरणशीला किंकरीत्युपपन्नं भवती

ति तन्नादर्त्तव्यं परत्वादचा टो बाधित्वात् पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वाच्चेति भावः शेषौ तु पदं तरमस्पृष्टमथ

वा पचादिषु पाठः करिष्यत इति दिवाविभेत्यस्मिन् सूत्रे किमादिग्रहणमयनीयचादिष्वेव किं यत्तद्बहुषु कृञ

इति पठितव्यं वार्त्तिकमपीदमेव वचने यमितितत्स्याशयः अस्मिन्पक्षे कर्मण्यणं बाधित्वाचरितार्थमिदं वचनं हे

त॰बो॰
नी॰
१९

त्वादिविवक्षायांपरत्वात् टेनबाध्यतेतेनेनपुंयोगंविनापिकंकरीस्यादेवपुंयोगविवक्षायांतुनिर्विवादोङी^
ष् किंयन्नहद्दुषन्त्वेति प्रक्रियायांविकल्पोक्तिस्त्वाकरविरुद्धत्वात्कर्मण्यणेपिपदे प्रसंगाच्चयुक्तैवनचाज
भावेदित्वाविभेतिटःस्यादितिवाच्यंसूत्रेकिमादिग्रहणापनयनस्यहरदत्तादिनिरुक्तत्वात् अथवासूत्रेकि
माद्यपनयनंमास्त्वितिप्रौढिवादेनप्रक्रियाग्रंथःप्रवृत्तइतिस्वीक्रियते तथाच हेत्वाविवक्षायांकिंयन्नदि^
तिवार्त्तिकेनचतद्विवक्षायांतुपरत्वात् टइतिविषयविशेषव्याख्याभेदात्फलितंविकल्पमाश्रित्यप्रक्रियायाय
न्वेनप्राचोक्तमितिस्थितस्यगतिःसमर्थनीयाकर्मण्यभ्रतोभ्रतिर्वेल्लनंकर्मानुवृत्तेःपुनःकर्मग्रहणात्स्वरू
पपरतेत्याह कर्मण्यष्ट्रइतिस्वकरिरित्यादिरनेनानित्वात् कुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तंच
कुक्षिंभरिरिति एवंचगिरिस्तकनकाचलः कतिनसंतिचाश्मव्रजाःकिंदिरत्नधरणधरःकतिनसंतिभू
दारकाःमरतःमलयानिलःकतिनसंतिऊर्जानिलाःप्रभुस्तविबुधाश्रयःकतिनसंतिकुक्षिंभराइतिकेषां
चित्प्रयोगःप्रामादिकएवएजेःखश् एजृकंपने एजेरितिण्यंतस्यनिर्देशोनतुशुद्धस्यकानिर्देशाःखश्
शित्करणात्लिंगात्तद्धिसार्वधातुकत्वेसतिशप्संहेयथास्यादिति नचशुद्धस्यशपिसत्यसन्निवाद्विशेषास्ति
नचोत्तरार्थंशित्वमितिवाच्यंइद्वार्थत्वेसंभवतिकेवलोत्तरार्थस्याःन्याय्यत्वात् तदेतदाह एयंतदेजेरिति १९

अरुर्द्विषत् वर्णग्रहणेतदंतविधेः सिद्धावप्यंतग्रहणं सुनिंधयइत्यादौ ह्रस्वे कृते नुम्प्रवृत्त्यर्थं तथाहि अंतःश
ब्दस्समीपपरः अचामंतोवंतस्मेतिविग्रहः निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः समीपःश्वितनवययस्येति सूत्रेण विहि
तोयोऽचतदंतस्य मुमिति व्याख्यायते एवं च जनमेजय इत्यादौ स्वतोह्रस्वेपिमुम्सिद्धये प्रथमं खिति ह्रस्वः प्रवर्त्ति
नीयइत्यवधेयं प्रार्ह्वंजहाइति प्राह्णं नप्रार्ह्णं पृथकुल्मार्यापवन्न तंजहतीति ननुमाषाः प्राह्णंअपानशाहूर्ज्याजयं
ति ननुस्वतोजहतीत्याशंकायामाह अंतर्भावितण्यर्थ इति यथासंख्यंवारयितुमाह अत्रेतिधेटः स्तिनादिति अव
यवेचरितार्थत्वादितिभावः खश्प्रत्ययांतादेवधेटोङीविशिष्टे नान्यतइतिवर्द्धमानक्षीरस्वामिहरदत्तादयः तेन
पाणिंधमाधेटिङिनिशप्रत्यये आलोनुपसर्गेकइतिकप्रत्यये विशेषधयाकप्पागोधयतीति गोधा अत्रसंप्रदायएवश
रणं नासिकंधमइतिपाणिंधमेति धमादेशः नाडीमुष्ट्योश्च यथासंख्यंनेतिणनेच्चैहैवसूत्रेभाष्येवृत्तौवस्थितंयथासु
यासंख्यमितसूत्रेनाडीमुष्ट्योरित्युदाहृतं भाष्येतन्नाभिमात्राभिप्रायेण त्यके प्राहुः कोस्तुभे तु मतभेदेन तद्वाध्यमिति
स्थितं वटीखारीखारीष्विति जयादिभ्यस्तु वातशब्द सम्युदाजहारवातंधमः वातंधयइतितन्नभाष्यादौ न दृश्यते इ
तिमूलेत्रापेक्षितं उदिकूलेनन्नकूलस्यैवतत्त्वतः कस्यापि समस्यंतत्वादुपपदत्वं स्यात् ततश्च हनिवहिभ्यां सदृयथा
संख्यंस्यादितिचेदत्राहुः नाडीमुष्ट्योरितिवल्लाघवादुत्कूलयोरितिवक्तव्येउदीतिव्यस्तोच्चारणेनोपपदं एवं वे

दीतिपंचम्याः स्थानेपंचमीहृजिवहोरितितत्रपंचम्याः स्थानेषष्ठीति एतच्चयथासंख्यसूत्रेकैयटेस्पष्टंकिंच
हृजेः सकर्मकत्वात्कर्मणीत्युपतिष्ठतेतेनकृत्स्नंविशेष्यतेतेनोच्छ्रूः असत्ववाचित्वेनासंभवान्नदेतदाह उत्सर्वा
भ्यामित्यादिना विधुंतुदइति अरुर्द्विषदजंतस्येत्युकारांतस्येत्यनुस्मृतमस्त्विति राहुः स्वर्भानुः सिंहिकेयेविधुंतुद
इत्यमरः अरुंतुदइति अरुंतुदंतुमर्मस्पृगित्यमरः व्रणोस्त्रियामीर्ममरुरिति असूर्यंपश्याइति पाघ्रा
ध्मेतिपश्यादेशः स्तुतिपरत्वेदंएवंनामराजदारागुप्ताः यदपरिहार्यंसूर्यानंसूर्यमपिनपश्यंतिकिंपुनः परपुरु
षमितितेनसत्यपिसूर्यदर्शनेप्रयोगोगमकमर्थः चकारस्त्वेवचित्कस्वइतिविशेषणार्थइतिवृत्तिः नविरूप्यनेयदा
तुसूर्याभावाद्दर्शनमात्रंसूर्येतरचंद्रादेर्दर्शनंवाविवक्षितंतदाखश्प्रत्ययनभवत्यनभिधानादितिम्यासकारादयः
प्रियवशेवदः खच्खकारौ खेवस्यइत्युच्यमानेएजेः खशिजनमेजयइत्यत्रापिस्यादितितदाशयः एकानुबं
धग्रहणेऽस्मन्नुबंधस्यनग्रहणमितिखशिनभविष्यतीतिस्यादिनावृत्तिग्रंथस्यायुक्तत्वमाह खशिकृतेप्रत्ययांत
रकरणमुत्तरार्थंहिषंतयइत्यत्रवृद्धस्त्रणिलोपायथास्यात्नाशाद्यंमाभूदितिनन्वेवमुत्तरत्रैवक्रियतामितिचेत्सत्यं
इहकरणमस्यतोपिकृचिदूवतीतिज्ञापनार्थंतेनगमेःसुपीतिनाशर्ववार्त्तिकंकंतज्ज्ञापकसिद्धमेव असंज्ञार्थमि
तिसंज्ञायांतुवक्ष्यमाणगमेश्चेतिसूत्रेणैवसिद्धमितिभावः विहंगमइतिविहायसाक्ष्माकाशेनगच्छतीतिविग्रहः १८

क्तमितिभावः भाष्यविरोधादिति उक्तं च भाष्ये सुविति वर्त्तमाने पुनः सुट्ग्रहणं किमर्थमनुप
सर्गार्थमेवं तदभूत् इदं सुट्कात्रेयथा स्यात् उदासारिण्यः प्रसासरिण्य इति अयमाशयः सत्स्विह
चेति सूत्रे सुपिस्य इत्यतः सुपीमनुवर्त्तेते तच्च उपसर्गेतरपरं तु उपसर्गेपीति एयगुक्तैः तदिहानव
र्त्तमाने अर्थाधिकाराद् उपसर्गेतरपरमेव स्यादिति निष्कर्षे तु माभूदिह सुड्ग्रहणं उपसर्गेपीति संघास्या
प्यनुवृत्तिनिर्वाहात् सर्वत्रापि सुट्मात्रे उपपदे णिनिः न तु नुपसर्ग एवेति सिद्धान्तः एतच्च शब्दकौस्तुभे स्प
ष्टं प्रसिद्धं चेति एवं च पाणिनीयानुसारिणीमिति प्रक्रियाकारप्रयोगोपि निर्बाध एव अमरस्य प्रायुक्तः
लिंगविशेषविधिर्याप्यापीविशेषैर्यथवाधित इति दिक् साधुकारिणीति सूत्रं ज्ञापकसिद्धं प्राक्केरिति सूत्रे
हिताच्छील्ये यत्र साधुकारी गृह्यते तत्र ताच्छील्यं विनापि णिनौ समेव संगच्छते ब्रह्मणि वद इति इदं त
वाचनिकमेव अताच्छील्यार्थमिति एतच्च कैयटहरदत्तादिग्रंथे स्पष्टं यत्तु भट्टवार्त्तिके ब्रह्मवादिशब्दस्य त
च्छीलतद्धर्मतत्साधुकारितपरतया व्याख्यानं कृतं प्राक्केरित्यधिकारेतु ब्रह्मणि वदेर्णिनि विधायकं वचनं ना
र्थवदिति कथमिदं संगच्छेतेति तदत्राहुः भट्टपादानामयमाशयः सुप्यजाताविति सूत्रे ताच्छील्ये णिनिः
उपसंख्यानेन ज्ञापकेन वा साधुकारे णिनिः आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यावश्यके णिनिस्तु तद्धर्मे

त॰बो॰
नी॰
२२

पर्यवस्यतीति न विद्म आङ्केरितिसूत्रस्य व्यापारोऽस्तीति ननु ब्रह्मवादिनो वदंतीत्यत्र ब्रह्म वेद इति ब्रह्म
शब्दस्यापि जातिवाचकत्वात्कथमिह ताच्छील्ये णिनिरिति समर्थनमिति चेदत्र नव्याः सुप्यजाताविसू
त्रग्रहणे जातिरेव पर्युदस्यते ताच्छील्यसमभिव्याहारात् ब्राह्मणानामंत्रयितेति प्रत्युदाहरणानुगुणम
नुगुणं चेति न च काप्यनुपपत्तिरिति मनः बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह मनज्ञान इति दैवादिकस्यैव ग्रहणं
ननु मनु अवबोधने इति तानादिकस्य तेनोत्तरसूत्रे खश्विधान् एनेभवति न त्वस्मयस्तदाह मन्यतेरिति।
आत्ममाने मननं मानः भावे घञ् आत्मनो मान इति कर्मणि षष्ठ्या समासः स्वपर्याय आत्मशब्दः प्रत्य
यार्थत्वेन सन्निहितः कर्त्तास्वपदार्थस्तदाह स्वकर्मक इत्यादि चादिति ननु वासरूपविधिना लभ्यत ए
व णिनिरिति किमर्थश्चकार इति चेदत्राहुः चकारेण विच्छेदाय णिनिः समुच्चीयते तेन करणे जज
इत्यादौ णिनिरेवानुवर्त्तते न तु खश् एवं चोक्तप्रयोजनानुरोधेन चानुकृष्टं नोत्तरत्रेतीदृनमवर्त्तत इ
ति पंडितमात्मानमिति एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्त्तृत्वं पंडितत्वविशिष्टरूपेण च कर्मत्वं बोध्यम् आ
त्ममाने किमुदर्शनीयमानी देवदत्तो पयज्ञस्य कालिं मन्येति स्त्रियाः पुंवदिति प्राप्तं पुंवद्भावं बाधित्वा प
रत्वात् रूखः यत्तत्रकाङ मानिनी श्चेति प्राप्तः पुंवद्भाव इति प्रसादकृतोक्तं तदुभसोक्तमेव मानित्वरूपभा २२

वसेष्टत्वात् दिवामन्येति अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्यावृत्तिस्वभावात्कर्मत्वं इच एकाचः अम्नार
णमित्यानुवर्त्ततेतच्चैकेनाम्विधीयतेपरेणमस्ययोविशेष्यते तदाह स्वायम्बदितिएवंचनविभक्तौस्व^
स्याइतिनिषेधान्मकारस्यनत्संज्ञाअतएवपरस्यभवतिओतोप्यमोरित्यत्रशासासाहचर्यात्स्वेवा
मुगस्यतेइत्युक्तत्वादोतआकारश्चभवतीत्यासप्रायेणोदाहरति गांमन्यइति नरंमन्यइतिअतोडीस्या
दिनागुणः भाष्यकारेतिअयंभावः यथाष्टशदयःशाङ्गाःपुंयोगात्स्त्रियावर्त्तन्ते अष्टीगणेकेति त
थाइहस्त्रीशाङ्गःपरितस्तस्यलिंगक्लीवःसन्नुलेवर्त्ततेतत्रक्लीनपुंसकह्रस्वःसुम्नतनअपवादेनाभावा
धात्तस्यसोर्नपुंसकादिसमोनलुक् नचैवंगामन्यइत्यादावपिसुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिलुक्स्या
दितिवाच्यंअस्विधिसामर्थ्यादेवतत्स्वयोदित्याह्वः अम्नसयसुमध्येपवादाइतिन्यायेनसुपोधातुप्राति
पदिकयोरितिलुकमेवबाधतेनतुस्वमोर्नपुंसकादितिलुकमितिभाष्यादौस्थितंस्यादेतत्वनपुंसकह्र
स्वेकृतेपुमः प्रसिद्धेरेवनास्तिकथमत्रापवादेनाभावाधादिसुक्तिःसंगच्छेतअर्हतिंषदितिसूत्रेहिस्वंत
ग्रहणस्यसमीपवाचित्वेनखिमनन्ययस्येतिह्रस्वेकृतेपश्चात्सुमितिव्याख्यातत्वात् समंजनमेजयइत्य^
त्रस्वतःसिद्धेपिह्रस्वयथाखिमनव्ययस्येतिपुनर्ह्रस्वोपुमर्थस्तीक्रियतेतथात्रापिभवेदित्यतआह पुमः प्रा^

(10) टीनि

न॰बो॰ नीं॰ २२

मित्रिति भृते धातोरित्यधिकारात्कृत्वर्थस्य विशेषणमिदं भृतेर्थे विद्यमानाद्धातोरित्यर्थः करणे स्व
रितत्वा[illegible]मेवानुवर्त्ततेन एवाग्निष्टोमाद्दणिनिः स्यादिति सोमेन लताविशेषण यागं कृतवानित्यर्थः
अग्निष्टोमेति अग्निष्टोमस्तोत्रेण समाप्यमानो यो यागः स लक्षणया अग्निष्टोमस्तेनापूर्वं भावितवा
नित्यर्थः उक्तं च काशिकायां अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति कर्मणि हनः पितृव्यघातीति अ
त्र काशिकाकृत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत् चौरं हतवानिति प्रयपदं भाष्ये नास्ति तथापि शब्दशक्तिस्वा
भाव्यादिदं लभ्यत इत्याहुः चतुर्विध इति अयमाशयः इह सूत्रे अनंतत्वात्सर्वं ब्रह्मादय उद्देश्याः ततोऽनंतरं प्रकृ
तित्वान्हृतिस्ततः परिशेषाद्भूत इति क्विप् एतु संबंधेतो निर्दिष्टव्यः विधेयत्वात्तदेवं वचनव्यक्तिः ब्रह्मादिषु
पपदेषु हंतेर्भूते क्विविति एवं स्थिते यत्र एवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोऽत्र भवन्ननंतरे भव
तीति तस्य ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे हंतेस्तदनंतरं निर्दिष्टत्वादुपपदांतरसंबंधनिवृत्तिफलो नियमो भवति ब्र
ह्मादिषु हंतेरेव भूते इत्यवधारणे तु अनंतरत्वाविशेषात्प्राप्त्याद्युपपदनियमः धात्वंतरनिवृत्तिफलकः
ब्रह्मादिषु हंतेर्भूत एव क्विबित्यवधारणे तु क्विप एव हंसोरानंतत्वाविशिष्टेपि प्राधान्यात्कालांतरसंबंधनिवृत्ति
फलकः प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिषु हंतेर्भूते क्विबेवेति वचनव्यक्तौ प्रत्ययांतरसंबंधनिवृत्तिफलकः कालनि २३

यमः सोयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमः सोयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानां विवेकः अग्रहणे मा
णविशेषत्वात् तच्च चतुर्विधस्यापीह ग्रहणं तत्र ब्रह्मादिष्वेव हंतेरिति प्रकृतिनियमं भूत इत्याश्रयणे हन्य
मानकाले भविष्यत्काले उपपदांतरेपि भवत्येव पुरुषं हंति हनिष्यति वा पुरुषहा दृढविहयोगविचक्षणः अरी
न्हंति अरिहा स चासौ योगश्च अरिहयोगस्तत्र विचक्षण इत्यर्थः प्रकृतिनियमफलं तु पुरुषं हंति हतवान्
पुरुषहा इति भूतार्थे प्रयोगाभावः ब्रह्मादिषु हंतेरेवेत्युपपदनियमेपि भूत इत्याश्रयेण हन्यमानभविष्यत्का
लयोर्धात्वंतरादपि भवत्येव शत्रुं जयति जेष्यति वा शत्रुजिदिति उपपदनियमफलं तु शत्रुं जितवान् शत्रुजिदिति
प्रयोगाभावः भूत एव क्विविति प्रत्ययनियमेपि ब्रह्मादिषूक्तेः उपपदांतरे वर्त्तमानभविष्यत्कालयोर्हंते रं
क्विए भवत्येव पुरुषं हंति हनिष्यति वा पुरुषहा अरिहेति प्रागुक्तं प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हंति ब्रह्महा
दि प्रयोगाभावः भूते क्विचेति कालनियमेपि ब्रह्मादिषूक्तेः उपपदांतरे भूतेपि प्रत्ययांतरं भवत्येव पितृव्यं
हतवान् पितृव्यघाती रुदकर्मणि हन इति भूते णिनिः कालनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघातीति प्र
योगाः भावः सोपपदस्य प्रत्ययो नियमेन न भावर्त्तीति निशान्तभवत्येव शत्रुं रुद्धवानिति भाष्यकारस्तु प्रकृतिकाल
नियमावेवाभ्युपगच्छतस्तस्यायमाशयः धातुः कालो नेहसंख्येकत्वोकिंतु प्रकरणे लक्षणे जघन्यप्रमाणेन उप

ध्रा

ते॰ बो॰
नी॰
२७

स्यैवोऽग्रतस्तयोरेवोपरोधोऽस्यापि नरूपपदप्रमयोः क्रमस्रुपस्थापितत्वात् एवंस्पायोपदृष्टेनभाष्येणम
हृविरोधात्तृत्रिमतमुपेक्ष्यमेवेतिकेचित्स्थितं यत्विद्दृदनेनोक्तं धातूपपदविषयंनियमद्वयंभाष्यप्रद
र्शितमितितत्रधातुकालमितिवक्तव्येउपपदग्रहणंसामादिकमित्यवधेयंसुकर्मः त्रिविधइतिधातुनियम
स्त्विहनेष्यतइतिभावः क्विवेवेतीतिभूतेक्विवेवेतिप्रमयातर संबंधनिवृत्तिफलिककालनियमादित्यर्थः
कृजएवेतीतिसुकर्मादिषुकृञएवेतिधात्वंतरसंबंधनिवृत्तिफलकोपपदनियमादित्यर्थः भूतएवेतीति
भूतएवक्विविति कालांतरसंबंधनिवृत्तिफलकप्रत्ययनियमादित्यर्थः स्वादिष्वेवहकृञइत्युपपदांतरसं
बंधनिवृत्तिफलकधातुनियमाभावादित्यर्थः सोमेसुञइतिइहापिचतुर्विधोनियमइतिवृत्तिः एवमु
त्तरसूत्रेपितत्रभूतकालस्यक्विपिनियतत्वात्सोमसुतवान्सोमसुविः अग्निंचितवान् अग्निचायइत्यएयभ
वतिसुनोतेः सोमएवोपपदेनियतत्वाच्चिनोतेस्तुग्रावेवोपपदे नियतत्वात्सुरा सुतवान् सुरासुत् इष्टा
कांचितवानिष्टकाचिदितिनभवति किंतुसुरासावः इष्टकाचायः तस्यैवोवभवतिसोमस्यसुनोभावेवधातो
नियतत्वात् अग्नेस्तुचिनोतावेवनियतत्वात्सोमंक्रीतवान्सोमक्री अग्निंभृतवानग्निभृदितिक्विपनभवति
किंतुसोमक्रायः अग्निभारइत्यएवभवति भूतएवक्विपोनियतत्वात् सोमंसुनोतिसोष्यतिवेत्यर्थेक्वि २७

एतन्भवति तथाग्निं चिनोति चेष्यतीति वेत्यर्थे क्विब्भावः किं त्वणेव कर्मण्यग्न्याख्यायां श्येनचिदिति समुदा
योयं आहवनीयधारणार्थ इष्टकानिर्मितस्थलविशेषो निरूढः कर्मणीति कुत्सितग्रहणमिति एतच्च
वार्त्तिकं पुनः कर्मग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते यत्कर्म क्रियया संबध्यमानं कर्त्तुः कुत्साभावहतीति तत्र समर्थः सोमा
दयश्च विक्रीयमाणाः शास्त्रप्रतिषेधात्कुत्सावहाः कुत्सितग्रहणं त्विह धान्यविक्रायः दृशेः क्वनिप् अन्ये
भ्योपि दृश्यते इति सिद्धं नियमार्थमिदं क्वनिबेव यथा स्यान्नन्सदृ निर्दिष्टो मनिन्वनिपो मा भूतां नवा अण
दय इति सोपपदस्य यस्यैव नियमेन निर्वर्त्तनान्निष्ट भवत्येव पारे दृश्वानिति गवं स्थिते विश्वदृश्वनयना वयमे
वेत्यादौ विश्वा पश्यंति विश्वदृश्वानि नयनानि येषां ते विश्वदृश्वनयना इत्येवं क्वनिवं तस्य लटा विग्रहेपि न क्षतिः
प्रत्ययान्तरनिवृत्यर्थं सूत्रमिति तेन वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वात् कालान्तरनिवृत्यर्थमिदमिति केरप्यति सु
त्रैरनुक्तत्वादिति दिक् राजनि युधिकृञः सहे च इदमपि सूत्रद्वयं दृशेः क्वनिवितिवत् नियमार्थमिति न्या
य्यं वस्तुतस्तु दृशिग्रहणेन निर्वाहस्यागतिकत्वादियं त्रिसूत्री विधात्री त्यायि सूत्रवचनं प्राचां ग्रंथास्त्विह
उदासीना एवेति प्राहुः कोसत्र भेस्थितं मडुरायामिति वाजिशालास्तु मंदुरेत्यमरः पुनमनुजेति इह जनिः
सकर्मकः अनुबोधविशिष्टजननवृत्तित्वात् अनेसपि दृश्यते सप्तम्यां जनेरित्युक्तं अस्त सप्तम्यापि दृश्य

त॰बो॰
नी॰
२५

(12)

तद्यथाह अजः द्विजइतिनजायतइत्यजः द्विर्जातोद्विजः जन्मनाजायतेशूद्रः कर्मणाजायतेद्विजइत्यभि
युक्तोक्तेः पंचम्यामजातावित्युक्तं जातावपिदृश्यतइत्याह ब्राह्मणजइति अपिशब्दइतियच्चअंतास्त्व
धेतिप्रकरणेअन्यत्रापिदृश्यतेइत्युपसंख्यानंतत्र भूतकालंविनापियथास्यादित्येवमर्थंवक्तव्यस्तत्प्रकृत
सूत्रस्यस्यापिग्रहणंसर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वान्नह्यान्हिकमनेनैवगतार्थंविभावितंचेदमिकोगुणवृद्धी
तिसूत्रेजनेनाभिक्रम्यगमेरप्ययंञवक्तव्यइतिवदताभाष्यकारेणएवंचप्रकृतसूत्रस्यमन्येभ्योपिदृश्यते
इतिवार्त्तिकमपिगतार्थंबोध्यंक्तक्तवतूनिष्ठानतुक्तवतोः सिद्धयोर्निष्ठेतिसंज्ञासिद्धिः सिद्धायांनिष्ठासं^
ज्ञायांक्तक्तवतोर्विधानमित्यन्योन्याश्रयइतिचेदत्राहुः भाविनीसंज्ञात्रविज्ञायतेसभूतेभवतियस्यस
न्नस्यनिष्ठेतिसंज्ञाभवतीत्याश्रयणेसामर्थ्यात् क्तक्तवतोर्विधानमेतत्वदतिनास्तुक्तदोषइति खलर्थो
भावकर्मणोरिति यद्यपियाज्ञाक्तगीत्यादौकरणादावपिबहुलकाणपद्मवतितथापितयोरेवेतिवचना
द्भावकर्मणोरेवसाधुत्वादुपपद्यन्ते इतिभवणेवहविवदितइतिभावः तयोःस्थितयोर्स्थितिनिवासगत्योः द्वयो
रपिग्रहणं स्थितःकामइति अंतर्भावितण्यर्थत्वेसकर्मकत्वात्कर्मणिक्तः एतच्चअस्थितोतस्मिन्नेदितम
पितिमंत्रव्याख्यायांमाधववृंथेस्पष्टंभावेतुस्थितंकामेनेत्याद्युदाहरणीयं इणनिषेधसूत्रेस्मारयति २५

श्रुकः किनोति ऋतइति उदुपधत्वेनुतइतिणत्वस्ततो ऋतइति ऋतु संभक्तौ वज्जवर्णो रदाभ्यां इह
रदाभ्यामित्यनेनभकारोविशेष्यतेनेनिष्ठातेनचरितं मुदितमित्यत्रनतकारस्येदाभ्यवहितत्वान्नदेत
दाद परस्यनिष्ठातस्येतिवाहिरंगत्वेनेतिनिष्ठानकारात्व वहिर्भूतेनतद्धितजितत्वमयमाश्रित्यमागस्या
देरचोविधीयमानत्वात् बहिर्वहिरंगेतिभावः ऋणइति ह्वाकुत्सायोगतौ ग्लानः ग्लानइतिग्लैग्लैह
षक्षये एकविंशतेरिति आदिष्यमादयो द्वाविंशतिः पठ्यंतेतत्रएजंविहायत्वादयो ज्ञेयाः जीनइ
तिसिद्धत्वात्रिमत्वाच्चग्रहिज्येतिसंप्रसारणेकृते संयोगादेएतइत्यस्यप्राप्तिः गूनइति गुपुरीषोत्सर्गे
ह्विनेष्टाइतिधात्वनामनेकार्थत्वात्सर्वनं पठनइत्यस्यविनाशेति वृत्तिः सिनोतेरितिषिञ्बंधनग्रास
रूपकर्मग्रासकर्मतत्कर्तृयस्यसिनोतेस्ततः परस्यनिष्ठातस्यनः स्यादित्यर्थः सिनोग्रासइतिपिंडीक्रि
यमाणोग्रासोयदाभ्यादिव्यंजनवशाद्बंधनेनुकूलोभवति तदाकर्मणएवकर्तृत्वमितिवोध्यंग्रा
सेतिकिमितिग्रासकर्मकर्तृकस्येतिकिमर्थमित्यर्थः कर्मकर्तृकेतिकिमिति ग्रासकर्मकस्येत्येवास्तु
कर्तृपदंकिमर्थमित्यर्थः कर्मपदंविहायग्रासकर्तृकस्येत्युक्तौतुग्रासेनकंठः सितइत्यत्रापिस्यादितिवो
ध्यंतयोः इतिभुजोकौटिल्येनत्यस्यासिद्धत्वात्जलिपरतः कुत्वंउच्छनइतिश्वयतेर्यजादित्वात्संप्रसार

(13)

त॰बो॰ नी॰ २९

रोगपूर्वेहृपेचहलइतिदीर्घः प्रहीणइतिषुमास्येतीत्वंस्तनइति ष्टु॰ प्रणिवमस्वेहूनइति रू॰ परिताये
उदितमध्येइतियदिऊ॰दुरङ्स्यात्तर्हि धातोःपरोनिशतकारोनसंभवतीतित्वार्थः पाहोऽग्रर्थकःस्या
दितिभावः नचग्रोदित्मध्येपाठसामर्थ्यादिदाद्यवधानेनतंभवेदितिवैपरीत्यंकिंनस्यादितिशंक्यल
स्यानुरोधेनइडभावकल्पनायाएवन्याय्यत्वात् अन्येतुसत्यपिइडागमेसवर्णदीर्घेचैकादेशस्यपू
र्वांतत्वेनेहणादित्यवधानंनास्येवेतीहृंसिद्धतीत्याहुः संश्यानइति श्यैगतौविभ्यस्यादेचइत्त्वीत्वे
संयोगाद्देरातनइतिनिष्ठातस्यनः यस्यविभाषायस्येत्ना इट्धातुकापेक्षयावष्ठीयदायस्याइट्धातुक
स्येत्यर्थः संक्रमइति अंचुगतिपूजनयोःसंपूर्वः नत्वस्यासिद्धत्वात्ऊलिपरतःकुत्वंउदक्कमिति उद्
तमित्यर्थः यक्नमित्येतत्तु अंजूव्यक्तौ स्मस्यनत्वंचेःतेनात्रनत्वाभावः वृकणइति ओव्रश्चूछेदनेग्रहि
ज्येतिसंप्रसारणंनत्वस्यासिद्धत्वात्स्कोरितिसलोपःचोःकुत्वंचऊदित्वेनवेद्कृत्वाद्यस्यविभाषेति
निष्ठायाइडभावःतद्धिधितादेशविनामेष्विवर्णैकदेशस्यापिवर्णत्वेनग्रहणादकारैकदेशारेफो॰
निमित्तद्व्रकुञ्चाडि॰तिनस्यणत्वंणत्वस्याविनाम इतिप्राचांसंज्ञाञ्च वर्णात्तस्यणत्वमितियथाश्रु
तेपक्षेपिणत्वनिषेधार्थस्तुऋादिषुन्नमनःशब्दपाठाद्दकारंनिमित्तीकृत्यापि अद्भकुञ्चाडि॰तिण २९

त्वं भवत्येवेति दिक् परिस्कंदः अत्र च निपातने अपवा निष्ठातकारस्य लोप इति काशिकायामुक्तमिति ।
च्छ्वोः शूडि तस्य ऊठ् द्यूण इत्यर्थः द्यूतमिति विजिगीषमाहितं चाद्या पात्मन इति गम्यते विजिगीषा निर्वा
णो वाते वा गतिगंधनयोः निर्वादस्मान्निष्ठातस्य नत्वं णत्वं वा तस्येत्कर्त्तानेति एवं च वातेन देत्तनां
निर्वाणोऽदीप इत्यत्र निषेधो नेत्याहुः निर्वात इति गत्यर्थादकर्मकेति कर्तरि क्तः नितरां वातो गत इत्य
र्थः क्षायो म इति क्षै क्षये शोषणे क्षाम इति द्वितीयेऽप्यादेच इत्यात्वं प्रस्त्योमः प्रस्तीम इति स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघात
नयोः आत्वे कृते संयोगादेरित्यस्यासिद्धत्वात् एवं संप्रसारणं पूर्वरूपे च कृते हलः इति दीर्घः प्रस्त्याय
एवत्वादंतत्वयोर्विरहान्नलत्वं संस्त्यान इत्यत्र तु भवत्येवेत्ती वादिवृत्ति क्षीबृ मदे कृश तनुत्वे लाघ
शक्तावुत्सर्गः एभ्यः क्तः ननु फुल्ल विकसन इत्यस्मादायुर्बाधस्य पश्चाच्चि इतराभ्यामितगुपथलक्ष
णे कप्रत्यये च फुल्लादयः सिद्ध्यंति तत् किं तत्र ग्रहणेऽसत आह स्त्रेत्विति निव सर्थमित्युपलक्षणं ।
फुल्लवानिति निरूपस्य निष्ठाद्यनुनादितायुदात्तस्य सिद्ध्यर्थमिति वाच्यं उत्फुल्ल संफुल्लयोरिति यद्यपि
प्रफुल्ल इतिवत् फल्लेपचाद्यचासिद्धं तथापि उत्फुल्ल संफुल्ल इति प्रयोग निवृत्त्यर्थं वचनं उदद्वाभ्यां संयो
गादेरात इति निमेप्रामेह्नीमस्याप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं विज्ञेति तथा च भाष्यं वेत्ते स्त्र विदितो निष्ठा

विद्यतेर्विन्नइष्यतेविन्नेविन्नश्चविन्नश्चभोगेविन्नश्चविंदतेरिति उन्नःउन्नइति अनिदितामितिनलोपः न
ध्या ध्यैचिंतायांख्याप्रकथनेरपालनरक्षणयोः मूर्छामोहसमुच्छ्राययोःमदीहर्षे र्दन्नइति क्नुकः
किनीनाएनिषेधन्नलोपविधिस्मारयतिरान्लोपइतिमूर्न्नइति आदितश्चेतिनेट् मन्नइति स्त्रीदितिइति
नेट् विन्नेज्ञानार्थकाद्विदेरिटाभावंमन्नार्थकविदेर्विचारणार्थकविदेश्चभोगप्रत्यययोर्वृत्तिर्नसंभव
तीत्याशयेनाहविंदितेरितिविद्लृलाभइत्यस्येत्यर्थः भुज्यतेइतिभोगः प्रतीयतइतिप्रत्ययःइतिकर्मसा
धनावेताविति व्याचष्टे भोग्यप्रतीतेचार्थेइति विन्नःशकलंविदेः क्तेऽस्मभ्यामिति प्रामनत्वस्याभावोनिपा
त्यतेभिन्नशकलखंडेवेत्यमरः भिन्नमन्यदिति विदोणिमत्यर्थः ऋणमाधमर्ण्येऽधमंऽउः खप्रदंऋणमस्यसो
धमर्णस्तस्याभावआधमर्ण्यंतेनव्यवहारविशेषोलक्ष्यतेततश्चात्रमणोणिपिसिद्ध्यतीत्याशयेनव्याचष्टे अध
मर्स्यव्यवहारइति स चव्यवहारोदातृग्रहीत्रोसंबंधीभवतीत्युत्तमर्णेपिप्रयोगोनिविरुद्ध्यतेलक्षणयांत
थापिरक्तमर्णइतिनिर्दिष्टेर्णालिंगस्फायःस्फीस्फायीन्द्रैवोकयंतर्हिस्फीतिकामइतिस्फीतमातचष्टेइतिएपत्ता
दचङः अल्लोपणिलोपौयस्येतितिनिराकुषइतिविकल्पनेकादितिभावः उषितइतियजादित्वात्संप्रसारणं
शासिवसीतिषः वसतीतिणत्वानिर्दिष्टाः स्पर्शार्थःवसेः सेड्त्वाल्लविनव्यमेवइयत्तक्थितइति एवंचतस्या

लमेषात्क्वथितस्येतिप्रयोगोनिर्बाधएवेति क्वथेर्धातोर्भावेनिष्ठायितारक्तादितोदितनजितिधात्वन्तरंत्रिष्वयदुक्तंत
त्वादर्न्नवसभानस्यायतयात्क्वथितादौउपयोस्सतइतिवाकथंचित्रेयंग्रचेः उदितात्वक्त्वायांविकल्पेप्राप्तेनि
ष्ठायांयस्यविभाषेतिनिषेधवचनं अंचितइति अंचेरुजायामितिनलोपनिषेधः अक्तइति अनिदितामिति
नलोपः लुभोतीषसहेतिक्त्वायांविकल्पेनिष्ठायांनिषेधेचप्राप्तेवचनं पूङश्च अयुकः किनीतिनिषेधेप्राप्तेव
चने पूङः क्त्वाचनक्त्वासेडिमनेनैवसिद्धेक्त्वाग्रहणमिह व्यर्थमिमतआह उत्तरार्थमितिक्लेोवेति ननुनि
ष्ठाचानुक्तत्वाभूतत्वाभावान्निष्ठानप्राप्नोतीतिवचनमादिकर्मणिक्तस्यकर्त्तरिविधानार्थंचेत्साहुः चा
दितिश्लथ्यातक्रकौडिन्यन्यायेनभावकर्मणोर्नस्यादितिभावः प्रस्वेदितइति अप्राप्तआदिकर्मद्योतना
र्थः स्वेदिनिमित्तादिभावेत्वादिरत्रेति जिष्विदास्नेहनमोहनयोरितिपठितः स्विद्यतेस्त्वितिष्विदागात्रप्रक्षर
णइतिदिवादिषुपठितस्यस्विदितइत्येवेतिकित्वनिषेधाभावादितिभावः नचष्विदेति दैवादिकोपिञीदिति
वाच्यंहरदत्तग्रन्थविरोधादितिभावः अत्रहरदत्तः जिष्विदास्नेहनमोचनयोरितिदिवादिर्गृह्यतेनतुजिक्ष्वि
दाअव्यक्तेशब्देइतिभ्वादिर्वपिमिदिनासाहचर्यादिमाहतन्निमस्त्वादिषपिमिदेः पठ्यमानत्वात् तस्मादवि
शेषादुभयोर्ग्रहणंन्याय्यंतदेतदाह दिवादीभ्वादीचेतिस्विदादीनामादितश्चेतीण्निषेधात्सेण्निष्ठा

नं॰ वे॰
नी॰
२८

नभवंतीत्यादिकर्मणिनिषेधादाहतः अविस्पष्टमितिम्रषधातोस्त्विति ह्यायामेवइति स्तेपिस्तब्धस्यतति
ह्याग्रहणमेवज्ञापयत्यनेकार्थाधातवइतिरुचितमिति रुचिदीप्तौगत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः कृष्टमिति
कृशस्याह्वानेरोदनेच व्रश्चादिनाषत्वेष्टुत्वंगुधितमिति गुधपरिवेष्टनेदिवादिः संप्रसारणमितिवचि
स्वपीत्यनेनशूनइतिटुओश्विगतिवृद्ध्योः हलइतिदीर्घः ओदितश्चेतिनिष्ठातस्यनः गूढइति यस्यवि
भाषेतिनेट्ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः चत्तः ततइति अनुदात्तोपदेशेति नलोपः सनिवेट्कत्वादितिन
निपतितदरिमातिभ्यः सनोवाइट्वाच्यइतिवचनात् हृतंत्सादानामिति सीदितिइतिनिष्ठायांननिदृक्त
र्पात्तती छेदनेत्तर्तीर्हिंसाग्रथनयोः त्तीगात्रविक्षेपइमेनि तेषामिद्विकरणेनयस्य विभाषेतस्या
निमत्वस्तापनाह्वायतिततइतिसिद्धमिसर्प्यः हृव्यहृष्मांचलने ऊषस्त्वधातितिधत्वेस्तनध्वन शाब्देइडभा
वेऽननासिकस्यक्रिकलोरितिदीर्घः लगेसंगेम्लेच्छअव्यक्तेशब्देश्चेतिषत्वेष्टुत्वेरेफशब्दे फणगतौ
दीर्घः ष्टुत्वंवह्प्रयत्नेइडभावेढत्वढलोपः अनायाशब्देनतत्साध्योलक्ष्यतइत्याह अनायासस्साध्य
इति हृणभावधजातमुक्तोदके प्रक्षिप्यसद्योऽभिषुतयमीयतेतत्स्फांटमित्याहुः वेदभाष्येइति तत्दे
नवनीतंभवतिच्छ तंदेवानांफांटंमनुष्याणामिति शतपुष्पकृतेर्व्याख्यायामित्सर्पः अमत्रवितिति । २८

मंथादेरवाच्यत्वेतिसर्वः ५ षिध्रासीजिघ्रषाप्रागल्भ्येशास्तुहिंसायां अनयोरादितश्चेत्यस्यविभाषेति
सूत्राभ्यामिट्प्रतिषेधेसिद्धे अनयोर्वैयात्य एवानिट्त्वेनान्यत्रेतिनियमार्थमिमाह अविनयएवेति
विरुद्धयासंविद्यात अविनीतस्तस्यभावोवैयात्यमनुष्ठेषविभाषाभावादिकर्मणोरितिविकल्पप्राप्तेनि
त्यार्थंकस्मान्नभवतीत्याशंकेच्यामाह नास्तीतिअनभिधानादितिभावः अत्रप्रमाणमाह अतएवे
तिमाधवस्त्विति एवंचआदितस्यफलवत्त्वात् दृढ इत्यत्रोक्तं यच्चिन्त्यं तदेवचिंत्यमिति भावः दृढः स्थूलः बल
मस्यास्तीतिबलः अर्शआदिभ्योच् तदाह बलवतीतिस्थूलोमांसलः सचनिर्बलोपिबलवास्तु कृशोपि
दृढइत्यभिधानफलितोर्थः तस्येति ननुदृहोढइतिढत्वे ढोढेलोपेनैवसिद्धमितितस्यहत्वेहस्यलोपश्चननिपा
त्यतामिति चेन्नैवं तथाहिसतिहलोपस्यासिद्धत्वेनदृहिमेनसरंजरहलादेर्लघोरितिरभावोनस्यात्
ति दृढयपगतस्मन्नल्पपिलघुपूर्वादित्यादेशोनस्यात् परिहस्यापसंपादिरहीकन्येत्यत्रगुरूपोन्नमल
त्वणः ष्यङ् स्यात् अतोभसिद्धत्वनिहृत्ययेहलोपोनिपात्यतइतिभाष्यादौस्थितं अतएवदूलोपइतिसू
त्रेअणःकिंदृढइति प्राचोरूप्यस्यप्रामादिकतामभिप्रेत्यतढोढृढइतिप्रत्युदाहृतं प्रभौपातनमितिहलो
पेप्रयोजनमपिवृद्धिमायपरिवृहच्येत्यादिसिद्धिरिति प्राग्वदेवबोध्यं कृहृगहनयोः कृह्णुद्धः एवंतत्करणं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

(16)

न॰ वो॰ मी॰ २५ चललक्षणयागस्तेकपतिर्हि स्यार्थः कथमेमोहइति उः स्वहेतुरिमर्थः घुषिविघुषिरशब्दार्थइतिस्था
दिः घुषिरविशब्दनइति चुरादिद्वयोरपिसामान्येनग्रहणंननुविशब्दनार्थात् घुषिश्चुरादिणिचभा
वंततस्त्वणिज्ञाप्यवधानात् घुषेः परानिष्ठानास्तीतिकथमिणिनिषेधप्रसंगः किंचविशिष्टेनेत्वेणनि
षेधाभावास्मिच्चुपधागुणोनिष्ठायांसेटीति णिलोपेचघोषितंवाक्यमित्यपिस्यादितिचेत् अत्राहुः
एवंतर्हिविशब्दनप्रतिषेधएवज्ञापकः विशब्दनार्थस्यचुरादिणिजनित्यइतिनास्त्युक्तदोषइतिदिक् अ
तेः विप्रोषेणदूरंविदूरंततोन्यदविदूरंतस्यभावअविदूर्यंब्राह्मणादित्वात्ष्यञ अस्मादेवनिर्देशात्रन
न्यर्वान्नसुरूषादितिनिषेधोनभवतिसमीप्यइत्येवतुनोक्तं नातिदूरस्यासंग्रहापत्ते स्तदेवतद्धनयत्
व्याचष्टेनातिदूरमासन्नंचेति एवंचसामीप्येइतिप्राचोव्याख्यानमुपलक्षणतयात्रिषेधमित्याहुः एः
अधीयतइत्यध्ययनंकृत्यल्युटइतिबहुलवचनात्कर्मणिल्युट्णिलङ्गेतिनिपात्यइतिशेषः लोपेदि
प्रत्ययलक्षणेनगुणः स्यादितिभावः अन्तंअपातिअयसेरिति आपाकइत्यदादौपठ्यते चुरादावपिद्य
टादावपिपठ्यतेमित्रार्थेश्रेपाकइतिचभ्वादौतस्यापिकृतात्वस्येग्रहणंनिपातनसामर्थ्याल्लक्षणप्रति
पदोक्तपरिभाषानाश्रीयतेइत्याहुः अभावोनिपात्यतइतिष्यङः संप्रसारणंनविहितंअयपयतेरपि

श्रितमेवयथ्यास्यादिति अत्रविभाषाभावपूर्वस्येतिविभाषानुवर्त्ततेसाचव्यवस्थितातेनच्छीरंहविषो
रेचस्वभावोनित्यस्य अन्यत्रतुनैवभवतीत्याशयेनाह च्छीरहविषोः पाकइति अन्यत्तुइतिशाकादिग्र
यितमिति णौमितांह्रस्वः वादांतः शमुदमु उपशमे एरी आप्यायने दिवादिश्चुरादिश्च दम्यदमु
उपक्षये स्यष्टवाधनेच्छदअपवारणे ज्ञपिर्मित्संज्ञायां मारणतोषणनिशामने ष्विमुक्तः रुष्यर
षरोषेतीषसहेतिविकल्पतेहृत्वा यस्य विभाषेति नित्येनिषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते अमगास्यादि
षुअमरोगेइतिचौरादिकस्य न गत्यर्थे एकाच इत्यधिकारादित्याहुः ओतइति अनुनासिकस्येति दीर्घः
दीः तूर्णइति जित्वरासंभ्रमेज्वरत्वरेत्यूठ्निष्ठानत्वं आदितश्चेति निषेधेप्राप्ते विकल्पः एवंचआदि
तस्यफलमात्मनेपदमात्रं तच्च एधमादिवद्बुध्यानुवन्धत्वे सिध्यत्येवेत्याशयेनाह फलमंदमितिसंघु
ष्टइतिसंपूर्वात् क्षुधेर्विशब्दनइतिप्राप्ते विकल्पोयं अविशब्दनेपिसंपूर्वस्यपरत्वादयं विकल्प एव आ
स्वांतइति आङ्पूर्वात्स्वनेर्मनोतिथानेप्राप्ते यमेव विकल्पः परत्वात् आस्वांतंमनः आस्वनितंमनइति
रुषेः रुष्टरुषितौ केउदित्वान्निष्ठायामनिट् हृषतुष्टौ रोद्रुउभयोरपिग्रहणमित्युभयत्रविभाषोयं यानमि
ति अदितश्चनिष्ठानत्वं प्यानइतिस्फी दितोनिष्ठायामितिडुभावेयलोपः नत्वं व्यवस्थांतरमाहसोय

त॰ बो॰
टी॰
३०

सर्गस्येत्यादि ॥ अधुः ॥ क्रयः पद्धान्तरतिङादीसु ॥ वेईदित्वादिड्भावे दाभ्यामिति नत्वं यातिस्यातिदोः चर
खंडनेषां तकर्मणि मसाने मां ङ् माने मेङ् मणि दाने छागतिति निष्ठैन्नाष्घिपानिर्दे शोधात्वविशेषण
र्थः नहि स्लियंविनाप्रपन्नलभः यत्तु मसोवष्ठ्नोक्तं ख्रिपानिर्दृशायङ् लुङ् निष्ठत्यार्थः दादत्तः सासा
तइतितनयङ् देङ्कीहीराभाव्यदादितः सासितइतितत्रतनिकितीति वचनोक्तिप्रसंगः किंचदोदद्योरिति
विधीयमानञ्ज्ञोदेशाग्नेकाल्त्वात्सर्वस्येतिनिर्विवादं तथाच हितेयङ् लुङ् तस्यवष्यादेशावत्साभ्यास
स्यप्रवर्त्तेतिदादत्तइतित्वदुदाहृतरूपं कथमत्र्किसंभवं लभेतेत्याहुः ॥ छाछो ॥ शोतनूकरणे ॥ छोछेदने
दृष्यातेर्हिः ख्रिपानिर्देशो धेटोनिवृत्यर्थः तीसत्रर्तृमेयङ् लुकि नदोधितः अत्रापिभाष्यादष्टतख्रिपानि
र्देशस्ययङ् लुङ् निवृत्त्यर्थत्वाद्दाधीतइति ॥ घुमास्थेतीत्वेमदाहृतं तत्सर्ववदेवदेयं दोदद्धोः इत्यादेशः
घांतएवनतुतदधांतः जग्मेन्नकृतेसंहितायामस्तुलन्तेपिप्रक्रियायांदोषादितिप्रोचः तथाचाहुः तांतेदी
र्घत्वाख्योदोषोदांतेदोषोमिष्टानत्वंधांतेदोषोधत्वाघःस्यान्निदोषत्वात् ॥ घांतोग्राह्य इतितदनुसारेण
हृदयस्यादितिदातइतिदाएलवने अदावितिनिषेधात्रचुत्वंइहसर्वेपक्षाः स्युपपादाइत्याहुर्लोनोवेत्या
दिनादीर्घापिन्निरितिविदतमित्यादाउपसर्गस्येत्यर्थः दल्लीमत्रद्वोपदोदाइत्यस्यपत्यादेशः सतक ३०

एंतस्तकारादिवेतितत्राद्येपक्षे॥ यंदोषोनांत्यइत्याशयेनोक्तदोषंपरिहरतितकारादावितिनिर्दिष्टंनत्वमि
तिरद्भ्यामित्यनेन सन्निपातेतितादिनिमित्तीकृत्यविहितोयोदांतायादेशः सतकारविघातकंनत्वा
दिविधेर्निमित्तंनभवतीतिभावः॥ अचनुपसर्गात्तः तकारादकारउच्चारणार्थः॥ अचइत्यावर्त्ततेतत्रैकंपं
चम्यंतमनुपसर्गविनिष्टअपरंषष्ठ्यंतंस्थानिलाभायेतिव्याचष्टेअजंतादित्यादिनायद्वा॥ अचइत्यनावृत्तंपं
चम्यंतमेवास्तु किंतुद्वितकारकोयमादेशस्तेनानेकाल्त्वात्सर्वस्ययोभवति एकतकारेस्यलोंतस्येतिवाधित्वा
आदेःपरस्येत्यादेरेवस्यादचइतिपंचमीनिर्देशात्‌पयेवमपोभीत्युत्तरसूत्रेपिद्वितकारकएवेतिसर्वादेशः
स्यादितिचेत्‌ अत्राहुः पंचम्यंतस्याचइत्यनुवृत्तेरचःपरस्ययकारस्येवभविष्यतितत्रांत्यस्यसंयोगांतलो
पेपूर्वस्यजश्त्वेनसिद्धमिष्टमिति अवदत्तमित्यादिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तस्यैवविशेषणंनेत्तरेषामसंभ
वात्‌दांतंप्रक्रांतमारब्धमितिप्रदत्तमित्रस्यार्थः इष्यतेइतिनादेशवाधनार्थंनिपातनमिष्यतइत्यर्थः॥ अ
स्येत्त्वआवादीनामनुपसर्गप्रतिरूपकत्वाश्रयणेस्वदत्तविदत्तमित्यादिसिद्ध्यतिउपसर्गत्वाश्रयणेतुसर्वा
त्तमवत्तंनीत्तमित्यादीनिनाऽर्वमिदंवचनमित्याहुः॥ दस्ति॥ इकःकाशइत्यतइकइत्युपसर्गस्यघञीत्यतउप
सर्गस्येतिद्दलोपेपूर्वस्यतेतोदीर्घइतिचानुवर्त्ततेअलुगुत्तरपदइत्यतोनुवृत्तस्योत्तरपदेइत्यस्यतीतिवि

विशेषणंयस्मिन्विधिरितितदाविधिस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह चशेइगंतेनोपसर्गस्येत्यादिनानत्वचर्न्नस्या
सिद्धत्वाद्यदेशात्तकारेणालीमतआह आश्रयात्सिद्धमिति अतोरोरिप्लुतत्वप्रतिरूत्वचदितिभावः धातमि
ति इथातेर्हिरिमत्रअविकरणस्यमिदेशात्वधेट्पानइतिभ्वादेर्हिनेभवतिनापिदत्व्दोदद्योरितिदइस्त
यादानादितिभावः उच्चारणार्थइतिइदितेनुनम्स्यादितिभावः धत्वमितिऊषस्तद्योरित्यनेनऊरो
ऊरीतिअनेनयाज्ञिकोधलोपइत्यर्थः इदानींक्तार्थान्प्रपंचयति आदिकर्मणिव्याख्यातं प्रकृतःक
टमिति कटंकर्तुमारब्धवानित्यर्थः प्रशाद्भुतिआदिकर्मचोक्तनार्थः क्तेनोक्तत्वात्कर्तरिप्रथमाकर्म
एयनुक्तत्वाद्द्वितीयाप्रकृतःकटस्तेनेतिकर्मणिप्रयोगेतुविपर्ययः नदीष्मइतिनघोस्नातेत्यनदीस्ना
नेकुशलइत्यर्थः गतइतिअत्रदान्नोपदेशेइतिमलोपः प्राप्तइतिप्रश्र्व आङ्व्याप्तौआभिरपीदस्त्रे
गतिशब्देनविवक्षितेतिभावः ग्लानइति ग्लैहर्षक्षये अकर्मकोयं आदेचइत्यात्वे संयोगादेरातइतिन
त्वेश्लेषमतअधिशीङ्स्यासाकर्मेतिकर्मत्वं अधिष्ठितइतियतिस्यतीतिइत्वं उपोषितइतिवसनिवृ
योरिट्शासिवसीतिषत्वं अनुजीर्णइति जृष्वयोहानौअत्रतइङ्खानोः हलिचेतिदीर्घः तत्वणत्वे मुकुंद
स्यतिआसस्तेअस्मिन्निमासितमासनमित्यर्थः याद्यतअस्मिन्नितियाततमार्गः भुज्यते अस्मिन्नितिभु

क्तं भाजनमित्यर्थः त्रिष्वपि अधिकरणवाचिनश्चेति कर्त्तरि षष्ठी क्षिण इति आदितश्चेति नेट् इटं इति स्था॥
दितनेट् नलोपः राज्ञामिति क्तस्य चवर्त्तमान इति षष्ठी इष इति नीषस्देतिवेट् कत्वाद्यस्य विभाषेतनेट्
प्रीलित इति प्रीलस्य माधारस्तपालने त्वमूष्सदेनेक्तृषा आह्वानेज्ञषी प्रीतिसेवनयोः स्तुयजोर्ईनिपस्ह
नोतेरितिपुजभिषेषपद्यपीदस्तुराते पुष्पसर्वैश्वर्ययोरितिनिरनुबंधकयोरेवग्रहणान्यांयन्तथाप्यनभिधा
नादुभयपदिनास्तदृचर्याज्ञातयोर्ग्रहणंनभवतीतिभावः ङकारः स्तुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः यकारस्तु स्वरा
र्थस्तु गर्थश्च यन्वेत्यादिक्तनिपिक्ततेत्वत्रवचिस्वपीतिसंप्रसारणंस्यादिति ङ निवुक्तः अतश्चिति नकारः स्वरा
र्थः जरन्निति ऋकारस्य गुणे रपरो ऽकारः उगिदचामिति नुम् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः छंद
सि लिट् इति सूत्रस्यार्थमाह सूत्रस्यामाम्येइतिछंदसि लुङ् लङ् लिट इत्यनेनगतार्थताशंक्याधातुसंबंधाधिका
रेहि सविधिः इदंतु धातुसंबंधविनापि भवतीविशेषात् अत्रव्याचख्युः कानचः किल्करणंनिक्षिराण इत्य
त्रजरुक्तस्तामिति गुणस्य निषेधार्थं सति प्रतिबोधविषये आरभ्यते चक्राण इत्यत्रतु असंयोगाल्लिट्कि दि
त्यवस्तिर्द्धकित्वमितित्रिसूनिमततमिति सूत्रकृताछंदसीतिप्रक्रांयतत्वाद्भाष्यस्त्रेभाषाग्रहणाच्चभाष्यवार्त्ति
कयोरपि कृत्कानचोश्छंदस्युभयथेतिवचनात्सार्वधातुकमपिदितिङित्वादेवअजिवानित्यादौनलोपादी॥

त॰बो॰
नी॰
३२

नोकित्कार्याणामनपायात्सिद्धिमाशंकतीतिर्वान्तिस्त्रिराणइत्यादौऋच्छत्यृतामितिप्राप्तस्यगुणस्यबाध
नार्थंकित्करणमितिसिद्धांतित्वात् अतएवकित्करणसामर्थ्याद्गुणाभावायामपिऋकारस्यकानचोल्लइतिकेषांचि
दुमेद्गानादर्त्तव्येतिहरदत्तमाधवादिग्रंथेस्पष्टमितिभावः कथयस्त्वितिगतानुगतिकयेतिभावः वस्वेवस्वेत्य
विभक्तिकोनिर्देशस्लपयाचव्याख्यास्थानिवत्सोरितिनित्यत्वात् द्वित्वेकृतेएकाच्त्वमेवनेतिकथमिट्स्यादि
त्यतआहकृतद्विर्वचनानामेकाचामितिकृतेयदिद्वित्वेएकाचएवते अवशिष्यन्तेतेषामित्यर्थः नेड्वशिकृतीति
निषेधंबाधित्वाक्रादिनियमात्सर्वत्रप्राप्तस्येटोनियमोऽयमित्याह नात्येषामिति आदिवानिति अदभक्ष
णेद्वित्वंहलादिशेषाभ्याससदीर्घसवर्णदीर्घेषुकृतेषुकृतद्वित्वेष्वयमेकाजेवेतिइट्चभवति आरिवानि
तिऋगतौऋच्छत्यृतामितिगुणेकृतेद्वित्वादिषुपूर्ववत् कृतेष्वयमेकाच्ददिवानिति डुदाञ्दानेकृतेद्वि
त्वेनायमेकाच्इणितिमित्रश्चातोलोपावास्ततितस्मिन्भवतीसनेकाजर्थमाङ्गृहणं जघ्निवानितिलिट्यन्यत
रस्यामितिमदेर्घस्लादेशः द्वित्वेकृतेनायमेकाजितिवसिग्रहणं अत्त्याचख्नुःद्वित्वात्पूर्वपरत्वात् घसिभ॰
सोर्हलीत्युपधालोपःस्यात्तस्मिंश्चकृतेअनच्कत्वात् नचास्यद्वित्वेकर्त्तव्येद्विर्वचनेचीत्यनेननस्थानिवद्भावो
निषेधोवाशंक्यः द्वित्वनिमित्तस्याऽभवात् ततश्चनायंकृतद्विर्वचनएकाच्अभ्रसीतिचसिग्रहणंतस्माम॰ ३२

र्थ्यांतपरत्वादुपधालोपमिडागमं बाधने कृते चिडागमे गमहनेत्युपधालोपस्तस्य चाज्निमित्तत्वेन स्था
निवत्वात् द्विर्वचनेऽचीति निषेधे प्रसक्ते उपधालोपात्प्रागेव द्वित्वं पश्चादुपधालोपः शासिवसिघसीनां चेति
षत्वं चख्र्वेत्तः अभ्यासे चर्चेत्यभ्यासघकारस्य जः स्थमिति निषेधे ऊषीमिति षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु लिटि थलीति द्वि
त्वे अत एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपौ उसतश्चेति ङीपि चसोरिति संप्रसारणे वलादित्वाभावान्नेट् सेदिम
तेरिति षत्वं पुंसि वत्निषद्विवान् अधुषुष इति वसनिवासे अधि ऊषुः वचिस्वपीति संप्रसारणं द्वित्वं हलादिशेषः
सवर्णदीर्घः उ सिभत्वात्संप्रसारणं प्रथमैकवचने तु अध्युषिवान् उपेयिवान्नाऽनाश्वान् इति वलादित्वे वलादि
लक्षण एवेट् नेड्वशि कृतीति निषिद्धः क्रादिनियमात्तु नः प्राप्तः वस्वेकाजाद्घसामिति सूत्रेण कृतद्वित्वा
नामेकाचामादन्तानां च प्राप्तं यसोरिट् स्यान्नान्येषामिति नियम्यते नाप्रतिषिद्धो निसत्वात् द्वित्वे कृते अनेकत्वा
त् नच सवर्णदीर्घे एकाच्त्वं दीर्घ इणः कितीमास्स्य दीर्घे कृते तत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभाव इति यत्नाश्रयणा
त् स एव वलादिलक्षण इट् इह प्रतिप्रसूयते नापूर्वो विधीयते तेन संप्रसारणविषये न भवति अत एवोदा
हरति उपेयुष इति सामति विदितस्य यणादेशः उपेयुष इति स्यादिति भावः अविवक्षितमिति आख्यानमेवात्र
प्रारणं ईयिवानिति इणो द्वित्वे सवर्णदीर्घं बाधित्वा अगित्वादिणो यणीति यण् भवति वसोरिडागमे हि

त॰ बो॰ परत्राज्ञादिप्रत्ययस्य सत्वात् वचेरितिवचपरिभाषणइत्यस्मात् ब्रुवोवचेर्वाकर्त्तरिनतुभावकर्मणोः
नी॰ एतच्चनिपातनाल्लभ्यंजग्मिवानित्यादि इटपक्षेगमहनेत्युपधालोपः लटःशतृ सामानाधिकरण्येस
३३ तीतियद्यप्यादेशारहितस्यलटः प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यंदुर्लभंतथापिशतृशानचोस्तदृष्ट्या
स्थानिन्यपिसामानाधिकरण्यंकल्प्यंवेत्यादीतिशित्वेनसार्वधातुकत्वादितिभावः पचंतमितिशपाकृ तै
तित्वात्नुम् विक्लिन्नमनुकूलवर्त्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थः आनेमुक् अतोयेयइति एवंसूत्रादनुवृत्तंप
चम्यंतमप्यंतइतिपदंषष्ठ्याविपरिणम्यतेआनइतिसप्तमीबलात्नचअतइतिपंचमीबलादानइतिस
प्तम्यंतंपदंषष्ठ्या विपरिणम्यतामितिशंक्यंपंचम्याः एवंसूत्रेचरितार्थत्वात्सप्तम्याश्चाचरितार्थत्वात्
देतदाह अंगस्यातइतिमाचात्वदंतांगस्येतिव्याख्यानेतदयुक्तंपचमानइत्यादावदुपदेशाल्लः सार्वधातु
कमनुदात्तमितिशानचःपरस्यासिद्धिप्रसंगात् अदंतांगस्येतिपक्षेहिअंगभक्तोमुक्सदागमेवनव्यवद
ध्यात्तदवयवमकारंतुव्यवदध्यादेवअकारमात्रभक्तत्वेनतदवयवत्वानास्तिव्यवधानमित्यदोषः ननुस्वर
विधौव्यंजनमविद्यमानवदितिपरिभाषायामुकोऽविद्यमानवद्यमानंवत्वेनव्यवधानाभावात्स्यादेवानु
दात्तमिति अत्राहुः हलःस्वरप्राप्तौव्यंजनमविद्यवन्नान्यत्रेत्यकराहुःव मनचात्रहलःस्वरप्राप्तिरस्तीति ३३

प्रकृते परिभाषेयं नोपयुज्यते अन्यथा महत्वानित्यादावपि ह्रस्वनुड्भ्यां मतुवितिमतुपनुदात्तत्वं स्यादि
ति दिक् लङिति यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतं तथापि धातोरित्यधिकारासंबध्यमानतासरं प्रथमान्तं षष्ठ्या विपरिण
म्यत इति भावः नच वर्त्तमाने लडित्यत्रैवोक्तरीत्या विपरिणामोऽस्त्विति वाच्यं प्रत्ययविधौ पंचम्याः प्रक
ल्पकत्वं नास्तीति गुप्तिज्किद्भ्यः इत्यत्र भाष्यकारैः स्वीकृतत्वात् प्रथमासमानाधिकरणेपीति उपलक्ष
णमिदं अप्रथमांतेन सामानाधिकरण्याभावेपीत्यर्थः तेन कुर्वतो पश्य मित्यादौ न ह्नितसमासे न स्यात् तां
लक्षणं चित्रं पचन कर्त्तृकतोज्जनस्य तत्फलं नापि करणमिति हेत्वपेक्षया उः आत्मनेपदित्वात्परस्य ल
ः शानच् अत्र शायनं लक्षणं चित्रं पचककर्त्तृकभोजनस्य न तत्फलं नापि करणं हेत्वपेक्षापालक्षणस्य एव
कृ निर्दिष्टाः अर्जयन्निति अर्ज्जयं प्रतिमने चुरादिः अर्जनार्थो वा स इत्यर्थः हरिमिति हरिदर्शनस्य ज्ञाकरण
मित्यर्थः विदेः स्थानिवत्त्वादेव सिद्धे वसो हरितिकरणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र वसोरपि सामान्यग्रहण
र्थं तत्सामर्थ्याच्चैकानुबंधग्रहणे न द्व्यनुबंधकस्येति तदपि न प्रवर्त्तते पूङ्यजोः शानन् शाकारः सार्वधा
तुकत्वार्थः नकारः स्वरार्थः एतु लादिवत्त्वतंत्रोऽयं न तु शानादिवल्लादेशस्तथा हि सति चेति वाच्यं स्यान्नव
ते मजते इति तिङोपि यथा स्फुरति न च वासरूपन्यायेन निर्वाहः लादेशेष्वेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यक

त॰बो॰
नी॰
३४

रेरिष्यतत्वात् किंचलादेशत्वेलः कर्मणिचेतिभावकर्मणोर्विहितः स्यादितिभावकर्मणोरपिप्रयुज्यते
इष्यतेतत्रकर्त्तर्येवएवचानशः इङ्धार्योरितिधातुभ्यःस्यातंअवोधंअत्रकंचितशानन्नोलादेशत्वेलःसार्व
धातुकानुदात्तत्वंस्यादिस्यादुक्तञ्चितिसंपरत्वान्नित्यप्रवृत्त्यापवमानइत्यादौकर्मणिषष्ठीस्यादितिचेन्मैवं
नलोकेतिसूत्रेतृन्नितिप्रत्याहारनिर्देशादित्युक्तत्वात् ताच्छील्यवचनग्रहणंस्पष्टार्थंचानशोलादेशत्वाभा
वेनआत्मनेपदत्वाभावात्परस्मैपदिभ्योपिविधानमितिध्वन्यनुदात्तत्वंचप्राप्नोतीत्ययमारंभः सूत्रेतेर्य
ज्ञसंयोगेसूत्रेनोतेः शतृप्रत्ययः स्यात् यज्ञेनसंयुज्यमानेइष्टिन्निश्चेत् नत्विहसुञोयज्ञेइत्येवास्तुयज्ञविषय
कस्त्रेत्सूत्रेनोत्यर्थइतिव्याख्यायांतुनोतीत्यादौआवर्त्तयितृत्वशक्यत्वात् अत्राहुः संयोगग्रहणंप्रधानकर्त्तृसंप्र
त्ययार्थंतेनपचमानादन्यत्रनभवतीतिएवंचाप्रधानेकर्त्तरिलटः शतृशानचाविष्यतेनापिनचेतिसंयोग
ग्रहणसामर्थ्यादितिदृढयन्तः यः सूत्वेनभवतीत्यादीनामेकवचनानांयजमानपरत्वसंभवेपिबहुवचनांता
नांतुनसंभवतिएकस्मिन्योगेएकस्यैवयजमानत्वादित्यायोग्ययागविशेषेतत्संभवतीतिदर्शयितुम्सुन्वंत
तिसर्वेसूत्वंतन्तइत्यादिसत्रयागोहिबहवोयजमानास्तुएवच ऋत्विजांकर्मसोमाभिषवंचनकुर्वंतीतिसूत्वं
तइत्यादिबहुवचनांतस्यापियजमानपरत्वंसंभवतीतिभावः अर्हःप्रशंसायांकिंआक्रेःशीलादीनांत्र॰ ३४

याणां विशेषणं समर्पयितुं निर्दिष्टैस्त्रिभिरसत्त्वैः प्रकृतभूतथाजितिदुःकृत्त्वकरणं इत्यस्यैव ग्रहणं न त्वन्यकृ
त्र हिंसायामित्यर्थो निर्दिश्यते ङ्किपमभियाप्येति भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जितिवञ्चमाणमिति शेषः कर्त्ताक
वानिति नलोकाव्ययेति षष्ठीनिषेधः अलंकृञः कृमस्य प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणमिति निम्रा
यात्वनिराकृः पूर्वोपिकृञ्ञस्य एव प्रपूर्वो जनी प्रादुर्भावे इह दुष्टचषय एके पत्न्य गतो मदी हर्षे प्रयोपि उत्पूर्वाः प
ठंते तत्र उदः एवपतमरइत्येवववत्रमप्रमत्येक मुत्पूर्वस्य पातः उपसर्गीतिरनिवृत्त्यर्थस्तेन युसमनिस्त्ररिप्यादिन
भवतीमाहुः स्वदीप्तो अपपूर्वे वत्रपूषलद्रायां वृत्त्ववर्त्तने षद्मर्षणे चरगतो इत्यादीति आदिशाद्दृयास्यात्वक्वनि
राकरिष्णुः प्रजनिष्णुः उत्पतिष्णुः उत्पतिष्णु सहिष्णु चचेरतः घरदूषणं वर्तिभट्टिः कालिदासोप्याह एलाना
मुत्पत्तिष्णवइति केचित्तु यत्न इति स्थाने दानं सूत्रे पठित्वा पदगताविप्रस्मात्प्रत्ययमाहुः उन्मदिष्णुः चरिष्णुः
अपत्रपिष्णुः अपत्रापिष्णुः पारयिष्णव इति अयां मते ति णेरपूनेनदिति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित
र्थः इत्वं नेति ग्नुमास्येत्यादिना गित्वादिति क्ङिति चेत्यत्र गकारं प्रश्लिष्य गिति किति ङितीति व्याख्यानादिति भा
वः गकारप्रश्लेषादिति न चैवं गकारचर्त्वस्यासिद्धत्वाद्दशि चेत्युत्वं स्यादिति चेत्सर्मसोत्रोयं निर्देशः तथा च वा
र्त्तिकं गस्यागित्वान्नस्य ईकारः क्ङितोरीत्वशासनात्गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्रुकोऽनिठत्वं कगोरितोरि

त॰ बो॰
नी॰
३५

तिदंशानेजश्चेत्यादिनाषत्वेषढोः कः सीतिकत्वं आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं अनिः दितामितिलोपो वा क्त्वोर्गि
त्वेनप्रस्यभावात् त्रस्नुरिति नेड्वशीतिनेट् शामित्यष्टभ्य इतिशाट् आशयर्थः शामिनीत्यरेस्वेति अत्रनव्याः
विद्वन्नरेतिवन्नासित्वादिति पुंवद्भावेनशामितरेविभाष्यं नचउगित्वाभ्युपगमस्यफलाभावाद् ङ्कस्यविकल्प
एवभवतीतिवाच्यं पातिकङ्रूस्वेनउगित्करणस्यचरितार्थत्वाद् ह्रस्वाभावपदेत्तपुंवद्भावस्यदुर्वारत्वा
दित्याहुः संपचीसंपर्कीतिपचीसंपर्केचजोरितिकुत्वंगुणः परिदेवीतिदेवृदेवने भ्वादिः एयंतस्यदीव्यते
स्तुनेदग्रहणंलाक्षणिकत्वात् अएयंतैः सहचर्याच्च अभ्यघातीति अभ्याङ्पूर्वाद्धंतेर्हस्यकुत्वेनघः ह
नस्तोचिण्णलोरितितस्यतः अतउपधाया इतिवृद्धिः वोकषः कषहिंसार्थः लसश्लेषणक्रीडनयोः
कच्छ्म्लायायांसंवसासे अपेचलघः लषकांतौ भ्रलपारपलव्यक्तायांवाचिप्रमाप्यीतिमद्येचिलोड
मेनिदहिंसइहस्त्वेविनाशेनिविशरवस्यनशेस्यंतस्यभाविनाणिलोपेननिर्देशः अकारस्यागंतकः के
चिन्नविनाशीतिएयंतमेवपठंतिपरिवादीति नुवदेर्ण्यंतस्यपाठोनिर्विवादएव असूयतिकंड्वादियगं
तः निंदादीनामसूयांतानांसमाहारद्वंद्वेसौत्रंपुंस्त्वंस्यादेतत् असूयतेरेवबुञ्विधेयोनेतरेभ्यः निं
दादीनांएवुलेवसिद्धेः निहिलित्स्वरनित्स्वरयोर्विशेषोस्तिउभयथाप्याद्युदात्तत्वात् असूयतेयोनेत ३५

रेभ्यः मिदादीनांएवुलेवसिद्धेः निहिलित्स्वरनित्स्वरयोर्विशेषोस्ति उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् अस्तयतेस्तु
एवुलिलिभीतिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तः उञ्छितुञ्जिनित्यादिरुदात्तइतिविशेषस्तत्राह एवुलितिन्ञादयोनेने
दंएवुलविषयकमेवज्ञापकंकिंतुसामान्यतः प्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः देविक्रुशोः दीव्यतेर्हेतुमण्णि
तस्यदिवुकूजनेइतिचुरादिण्यंतस्यचग्रहणं चलनशब्दार्थात्तेतश्चहलादेः ननुसेवाप्यनुदात्तेत्त्वहलंत
एवतदिंतविधिंबाधित्वासामर्थ्याद्धलादिरेवग्रहीष्यतेतत्किंमादिग्रहणेनेतिचेत् अत्राहुः आदिग्रहणाभा
वेहलंतादित्यर्थः स्यात्तथाहिसत्येथत्वेसादावतिप्रसंगः स्यात् जुगुप्सतेइत्यादिमनसिद्धेत् अस्तिचेहानु
दात्तत्वंगुपादिष्ववयवेषुचरितार्थस्यानुबंधस्यसमुदायविशेषत्वादितिदिक् जुचंक्रम्यक्रमिद्रमीयङ्
तौक्रमणपादविक्षेपेद्रमहम्ममीमगतौ एर्वैणेति अनुदात्तेतश्चेत्यनेनइहपदिग्रहणंसकर्मकार्थमिति
कृतोक्तंभाष्येतन्नअनभिधानादेवसकर्मकान्नभविष्यतीत्युक्तत्वात् ज्ञापनार्थमेवतद्धिमाधवेनाह वाधमा
भूद्दिमादिपरस्परमितिनिंदादिसूत्रेहितच्छीलादिषुवासरूपविधिनात्तजायेनेतिज्ञापितगिइत्वताच्छी^
लिकेषुपरस्परंनेति ज्ञापितमितिविवेकइतिभावः क्रुधक्रोधेरुषरोषेमडीभूषायामअलंकारनद्यः अ
यययनगतावितिपठितस्यनयतेनायंनिर्देशः अनुदात्तेत्त्वादेवयुचःसिद्धत्वात्किंतुनेतिएयकादमिति

त॰बो॰
नी॰
३६

मनाद्द्यकारांतादितिङ्खीयिताद्दीयितेतिक्रयीशाह्वेंउदेचत्स्मांयीविषःतने स्ददीपस्ट्दत्तरणेदीपी
दीमादीत्वमोइस्रेजादौताच्छीलिकेष्विति परस्परमितिशेषः प्रायिकमितिनकेवलंयथाश्रुतभाष्य
मवलंब्यपुत्रयेरेवसमावेशइतिमंतव्यः किंतुप्रायिकत्वएवभाष्यतात्पर्यंतेनगमेर्लषत्तपदेसुक
ञ्विषयेत्त्रपिगंभागागामुकः तथावोकषलसेतिपिनुराविषयेपुज्जपिविकल्पीविकत्वनइसादि
सिध्यतीतिभावः जल्पजपजल्पमकायांभित्तानिहायांलाभेऽप्रलाभेचकुरच्छेदनेलुंस्तेपेचोरा^
दिकाविसा ऽत्रत्वाचादेः जल्पेचलनशाद्रष्पीदितिमितेरनुदात्तेत्त्वातियुचिप्रामेकुरलुंटयोर्न^
स्कुंरसीतिरस्तचिप्रामेवृदुस्वादगमजनेतिकिकिनोः प्रामयोरयंविधिरितिबोडोषधर्धइसादह वरा
कोति प्रजोत्त्वइतिसोत्रोगनद्वसर्थः जिरहि ः जिनयेजि अभिभवेरङु आदरेहित्तयेहितिनिवासगमोः
श्रिजेसेवायांविश्वः स्वपभयसंचलनयोर्नञ्पूर्वः निपातनान्नञाधात्तेनसमासेनलोपेततः प्रसयः अ
मगास्मादिषुनिश्वः प्रसवतिषप्रेरणे अस्मादिभिः षूङ् प्राणिगर्भविमोचने षूङ् प्राणिप्रसवेइमोन
यस्येनेसानुबंधत्वात् जिरहीत्सत्रैवप्रयुंपठित्वाश्वसत्रंमकगुचितंएवंहिएथग्विभक्तिस्त्वकारा
श्रमात्मिति स्वचंस्पद्दिस्टहईप्सायांग्रहग्रहणेपतगतो त्रयस्त्रुवादाविति नेनणेरयाहेशेन ३६

रूपसिद्धिरितिभावः यद्येवंणिचि उपधागुणवृद्धी स्यातामत आह अदंता इति तत अल्लोपस्य स्थानि
वत्वेन तदभाव इति भावः तत्सर्वं इति तच्च ह्रस्वसमासेपि निपातनादिति बोध्यं डुधाञ् अत्सर्वः श्रद्धलुः
धेटस्त्वनेनेदंरूपं अत्सर्वस्य तस्य प्रयोगाभावादिति व्याचख्युः कथं कृपालुः श्रद्धालुरिति कृपांसहा।
चलातीति विग्रहे मृगय्वादित्वात् कुः दाधेट् च डुदाञ् देङ् दोङ् त्रयाणामेव ग्रहणं न तु दाण् दीयोरित्याह ।
भंगुर इति च ग्रोरिति कृते अभिधानस्वभावाद् क्रुञेः कर्मकर्त्तर्येवेत्याह विदिभिदिछिदेः ज्ञानार्थस्यैव ग्र
हणं न तु लाभार्थस्य व्याख्यानात् छिदुरमिति कर्मकर्त्तरि प्रत्यय इति वृत्तिः नैतद्भाष्ये दृष्टं तथा च माघः
मृत्येकर्त्तरिप्रयुक्तः प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयाचितमंगना इति इद्द ग्यडुरिति छेदः इत्वरः
इत्वरी इति इण् गतौ ह्रस्वस्य पिति तित्नुक् कित्वाद्गुणाभावः टिड्ढेत्यादिना स्त्रियां ङीप् यातुक्कः यायुरि
तिपंचमं ततश्चावश्येज्ञा मन्त्रेविति जागमहक इति सिद्धं रूपमेव तु न निपातितं उन्नरस्य चेऽकस्यानुष्ठ
निप्रसंगात् यजपाजन्नूक इति यजेर्यङि द्वित्वादि दीर्घो कितेऽभ्यासदीर्घः अतोलोपो यस्य हलइ
ति यलोपः जंजपूकः इत्यादि जभरदंदशोत्यादिना नुक् वावदूकः प्राकृत्स्नः उलूकादयश्च मत्रवसते
माधवस्त्वाह कुर्वारगणे वावदूक इति पाठादेव यङ्न्तादेरूपं प्रत्यय इह स नासंसाक्षनिति प्रस

३० यग्रहणमन्तरेणतग्रहणंघञादानेषणसंभक्तौविभिधातोस्लनेरहग्रहणंगार्ग्यादिषुविजिगीषुशब्दस्य
पाठात् अषांसेत्माद् ।।शंसहछायामिमयंगस्यतेननत्वंशंसम्लताविति आद्ऽसहनिर्देशात् विंदु
रिच्छुः विदज्ञानेइत्यस्यैवग्रहणंनेतरेषांएवमिषेरपिइच्छार्थस्यैवग्रहणंनत्विषगतौइषुआभीक्ष्ण्येपर
स्मनेयोः अनभिधानान्निपातनाद्वेतिभावः विंदुशब्दस्यपक्षीयादिः विदिअवयवे असात् रात्या
दित्वात् प्रययोवोधः कन्छंदसिकाइतिकाचकाघकाउं सामास्यग्रहणंकान्तधातोश्छंदसिविषये
नत्वोलादिषुउप्रत्ययोभवतीतिकाशिकाकिरः काइतिव्याख्यानात्कंडूादिपाठगपिठस्यतेतेनउरणयवा
गितिसोनत्वनसस्पर्पेमरपर्यवः पमस्पयोनोशाक्रुनेत्वरणधुमित्यादिसिद्धंनुरणत्वरायांसपरंशरजा^
धीन्मुरणथारणयोषणयोरिमेनेकंडूादिषुपविताः अथकथंसंतः प्रणयिवाक्यानिगढंतिघनस्य
वइति भट्टपादाः मृगयादिषुअस्यपशब्दोइश्वाइतिदरदन्तः सूमेधुरितिसमशब्दात्म्यचितदनाद्भुः न
च्छंदस्यपुत्रस्येतिनिषेधात्क्यचिचेतिईत्वमहू ल्सार्वेतिदीर्घश्चनभवति आटञ्जदोरवितिवदादितिदका
रोम्नुत्वस्यघार्थोमतवयंनकारस्तेननतामरत्वाभाहूइसनेनदीर्घोपिस्यतेननविजेगुरिः इमवणनरयो
रित्यस्यगनिगरणेइत्यस्यचवहुलंछंदसीतिरूपिमितिमांचः वस्लनस्ल आदिमादिप्रकृतिविशेषण ३०

मुदाहरणप्रपंचमात्रं किं किनौलिङ्गेमेभावन्मात्रमेवृद्धितंतत्पाचवार्त्तिकंकिनाकुत्सगेप्सङंदसिसदादि
भ्योदर्शनादिति उदाहृतंचभाष्येसेदिर्नेमितित्यादिएवं स्थितेऽग्रादिति नपरकरणेऽपिनहतिरिति ध्वनयन्नाह
स्रांदनारंदनादिनिमिर्थज्ञमितिनलोकेतिषष्ठीतिषधार्हेतीयाकिकिमोःस्थानेतिवादयोनलिङ्गादित्व
तिदेशनस्वरूपावधेनैवकार्यातिदेशात् छंदसस्त्रहयोपन्नाकुचिदृन्निपुसकेचदर्शनानुपन्नस्तः ज
ग्मुरिति गमहनजनेत्युपधालोपः जघ्निवित्ति अभ्यासाच्चेतिकुत्वंदधिवितिअनोलोपः नेमिरितिएत्वाभ्य
लोपौसासहीमादि यङोतोलोपयलोपः अभ्यासदीर्घः नीगभावश्चेतिनीगवंचीसादिनाप्राप्तमस्यनीगाग
मस्याभवइत्यर्थः तत्सनितितिडितान्नगुणः नजिरुः इकारउच्चारणार्थः क्रुवत्रयीति अतएवभीरुतीलुक
भीरुकाइत्यमरः ईश्वरइतिनेट्वग्राइभावः पश्वरइति पिसगतौभाजभ्राक्केरित्युक्तत्वान्नछीलादिषु पुं
स्त्विएभ्राजदीप्तौधुवाहिंसायांयायुतदीप्तौउर्जवलप्राणयोः ऊपालनपूरणयोः जगतौसोत्रःग्राठरुर्वः ध्रु
न स्त्रुतौविभ्राति वश्चेतिषत्वंजश्वचर्त्वं पूर्वितिराञ्चोपइतिचलोपः वोरुपधायाइतिदीर्घः कुर्गिति चोः कुः
रान्नस्येतिनियमान्नसंयोगान्तलोपः पूरितिउदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वंर्वोरितिदीर्घः वाहूझाठिति इहदीर्घः संप्रसा
रणमाभिन्नत्वचिन्माशायेस्वास्वापिग्रहिज्यावर्धासादिनाऽयनिहरिश्रीरितिप्राचात्तअयंमेतामितिक

न॰ त्रो॰
नी॰
३८

मेणपाङ्गुणित्विकुदाहृतस्तत्रकर्त्तेक्तदितिसूत्रविरोधः सम्बुएवंबाहुलकं त्वग्रगतिकगतिः ह्वे चेतिकृतेपि
द्वित्वेऽभ्यासस्संज्ञेहृ दुर्लभाभ्यासस्याषाष्ठद्वित्वएवप्रवृत्तेरतएवश्राष्टमिकेसनेत्याष्टकायामाह हृदशि
ग्रहणादिति दिद्युदितिद्युतिदिति स्वाप्योरित्यस्याधास्सप्रसारणं जगदिति गमःक्वौविति मलोपत्तुक्
अत्रद्वेचेतिचकेणदीर्घः समुद्धीयमानोद्युतिगम्यातभवतिदीर्घश्च त्यागश्चरश्चेतिपरिभाषोपस्थानादद
जंतस्यजुहोतेरेवसंभवतीत्याशयेनाह जुहोतेर्दधिश्रीतीजुहोतीति जुहुः क्रूसश्चेतिचकारेणद्वित्वं
समुच्चीयतेधीरिति ध्यायतीतिधीः हलइतिदीर्घः ननुध्यायतिपुरुषानन्नुधीः एवंजुहोत्यनया
पुरुषइतिसर्वसमतत्वात्कथंहिभवडुक्ताप्यः संगच्छतइतिचेत्र अत्राहहरदत्तः करणस्यकर्त्तृत्वविव
वक्षायांक्विपिति भुवः संज्ञान्धनिकेत्यादिनेनग्रामयोरन्तरेयत्क्षिप्तितत्रवेनेतिभावः एतच्चहरिणाग्र
हणान्नुच्यत्यालभ्यतेननैवंप्रतिभूःप्राहू संज्ञेसत्त्वेनेतिभावः एतच्चहरिणाग्रहणान्नुष्वत्यालभ्यतेनवे
वंप्रतिप्रतिभूःप्राहूः संज्ञेतिफलितेतत्रसंज्ञायामित्येवसिद्धेकिंमन्तरग्रहणेन अत्राहुःयावद्रव्यभा
विन्यः संज्ञाः प्रातिभूःप्राहूलक्षसमेवतस्मिन्नन्तरग्रहणेननिवर्त्ततइत्युभयोर्भेदइतिशंसत्त्वभाव
यतीतिशंभुः वित्यपोभ्युपगमेनाह अंतर्भावितेति शंभवतिमनुष्वितत्वत्यंभवतीतिशंभुरित्यन्ये ३८

संभवत्तस्मादितिवृत्तिकृतः अपादाने तुमुन्स्याभावाच्चिंत्यमेतदिति माधवः धः कर्मणि कर्मणीति नोपप
दंष्ट्रावामश्रमनंतरमेव धः ष्ट्रनिति वक्तव्ये ४०३ यत्कर्मग्रहणात् व्याख्यानाद्धेमाश्रयेणाह कर्मणि धेट इ
ति अत एव धीयते इति धात्री स्तनदायिनीत्यादि व्याचक्षते दाम्नीमिदमिति दोहः धत्वष्टुत्वढलोपाः
दंष्ट्रेति षित्वेपि ङीषिह न भवति अनित्यः पित्तां ङीषित्युक्तत्वात् अन्ये त्वजादिपाठाट्टापमाहुः नद्धीइति
नह्यथ इति धत्वं कषस्य पोयेधिः शात्संस्त्रे देशेति क्कोपिनो निर्देशो ज्ञापकः क्वचिदकित्यपि दंशेर्नलो
पो भवतीति तेन दंशने इस्मात् ष्टुरिपादशनादंता इति सिद्धं न च सन्निधानात् ष्ट्रने च लोपः स्यादि
ति वाच्यं अनोदंतंदंष्ट्रेति निर्देशात् तत्रैव तत्करणमित्यादि एतेन हलसूकरयोरभिधेयत्वमुपपदत्वं च
निरस्तम् एवमिमर्थ इति तत्रैव वृत्तिरिति भावः अर्त्तिलूधूसू इति धुविधूनने इति कुटादिरेव गरत्वेनानिर
नुबंधकत्वात् एत एव ङूङ् कूङ् शब्दे इति ङित्वाद्गुणनिषेधश्च वदुः तदाह धवित्रमिति पुवः ए ३ ए ओहम
योर्ग्रहणमविशेषात् करणे इमन्त्रष्ट्रनिराह जनार्ममिति कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः स्यादिति करणे कर्त्तरि च यथास
ख्यः काशिकानुसारेण यथासंख्यमाचष्टे ऋषौ करणे इति कर्त्तरिक्षदिति सूत्रस्य भाष्ये केयटया
स्तु यथासंख्येनेति गम्यत इति प्राहुः केचित्तु भेदस्थिते अचोणादयः कृत्वापाठकम् करणे वा गति

ते·वो·
नी·
३९

गंधनयोः पायाने पारत्वणेजिघ्रअभिभवेडुमिञ्प्रक्षेपणे स्वदआस्वादने साधुसंसिद्धौ अअउ आप्नोवि
ष्वकर्मणि नाकारुस्त्रि पुकारकशिल्पिनोरिति मेदिनीकेशः कारुशिल्पिनिकारके इति धरणिकोश
स्तदेतदभिप्रेत्याह काहरित्यादि आद्येयोगरूढिः द्वितीयेतुयोगमात्रमिति विवेकः अतएव द्वितीयेह्रों
तुर्यप्रतिकारकान्वयोभवत्येव तथाच भट्टिः राज्ञवसतथाकार्यंकारुर्वानरपुंगवः सर्ववानरसेना
नास्वगमनमादिशदिति पविस्मनेन तैलादिकमितियायुर्गदस्यानं गुदत्वपानं पायुर्मेत्यमरः पातीर
क्षतीति विग्रहे रत्नकोपि च तथा मंत्रः भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्ने इति स्वतवामायरविति नस्पृहत्वेअग
द्वेजायुरित्यपीत्यमरः पुल्लिंगसाहचर्यान्मायुः पुंसि मायुः पित्तं कफः श्लेष्मेत्यमरः गोरुर्वागांवा चंवि
वदितं मिनोतीति त्रिदिवपतीति गोमायुः सृगालः इत्युज्ज्वलदत्तः वस्कतस्कमायुः शार्ङ्गः पतत्पुर्मायुमङ्क
ताः गोमायुरेकः इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वात् स्वदते रोचते इति स्वादुः विशेष्यनिघ्रा
यं एवं साधुरपि आः हेशीघ्रमिति विलंवाभावमात्रे क्लीवं तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु लिंगत्रयं यशीघ्रं त्वरि
तमित्युपक्रम्य क्लीवे शीघ्रादयस्त्वेस्यात्रिषु तद्वदभेद्यगामि यदित्यमरः व्रीहौ पुंस्येव उउणादयो वहुलमि
ति वहुलवचनादन्यस्मादपि एभवति रहत्यागे गृहीतावच त्रंहति मज्जतीति राहुः वसुनिदानेवसत्य ३९

स्मिन्सर्वमितिसर्वत्रासौवसतीतिवावासुः वासुश्चासौदेवश्चवासुदेवः वसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थेऽऋ
ष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यणिकृतेवासुदेवइति उत्तमत्रांतरमितिदिक् छंदसीणः तुणनुववन्नेएतिगच्छती
त्यादिमंत्रेषुभेदभाष्येतथैवव्याख्यातं अर्वाचीनास्तु छंदसीयुःमानश्चायावितिआयुशब्दमन्नपर्यायेषु
निर्घंटौपठितः अतएवत्वामग्नेप्रथममायुमायुंवेपमानस्तोकेननयेमानश्चायाविमाणइतिसूत्रवद्बहुल
वचनाद्भाषायामपिप्रवर्तनइतिसीरिरूम आयुर्जीवितकालोनाइत्यमरग्रंथेआयुशब्दमकारांतमाचख्युः
ननुएतेर्णिच्चेत्युसप्रत्ययेसकारांतोवक्तुमाणश्चायुःशब्दः लोकवेदयोर्निर्विवादएवजाद्ध्रुआयुरस्येतिवि
ग्रहेसंप्रसृतात्जरायुषमितिरामायणप्रयोगोयदित्रिश्लोकीगणनापरास्यान्तस्यासमाप्तिर्यदिनायुषःस्यादि
ति श्रीहर्षप्रयोगश्चसंगच्छतेतथाचायुर्जीवितकालोनेत्यत्रायुःशब्दःसकारांतइत्येवव्याख्यायताकिंमु
कारांतताभ्युपगमेनेतिचेतिदग्राहुःसकारांतःआयुशब्दोनपुंसकइतिनस्वपुल्लिंगतानेत्याशयेननतथोक्तमिति
अमेतच्छंदसीणइतिसूत्रस्यभाषायामप्रवृत्तभावेमावधीरुजरायुमामिति भट्टिप्रयोगः तटीविंध्यस्यानेस्भ
जंतजरायोरप्रथमजइतिविंध्यवर्णने अभिनंदोक्तप्रयोगश्चनगच्छतेसाहुः वस्तुतस्तुजरांप्राप्तिप्राप्नोती
तीतिजरायुःमृगय्वादित्वात्कुः आयमायुःएवंचजरायुषाजरायुंजविद्यादायुंतथायुषेति द्विरूपको

न॰ बो॰
नी॰
४॰

शः वायुनाजगदायुनाइतिवर्णविवेकश्च स्त्रसाधइतिदिकस्थानिरविदारणेघ्रणदार्णेजगननेचरग
तौ चटभेदनेदार्वितिकाष्ठंदार्विधनंतेधइत्यमरः चाद्विति चटुचाटुप्रियवाक्यमितिहेमचन्द्रः चाटुनर
मियोक्तिः स्यादितिरत्नमालीकेशः नरिपुंसिचक्रवचचाटुत्रमोहयोद्दिषदस्येतिमाचेःमाध्येत्रनपुंस्त्व
क्रमपिदर्शितंचाटुचाक्रुतनकंसभ्रममासामितिकंजरपरेः श्रृहिंसायांइणगतौ आभ्यांत्रुणस्मात्वस
स्यातिकिंसाहर्नास्मस्मश्रूकेविशिखेकपत्त्रिणीतिमेदिनीकोशः त्रोरश्वलः त्रुप्लवनतरणयोःत्रः रश्चेति
छेदः केचित्त्रन्नइतिमश्लिष्यद्वयोरपिसवर्णदीर्घेत्रातयोस्त्वयोरित्रन्काऽन्नगतावित्रस्मादपिगुणरस्य
लइतिव्याख्यायइयर्त्तिऽर्थयतेवाऽऽलुःशाकविशेषोघटीचस्यादुःकर्कर्यालुर्गलंतिकाभस्त्रशीभत्न
भरणेभस्त्रडुभ्राणणागेशीडुस्वमेत्रस्त्रवनतरणयोः चरगतौऽयंभक्षणेपित्रहव्यमगतौतत्रविस्तारे
धनधान्येडुमित्रमक्षेपणेडुमस्जोप्नेहोभरुः स्वरोहवेमेदिनीकोशः तरुभर्त्ताकनकयोरितिहेमचन्द्रः
शायुरपि अजगरेशायुर्वाहसः इत्युभाविस्मरः तरुरितितरंतिनरकमनेननरोपकाः चरुरिति अतव
त्त्राविततांतरूष्मपक्वओदनइतियाज्ञिकाः नरु च्चवधिकरणेप्येवमत्रकेत्रुगवादिभ्यायदिति स्तेचैकेयदस्त्रा
हस्यालीवाचीचरुशब्दस्यास्यादोदनेभाजनइतितनुःकोपेत्वचिहस्तीस्यात्रिषिल्याविरलेकेशाइतिमेदिनी ४॰

धनुःपुमान्प्रियालद्रौराशिभेदेशरासनेइतिनांतेमेदिनीविश्वप्रकाशमप्युदाहृतमितिधनुषाचेमादिधनुषा
शार्ङ्गधन्वंविदुरितिसर्पः स्यात्तनुःतनुषाशार्ङ्गमिमतःशार्ङ्गमितित्वनुषज्यतेपूर्ववंशनानितोपिगुणस्य
स्यानतामनुभवन्नपिशङ्कः छिन्नरेभमनुमाप्सुतपत्त्रसायकमितिश्रीहर्षः श्लोकशेषः धनुर्वंशविशु
द्धोपिनिर्गुणः किंकरिष्यतीतिधन्वंतरिः इहसर्वत्रचधनुरितिउकारांतःसकारांतंतन्नुनेहवाकुलकात्समु
त्कंरंगवदनोमरुडोपिमयूरिष्यतेइतिविश्वःमज्ञातितानीयइतिमउः श्रणश्रश्रणाहेश्रस्माडुःप्रसयःस्या
त्चादिविकटेवृषादौवटवेष्टनेकूटतिरसनामितिकउःकटुःस्त्रीकटुरोहिण्यांलताराजिकयोरपिनपुंस
कमकार्येस्यात्तुल्लिंगोरसमात्र चेत्रिषुतद्वत्सुगंध्योत्रमत्सरेपिरवेरेपिचेतिमेदिनी वचतीतिवटुर्द्विज
सुतःस्मृतइतिसंसारावर्तैः नटवटुरितिरूपचारःवृत्रअभिप्रेतिपचापिफलपादीतिसूत्रेपाचदनुवर्तेत
इतिन्यासग्रंथेनमर्यादाक्रमेत्रापिप्रतीयतेतेनपाप्यभिव्याप्यसेवाचित्वेसोम्यमध्वित्पादोमधुपास्याप्युदात्त
त्वेनादर्शनात्वोतोगुणवचनादितिसूत्रेहरदत्तेनाप्यभिव्याप्येतिस्पष्टमभिधानाच्चेतिभावःशरत्स्त्रि
हि प्रहिंसायांस्पशहौयापतापतापयोःस्निहउपतीयेत्रपषूलज्जायांश्रसूत्रेयपणेवसनिवासेहनहिंसाग
त्योः क्विपूश्चार्द्रभावेवंधवंधनेमनज्ञानेम्रह्महरितिशाहःकोपेसवेत्रेइतिहेमचन्द्रःस्वहवज्रमितिशात

ना॰ को॰ टी॰ ८१

कोटिः स्वरूपं वद्रत्यमरः त्रपुसीत्यमितितत्त्वं अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इति वा त्रपु चारंगं सीसकयोस्त्रपु इति मे-
दिनी अस्यंतिर्त्त्विपतिपारीरमिमस्य वः प्राणाः हनुरितिहनुः पुमान् परोगंगडादिति वररुचिकोशः स्त्रीलिं-
गोप्ययं हनुहट्टविलासिन्यां न स्त्री भेग देस्त्रियां द्वयोः कपोलावयवे इति मेदिनीकोशः अतिशायने म-
तुप् हनुमान् अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः हनूमान् स्वं देहेन वधातीति वधुः
प्रज्ञादित्वाद्वांथवः वधुर्वधूकपुष्पे स्यात् बंधुर्भ्रातरि वांधवे इति विश्वः मनुराद्रिराजो मंत्रज्ञः स्यंदेः स्यंद्यमस्त्र-
वणे उंदेः उंदी क्लेदने ईपोः ईपातिहिंसादानेषु स्कंदेः स्कंदिरगतिशोषणयोः कंडुरितिस्कंदस्य सिज्जनि य
तापइतिवृत्त्याभोगस्यानमिति केचित् अन्ये तु स्कंदति शोषयतीति कंडुर्लोहादिपात्रमित्याहुः अतएव
स्त्रीवेवरीषं भ्राष्ट्रोनाकंडुवा स्वेदिनी स्त्रियामित्यमरः कंडुर्वा ना इति शर्ववर्मणस्त्वया द्वा पुमानित्यर्थः सृजेः
सृज विसर्गे सृजतीति रज्जुः स्त्रियां आगमसकारस्य स्नुत्वेन जः श्वेन जः सृजेरजुम चेति स्रुव च मिति
नव्याः रज्जुर्वेण्यां गुणे च योषिदिति मेदिनी कृते राद्वेति विपर्ययः कृती छेदने तर्कुरिति कृत्यते नेनेति तर्कुः
सूत्रवेष्टिनं यंत्रविशेषः तर्कुरी सूत्रलाता तर्कुरिति हारावली नावंचेऽश्नुगतो मंकूर्मेनोम्रगी पुंसीति॰
मेदिनी कालिपादि फलगतौ वराप्यंतः तमप्रकृत्वेशाहेमतन्नातेजतीमाडुर्भावेणमडः स्यात्तरणषांचय ८१

पाक्रमेगुणागमः पदिनाकिंथत् इत्यादेशाश्च भवंति इह एकापि षष्ठीविषयभेदाद्भिद्यते गुणागमे हि फ
लेरवयद्वषष्ठीयथादेशचतुष्टयविधौ तत्तण्यादिभ्यः स्थानषष्ठी सापि धतयोर्विधौ अत्र तेलसुप संक्रियते
इतिविवेकः अनागमकानामागमकाश्चादेशाइतिपक्षेतु स्थानषष्ठ्येवेति फलवसारेऽभिधेयवत् नदीभे
हेमलघांस्त्री इतिमेदिनी कुर्वल्मीकं इतिवामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकमित्यमरः मध्विति मधु
श्चैत्रे च दैत्ये च मघपुष्परसे मधु इतिहट्टचन्द्रः मकरंदस्य मद्यस्य माद्विकस्यापि वाचकः अर्द्धर्चादिगणपा
ठात्तु नपुंसकयोर्मधु इतिधामश्चवर्तसंवरणे इति दंतोष्ठ्यादिः वल्गुस्याच्छगले पुंसि स्त्रद्वरेवाऽभिधेयवदि
तिमेदिनीयत्तु उज्वलदत्तेन वलेर्गुकु चेति अष्ठ्यादिपठित्वा वलमाणन इत्युपन्यस्तं तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यं
अयंनाभावदतिवलावोगरद्दे इत्यादौ दंत्यौष्ठ्यपाठस्य निर्विवादत्वात् शः कित् भ्रातन्तु करणे अस्माद्भ्रस
यः आदेशाउपदेशा इत्यात्वाद्द्वित्वं संन्यत इत्यभ्यासस्येत्वं आतोलोप इति चेसाकारलोपः श्रिभ्रुः योद्वेचया
प्रापणे कुर्वेश्च भज्ञभधारणे अस्मात् कु प्रत्यये धातोर्द्वित्वं च भरतीति च भ्रुः करणे कोपस्यमाह बभ्रु
रित्यादि च भ्रुर्वैश्वानरे मूलपाणौ गरुडध्वजे विशालेन कुले पुंसि पिंगले त्वभिधेयवादिति मेदिनीकोशः
वादन्यतोपीति भ्रः कुश्चेति वक्तव्ये प्राकृमसयनिर्देशादिसेके भ्रश्च इति प्रकृतिसंस्कृतेन चकारेण प्रकृतमंत

न॰ वो॰ टी॰ ६२

रसमन्त्रचयादिमनेपृभिदिरुपालनपूरणयोःभिदिदिरविदारणेअथताडनेगरधश्रभिकांक्षायांजिघत्सायामा
गल्भेपुरुहरिति कृप्रत्ययेपरतउद्योष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वेरपरत्वेपुरुःप्राज्ञेभिधेयवदितिपुंसिस्याद्देवलोकेचन्द्र
पभेदपद्मरागयोरितिमेदिनीविधुःशशांकेस्यादितिविश्वकोशःइहसूत्रेऽर्थविहिषिभ्यश्चेतिपठित्वाहृषुर्द
र्षःसूर्याग्निप्रधानिराहवोपिकृषवदितिकेचित्त्वष्ठग्नोहत्वद्रुकृत्यकरणेभ्यःप्राहृद्भ्याभ्यांकुःस्यादुकारोन्तादे
शश्चउरणरपरःकुरुर्न्देयांतरेभक्तेपुमान् पुंभूम्निनिवृत्तीतिमेदिनीअपष्ठुश्वगतिनिष्टन्नोसृयामेत्यादि
एतच्चस्यात्स्वापनुरोधेनोक्तंवार्त्तिककृतात्स्यासिन्नस्यनामिस्तुपसंख्यातंअपष्ठुपुंसिवालेचवामेस्या
दन्यलिंगकइतिमेदिनीएषांत्रयाणांमहगणयादिपाठेनसिद्धत्वात्सूत्रमिदंप्रासकारस्यसंमतमितिर
क्षितःप्रतिकूलेअजेरजिअजेनेअस्यजरजिरादेशःरचोःपक्षिरादेशःकमेस्तुगागमअमरोगो
गत्यादौवाअस्यधुगागमःपक्षिनसनेसेत्रोधातुरस्यदीर्घःवाधलोडनेअस्यआदेशःषडभ्योपिकु
प्रत्ययःस्यादित्यर्थःअविशेषेणेतिचादिगणेषुचितिपठितपरशब्दस्यपर्थमव्ययमितिधारणिःकंतुः
कंदर्पःइकेतुर्मकराकरइतित्रिकांडशेषः पांसुरितिपठिपसिनाशनेचुरादिर्दंत्यांतःस्त्रीपुंसयोरि
तिउक्तंत्वमरणेहौपरोढयोःभुजवाहूइतिपरेहौभुजवाहुशब्दौढयोःस्त्रीपुंसयोःस्त्रीपुंसयोरिति

नदर्थः आकारांतोप्ययं अत एव बाहोश्च भुजयोः पुमानिति दामोदरः बाहा भुजे पुमान् मानभेदाश्च
वृषवायुषुविति मेदिन्यां टाचन्तोप्ययं मथिमन्थिदिमथमव्याने मन्थदमर्दनेभ्रस्जपाके मथ्यते इति एष्युः ८
स्यान्महति त्रिषु त्वक्कु यन्त्रां कुलञ्जीरः ष्य पुमानश्चैनान्नपात रेइति मेदिनी मन्दि तंशाकतेश्च कहिनत्वा ८
दिति एष्युकोमलः मगुः मुञ्के मयाते च जमदग्नौ पिनाकिनीति विश्वः लंघिलघिगतौ वहिमहि वृ
द्धौ लघुरिति एकायां स्त्री लघुः क्लीबं शीघ्रे कृस्नागरुएषमीति त्रिकांडशेषः लघुरस्त्री मनोज्ञेनिःसारे
वाच्यवत् क्लीबं शीघ्रे कृस्नागुरुणि च एकानमौषधौ स्त्रियामिति मेदिनीन्नपभेदइति एतेन अवेदस्था
तोर्गमनार्थमर्थविज्ञकारनाम्नार घुमात्मसंभवमिति कालिदासवचनं व्याख्यातं वद्धुरिति वह्रु ८
आदिसंख्यासु विपुलेत्वभिधेयवदिति मेदिनी ऊरुरिति सविर्थक्लीवे पुमानूरुरित्यमरः ऊर्णयते अ
च्छाद्यते इत्यूरुः कर्मणि प्रत्ययः ऊरुर्महदिति कर्त्तरि प्रत्ययः श्लिषेः श्लिष आलिंगने अस्मात्का प्रत्ययः क
श्चाता देश्वानुद्यते इति सद्दिया वत्कार्यं श्लिष्यति लगति व्याप्रियते इति यावत् आङ्‌परः रवनअवदा
रणे अस्य हिंसायां पर्श्वरति पर्श्वः परश्वनासह इति विश्वः हरिमितद्रु गतौ अस्माद्दुरमितियोरुपपादयोः
कुः स्यात्स च डित् हरिद्रुर्द्वत्तु इति दारुहरिद्रइमेकेश्वात्वद्रुर्नदीभेदः शातद्रुस्तु शातद्रुः स्यादित्यमरः त

ह्वानितियुद्धभ्यांमइतिमः खुरः शंकुः खनत्यवदारणेशाकिशंकायांकामइत्यादिसहः पतिंवराकन्येत्य
पिवोध्यंखुरःर्दतेदर्प्यहृयेष्वतेतद्वाच्यवदिति विश्वतिकांडशेषौशंकतेऽस्मादितिशंकुः कीले गरे
शास्त्रेशंख्यापादपभेदयोः पादोभेदेचपापेचस्यानावपिचशपतेइतिविश्वः पीयुरितिपीयुः कालेर
वौघोरेइतिमेदिनीक्रिमिविशेषाइतिनीलंगुः क्रिमिजातोस्यांगुभराली प्रसूनयोरितिविश्वः नीलं
गुः स्यात्क्रिमौपुंसिभंभरालांतयोषितीतिमेदिनीभ्कारः पाठांतरमितिनालंगुरपिनीलांगुरितिविश्वः
धातोरपीतिकेचित्तन्नीलशब्दे उपपदेणमेष्ठिलोपः उपपदस्यमुमदीर्घश्चपाणिकेनिपात्यतेइत्याद
लिगुश्चिनपुंसकमितिचरुत्विः मृगयादयश्चमृगयुः पुंसिगोमायौवाधेचपरमेष्ठिनीतिमृगयुर्ब्रह्म॰
णिख्यातोगोमायुव्याधयोरपीतिविश्वः देवयुर्वाच्यलिंगः स्याद्धार्मिकेलोकयात्रिकेइतिमेदिनी आह्णु
तिगणइतितेनपीलुप्रतिष्टंभेऽस्मात्कुः पीलुर्गजे द्रुमेकांडेपरमाणुप्रसूनयोरितिविश्वः भाष्टाल्क
पीलुशब्दस्यवृत्तेभ्यार्यप्रसिद्धिर्गजेतुम्लेच्छप्रसिद्धिरित्यादिश्रितव्यवजकुः पडिगतौऽस्मात्कुः धातो
र्ह्रस्वपाडुः कडिमदेकंडुरित्यादि वोध्यं मंदिमदिस्तुमादौवापूर्षाहेमथिविलोडनेचतेयाचनेपं॰
कइतिमोत्रोधातवः अकिलक्षणेवाष्पुराणराणात्रिरिति वाष्यंतेऽस्मामितिविग्रहः वाष्पुरो गर्दभइत्य

न्ये चाग्नु एवा सिंतारात्रौरिति मेदिनी हेमचंद्रौ वंकुर इति वंकुरः स्पंदने ह्रदे इति मेदिनी ग्रंकुरो रुधिरे लो-
म्नि पनीः भिनवोद्भिदीति स्वर्ज्जूरादीति कुरुप्रत्ययो पीति भावः ग्रंकुरोऽङ्कुरः एवेति च विश्वप्रकाशः ग्र॰
थेः अथ भय संचलनयोः स्मादुरच् किं त्स्याद्धातोः संप्रसारणं च दशपाद्यां च अर्थेः संप्रसारणं धकिञ्चेति
सूत्रं पठित्वा थकारमंता देशा विधुरोऽनग्निक इत्युदाहृतं माधवप्रसादकारादिभिरपि तदेवानुसृतं तन्नचैत-
युक्तं त्वमेषां विद्युत्प्राणवासिन्नथ विद्धाविधुरेण चिदस्मा इत्यादि मंत्रे पृथकारपाठोस्य निर्विवादत्वात्
यद्यपि माधवेनोक्तं विदिभिद्धिदि रिमत्र थेः संप्रसारणं चेति वचनात् कुरुच् इयां तदूपमिति तदपि स्यवी-
यः कुरच् विधायके सूत्रे व्यथेरुपसंख्यानस्याप्रसिद्धत्वात् तस्मादिह धः किञ्चेति दशपादी पाठ एवोपेक्ष एव
कथं तर्हि विधुर इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत् धुरो विगत इति प्रादिसमासे नेत्यवधेहि समासान्ता इति सूत्रे
वृत्तिपदं न जर्ज्जाद्यलष्येवोक्तत्वात् इह व्यथेः किञ्चेत्यस्य वाप्त ग्रहिज्येत्यनेन संप्रसारणं स्यादेवेति तन्न भ्रमितव्यं ग्र॰
हिज्यादिषु व्यधिर्ग्गर्णितस्तथानत्वयमिति निष्कर्षात् मंकुर इति मकिमंडने ग्रस्मादुरच् नलोपश्च वाहुल-
कादिनिधातोरुपधायाः प हेत्वकार इति भावः मकुरोपि चेति विश्वः मकुरः स्यान् मकुरवदर्पणे च कुलद्रुमे
कुलालदंडे इति मेदनी धातोर्हि वचनमिति केचित् गुणो दुर्गा ग्रामम् अभ्रनिपात्यते इत्याहुः ग्रामजाले चेति

मामजालेनिपाठांतरंमञ्जरादयश्चमदीहर्षेकर्बुरइति कर्बुरंसलिलेहेम्निकर्बुरःपापरक्षसोःकबु
राकुसवृभायांशबलेरम्यवदितिमेदिनीअतसातत्यगमनेआदिदीर्घःआतुरःवधरवंधुराविति
वंधवंधनेकुक्कुरइतिकुकुआदानेकुक्कुरःकुकुरोमनइतिहरचन्द्रःकुक्कुरःसारमेयेनाग्रेष्यिप
र्णीनपुंसकेइतिमेदिनीवागानितिगंधनयोःगुणग्रामःवागुरामृगवंधिनीइत्यादिरपिज्ञेयः असेः
अहृत्तयएो मसेश्च मसीपरिणामेमसूरसरावामावेश्याव्रीहिप्रभेदयोःमसूरीपापरोगेस्या
दुपाधानेपुनःपुमानितिमेदिनीश्वावधेःश्वइतिकृताआकारलोपःआश्वशाकृसस्मिन्त्र्प
यदे आसौगम्यमानायां अश्रुवामावित्तस्मात्ह्रातोहरनस्यात् शांश्वरोदयितयोःपितापत्योःश्वशु
श्वश्रूःश्वशुरस्तुपितातयोरित्यमरःअविरक्षणादौ महपूजायां अविषइतिराजासमुद्रश्चम
हिषामहान् तुरीयंचमहिषाविवक्षितवतमानीमहिषमन्ववेनादित्यादिमंत्रेष्वितिभावःवैदिक
निर्घंटौअोजःपाजइत्यादिषुवलनामसुतविषीशब्दस्यपाठश्चेहमूलमितिवोध्यम्तविषः
शोभनाकारेभेलोधिव्यवसाययोःताविषीदेवकन्यायांपुंसिस्वर्गेमहोदधौनाविषीचेंद्रकन्यायां
नास्वर्गांवुधिकांचनइतिमेदिनी नजिव्यक्तभयसंचलनयोःकिलेःकिलश्चैतत्क्रीडनयोःअस्मा

द्विषश्च धातोर्बुगागमश्च किल्बिषं पापरोगयोः अपराधेपीति मेदिनी दृषिमोदे दूषद्यायां मदी॰
हर्षेमुदहर्षेस्विददैन्येछिदिरद्वैधीकरणेभिदिर्विदारणेमदिस्तुतिमादौचदिआह्लादितिमश्चा
द्राभावेमिदृस्नेहनेमुहवैचित्त्येमोऽक्षमोक्षणाः चदीमोरुधिरस्यावरणेवंधवंधनेसुषशोषणे
दृषिरीग्निरिति आहारइत्यन्येछिद्रिरः पावकोरजोकरवालेपरस्वधेइतिमेदिनी मंदिरंनारे
क्लीबंनामकरालयइतिमेदिनीचंदिरः नेकपेकद्रूइतिचमिरध्वांतनेत्रामयांतिकेइतिचमि
हिरः सूर्यवृद्धयोरितिचमेदिनीमुदिरः किमेसूरवैयोरितिचसुंदरंरुचिरंचारुइत्यमरः रुधिरो
गारकेपुंसिक्लीबंनकुंकमास्त्रनोरितिमेदिनीवधिरः श्रोत्रेंद्रियरहितः सुषिरंविवरंबिलंछि
द्रमित्यमरः अशोःअप्राभोजमे अजिराअजगतौशसस्तुनगतौष्टागतिरिहन्तोस्कायोर्न्हो
रुदाहिंसायां अजिरमितिदृशपादीत्हन्नौतन्नपूर्वस्सजीर्यतेर्ह्रूवणलोपोनिपात्यतेइत्युक्तं
तदपिग्रास्यंआस्त्रुद्दतमजिरंप्रयत्नपीउनमिमादौनजीर्यतीत्यजिरइत्यस्यानुगणत्वात् अंग
णमिति अंगेर्लुटिश्चनादेशानकारस्सवाढूलकाप्तत्वमित्येके अमेत्तदंतमेवेच्छंतिअजिरंप्रांग
णकायेविषयेदर्दुरः निस्त्रीइतिमेदिनीपिपिरोनादिमेनस्त्रीकस्तनभेदेजडे त्रिष्वितिचविस्र

न्

कोशस्यमाह शशिरं स्यादिति खदिरो वृक्षभेदः खदिरी शाकभेदे स्त्री ना चंद्रे दंतधावन इति मेदि
नी शिविर इति शारत्ते अस्मिन्राजवल्लानि निवेशाः शिविरं खंड इत्यमरः सलिकालिषलशातो
कलसंख्याने अन प्राणने महरजायां भट्टिकल्याणिशानिरू जायां पिंडि संघाते इनेकुकश्चादा लौ
ने भस्मसन्नायां कुटकोटिल्ये कलिल इति मिश्रो गहनश्च कलिलं गहनं समे इत्यमरः महिलेति म
लौ हिमा फलिनी स्त्रियोरिति मेदिनी प्रियंगुः फलिनी फली इत्यमरः एषोदरेति तथा च दमयंती का
व्यप्रयोगः परमहेला रतोप्यपारदारिक इति परस्य महेला स्त्री अथ च परमानुकृष्टा हेला क्रीडा त
त्ररत इत्यर्थः कामेः कमनकांतो अस्मादिलचूप चांतादेशः कपिला रेणुकायां वरिशायागो विशेष
योः पुंडरीक ककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिंगकं नाऽनले वासुदेवे च सूनिभेदे च कुक्कुरे इति मेदिनी
रेणुके ह्रलता विशेषः हरेणुरेणुका कौंती कपिला भस्मगंधिनी इत्यमरात् गुपादिभ्यः गुपरक्षणे
तिज निशाने गुह संवरणे मिथिलादयश्च मथे विलोडने अकारस्येत्वं निपातनात् पथ्यगतौ
पति पल्लगतौ कठकृच्छ्रजीवने कुठ अगड सेचने गुड रक्षायां दंश अदने कुरिधातोरिदित्वान्नुमि
शामे आह वाकुलकादिति कुवेकु विश्वाच्छादने अस्येषामेष्वर्यं कुवतीति कुवेरः कुंठेरस्त्रं वकसरवः ४५

शाड्वशातने स्खलप्रतिष्ठायां गुथपरवेष्टने गुडुसंवरणे मुहवैचित्येकचेः कचएणेः कपोतः स्याच्चित्र
कंठे पारावतविहंगयोरितिमेदिनी कपोतः पक्षिमात्रेपीति त्रिकांडशेषः श्वेतश्रोत च श्वित्रं ग्रामादि
कं यत्कपोतः पदमग्नोत्क्रिणोतिदेककयोनइविबोयदिहृतिनित्यादौ सर्वत्रप्रत्ययकत्वमोकठोरः क
ठिनः पूर्णश्चकठोरतनाधिपलंवनछविरितिमाद्यः चकोरः पक्षिभेदः विशारः सृहिंसायां घदसमर्थ
णे किशोरोश्वस्य शावके लेलपणेंषथेचसात्क्रमणाघसस्त्र्येयोरितिमेदिनी कपिगडिकपिचलने
गडुसेचने गडिवदनैकदेशे कंठे वर्षावरणयोः पहगतौ कपाल इति केचित्तस्त्रेकं ठिं पठित्वा कुडि म
दे कं डोलश्चंडालः चंडालिकात्तु कंडोलवीणा चंडालवल्लकी स्यमरः पटोल इति पटोलं वस्त्रभेदे नौषध
धौ ज्योत्स्नात्तु योषितीतिमेदिनी वल्लप्राद्येवाद्युल्कादतोप्यालच्च कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महत्सूर्मिषु
वारिण इतिमेदिनी स्यंदेः स्यंद्र मस्त्रवणे सिंहूरस्तरुभेदे स्यात्सिंहूरं रक्तवर्णके इति मेदिनी विस्त्रप्रकाशे सि
तनिषिजत्वं बंधने तेनु विस्तारे गम्लृ गतौ मसी परिणामे षच समवाये ग्रच रक्षणे हेडु धान्ज्र धारणे पोष
णयोः क्रुशांश्वाक्रोशे पाशेत्तुनालो नु मारवके इति मेदिनी सूत्राणि कटितं तव इत्यमरः सेतुः साले स्त्रियां
पुमानित्यमरः मंडं दधिभवे मस्तु इति च धातुना इंद्रियेषु च शब्देयोनि महाभूततन्तुणा षुरसादिषु म
नः पिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाद्गोरिके जस्य च इति मेदिनी श्लेष्मादि रसादिकादिमहाभूतानि तद्गु

नं.वो.
टी.
७६

णाः इंद्रियाणांपक्ष्मविकृतिः शाख्योनिस्त्वधातवइत्यमरः यत्किंच पापाने अस्मात्तुनस्य चकितं किंवा
युमास्येतीतं अर्त्तिस्त्रतुः अगतौ तेतनिमकृते अंतोदात्तार्थात्तुः केयते अतनायय अतर्जनीनामि
त्यादिअतवर्षादिषष्टूच अर्द्धावभासि च पुमान्नितिमेदिनी अतुः स्त्रीकृत्स्नेपि चेत्यमरः कमिस्तु
निकमनुकांतौ ममज्ञाने जननीप्रादुर्भावे गैयाहे भाटी श्रेपापाने ह्निगतौ कमिग्रहणं प्रपंचार्थं अर्जिदृशी
त्यादिना कुप्रत्ययेतु किंसिद्धत्वात् मंतुरिति मंतुः पुंस्यपराधेपि मनुष्येपि प्रजापतौइतिमेदिनी
गातुर्नाकोकिलंभंगंधर्वेत्रिषुरोषणे इतिमेदिनी भानुर्भाकिरणे सूर्येइतिचचायः किःवाणएरजाति
शामनयोः अस्मात्तुधातोः किरादेशश्चकेतुर्नेरूकन्न नकारिअहोसातेषुलक्ष्मणीतिमेदिनी आप्नोतेः आ
प्तृव्याप्तौ आप्नुः शरीरमिति अभिलषितार्थस्य आप्यस्यातः अत एव यागविशेषवाचकस्य आप्नो
र्यामशाद्रस्याभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः वसेः वसनिवासे कृजः डुकृञ्करणे कृतोः किंवा
न्नुणाभावेयणादेशाः अतवर्यज्ञेमनौपुंसीतिमेदिनी एधिवक्षेश्चतः राथहृद्धौवहृप्रापणे चिंतादंतो
दात्तः स्योनं यवहृतं कृणं षावद्नुः पथिकेवृषभेमनु मातिमेदिनी जीवप्राणधारणे आतृकतृ जैवातृ
कः पुमान्सोमेकृषकायुष्मनोस्त्रिषिनोस्त्रिषितिमेदिनी कृषिचमिकृषविलेखने च मनुअदनेतनुवि
स्तारेघनधान्येरभसकोशास्यमाहृकर्षः पुंसीत्यादिकर्षः पुमान्करीषाग्नौ स्त्रियांकुल्यास्यात्तयोरिति ७६

मेदिनी चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषितीति मेदिनी स्त्रियां मूर्च्छिलन्तु स्तन्नूनि समरः सर्जूर्वनि॰
ज्जिविद्वनिस्त्रियां सर्गेविधौ रुद्रे इति मेदिनी खर्जूः कीटोत्तरेन्नतौ खर्जूरी पादपे स्त्री द्रुममिति च मत्तोः म
नूष्पद्रौ अस्मादुः स्यादाद्यापाराद्येपगुणश्च मर्जूः स्त्रीम्पुद्वेधावकेपि चेति मेदिनी वहोऽधश्च वहमापने वधूः
स्नुषा नवोढा स्त्री भार्या पत्न्यंगनास्तु चेति विश्वः एकामहिला च वधूरिति त्रिकांडशेषः कषेश्च कषशि
षेनिदंडको हिंसार्थेऽस्मादूः स्यान्तश्चांतादेशः कंछूस्तु पामपामा विचर्च्चिके त्यमरः णिन्तः सिकसगतौ प
दगतौ अरगतौ कासृ विकलवास्यस्यान्तथा शल्यायुधे स्त्रियामिति मेदिनी कासूः शक्त्यायुधेरुजि बुद्धौ वि
कलवाचि स्यादिति हेमचंद्रः अणो रु श्च अणदंडकशदार्थः अस्मा इस्मान्त्सचणित उश्चांतादेशः न
ञ्जिलंवेः लवि अवस्त्रंसनेन लंवते जले इस लाबुके स्त्रः शृं हिंसायां त्रोऽड् चतः लवनतरणयोः तर्हूरि
ति नेड्डुष्टीति नेड्वरमनादावितिपरिगणनं तु वाहुलकान् श्रीयते इस्मादुः केचित्तु डभावयत्रोडुक्के
ति पठित्वा धातोर्ईगागममाहुस्तेषांतु धातोर्गुणे वुर्लभः इगागमास्र्वेयत्मामंतदपि भवतीसंबंधकार
वलेन व्याख्यायवागुणः साधनीयः दरिद्रातेः दरिद्रा दुर्गतो इश्च श्वाश्चेति भोजदेवस्त्रु यलोप इतिरेफादि
कंपदं छित्वा वधेधाव्याख्यत् रश्च श्वाश्चेति व्याख्यानेदन्नुः रश्चइश्च श्वाश्चेति व्याख्यानेनु अस्मवाधेन्नस्तदे

नै॰ टी॰
नी॰
७१

घ्रासलोपस्य द्वितीयस्यैव रेफस्य लोपात् दृहूरिति मरगच्छादित्वात् कुमस्ययेद दुरित्यने दद्रुणा दद्रुरोगी
स्यादित्यमरः इत्थं चत्वारि रूपाणि भविष्यन्तीति विक्षेपे अधुशाद्वकुत्सायां अंद्रद्रु दर्भः आदिवंधनेनतिरूप्रथ्योः
कुरित्यऋरिग्रहणं नकृतं वैचित्र्यार्थमित्याहुः लब्धाशनेक फरुर्वः दुधान्नधारणपोषणयोः कर्पररुर्वैषां
तकर्मणि दधिरुर्वः घतं च अग्रदुर्वुधनमिति अग्रूः स्त्रियांस्यात्त्रिगंडे प्रभेदे भूषणस्य चेति मेदिनी अं
दुकोहस्तिनिगडे इत्यमरः संज्ञायां कन्कोण इति ह्रस्वः केचित्तु अमगतो अस्यदुःख कु अंहूर्वु द्विरिति
व्याचख्युः द्वितीयं ग्रंथेति नंदादिरयम् इहभवतीति द्वंभूः संदर्भकर्त्रेत्यर्थः कथक इत्यन्ये केयदमता नु
रोधेनास्याः रूपाणि दृन्कवदित्युक्तं माधवादयस्तु दृढशब्दे उपपदे भुवः कुप्रत्ययः उपपदस्य दृन्वादेशोनि
पात्यते यद्वा दृढार्थक दृन्निति नांतमव्ययमुपपदं दृन्भूस्तु सर्पः कर्पिर्वेतिव्याख्यायदृन्करेतियणेव
षांभूवद्रूपमस्येत्याहुः ह्रस्वोपीति अत एव विक्रमादित्येनोक्तं तस्या जंवोः फलरसैर्नदी भूयप्रवर्तते
तिके चित्तु परिणतजंबुफलोपभोगहृष्टा इति भारविप्रयोगं ह्रस्वात त्वे साधकत्वेनोदाजकुस्तन्न ह्रको
ह्रस्वो अग्र इत्युत्तरपदाधिकारस्य ह्रस्वविधायकसूत्रेण गतार्थत्वात् दिधिमितिकिचित्तु दधाते रित्वं द्वि
त्वं षिक्च निपात्यते दधात्यस्यो दिधिषूरित्याहुः पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विरित्यमरः द्विरूढा द्विवारं विवाहि ७१

तेस्यार्थः उज्ज्वलदत्तोक्तपाठमाह केचित्तु नंवितिएतच्चकैयटमाधवादिग्रंथविरुद्धं अत एव हृन्मूः स्त्री
पर्यंचक्रयोरितिभानेमेदिनी म्रग्रोः म्रडु॰ प्राणित्यागे — निगरणे आभ्यामुरिति कारस्तकारस्येत्संज्ञा
परित्राणार्थः मरुदितियवादिरयंतेनेस्यास्मरस्यमस्त्ऊयद्रमनेनेनवत्वंनमरुत्मान् गर्मुदितिग॰
र्मुत्स्त्री स्वर्णेलभयोरितिमेदिनी इषेः कृषत्तुरुष्टौ मज्ञादित्वादणिमारुतोपिमरुतशब्दोप्यस्मुत्नोस्ति
तथाचविक्रमादित्यकोशः मरुतस्पर्शनप्राणः समीरोमारुतोमरुदितिकोयंवातिसदादित्वाणात्मरुत
इतिकवि राजश्लोकोऽनुपपन्निमत्वादस्त्विणात्पवनइतिपाठं केचित्कल्पयंतस्तन्मरुत्स्थानइतिवर्ण
विवेकः मरुदिति चटज्जेरितिकटेवर्षावरणयोः हृस्टहृन्म्रहरणोस्टगतौ हृदजन्मनिविप्सकोशस्यमा
दृहृरिद्हिशिस्त्रियांपुंसिहृषवर्णविशेषयोः अस्त्रियांसान्नणेवेतिमेदिनीऋतशासेतिएतेनगतंरोहिद
तारिरमयिपुमरएत्वपुषेतिपुष्पदंतप्रयोगोव्याख्यातः रोहिन्नरग्यांलतानेदस्त्रीनार्क इतिमेदिनी
ताडेः तडआघातेएयतेः तडित्सौदामिनीविद्युदित्समरः शामउपशमनेवाहुलकादितियद्यपिनेडूाशि
क्तीत्मनेनैवइडभावस्यसिद्धत्वादिड्ढनेनेस्येतदयुक्तंतथापिनेडूरमनादावितिपरिगणनाद्रुकुलग्रहण
माश्रित्सैवइडभावोपिसाधितः छांदः स्यात्सुसिगोपतौ आक्छतिशंडेवर्षवरे त्वतीयंप्रकृतावपीतिमेदि

नीकमेः कमुक्रांतौ कमठः कच्छपे पुंसि भांडभेदे नपुंसकइति मेदिनी उदरइति जूवयोर्हानौ जरठः कठि
नेपांडौ कर्कशे स्यादभिधेयवदिति विश्वमेदिन्यौ जरठः कठिने जीर्णे इति वैजयंती रमेः रमुक्रीडायां शमेः
शामउपशमे शंखो निधौ ललाटास्थिकंबौ नयोषित् भालास्थनि दधिभिन्नखे इति मेदिनी कणेः कं
ठो गलेसंनिधाने ध्वनौ मदपे इति विश्वमेदिन्यौ कलः त्वपमीणने फलत्रिक इति त्रिफला त्रिफलाव
सेति विश्वः त्रिफलशाट्समनार्थस्त्फलाशाट् इति द्विगोरिति स्त्रत्रे रक्षितः शायेः शापश्राक्रोशद्यादि
भ्यः त्रपुसेचने फलगतौ स्तगतौ तृसवनतरणयोः शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाइत्यमरः
वृषस्करगेशूद्रे इति हेमचन्द्रः फललं तिलचूर्णे च पिकेभ्यासे नपुंसकं वाराहसे इति मेदिनी कलमस्त
यस्पकित्वादाहवाहुलकादिति सरलः पूतिकाष्टेनाचोदारावयोस्त्रिषिति मेदिनी सरलाविरलीयं
ते घनायंते कलिद्रुमाः नशमीनचपुन्नागोऽस्मिन्संसारकानने इति इत्यभियुक्तप्रयोगः कमेः कमकां
तौ अस्माहृषादित्वेन कलमस्तयोवाहुलकादिमनुषज्यते इति वृक्षः कंवलो नगराजे स्यात्सास्नाप्रावार
योरपिकृमावप्युत्तरासंगे सलिले तु नपुंसकइति मेदिनीः मुसलं स्यादयोग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रि॰
यां तालमूल्यामाखुपर्ण्यां गृहगोधिकयोरपीति मेदिनी मूर्द्धमप्यधोप्ययमिति वर्णादेशनामुशाखं

डुनेइतिधातोर्द्दत्यांतेपुमू ईत्यांतेषु चबोपदेवादिभिः पठितत्वात् पुंजलदन्नादयस्ततालबमध्यमपा
टुः अतएवंमसलोपिचेतिविश्वकोशेमशलोपिचेतिपाठान्नरलिंगेः लगिगंताविसस्मात्कलमसये॰
वाटुलकादत्तनुंषगाद्दद्विरितिभावः एवमग्रेपिसडागमे वाटुकादेवकुटिकशिकुटकौशिलेकशगति
शासनयोकुशाट्टेअस्मात्कलमसयेगुणोनेसशंकाकाहवाटुलंकाद्तिकोमलस्टुलंमर्डुमर्टुवाटुलं
कादसत्रापिबोध्यः वयथाकुपसश्चेषणेदंसांतोयंबोपदेवमतेनतालव्यांतोपिगुणः कोशलः कोशलोवा
देशविशेषः वृद्धेत्कोसलेतिसूत्रेनुदंसांतएवसांमदापिकः संवसंधोषांवचसंवलंशंवलंशवालोत्तीलंव
लवत्कुलपाथेचमत्सरेइतिमेदिनीकदिग्धाद्धानेनलोपः कौरादित्वान्ङीपिकदलीमंदांदोलितकर्पूर
ककदलीदलसंज्ञायाविद्यामापश्रमापन्नानाद्वयंतीइवाध्वमानिति काशीखंडः अजादेराकृतिगणत्वादा
वपिकदलाहदलैाएएयांकंदलीकंदलीपुनः रंभावृद्धेषकदलीपताकामृगभेदयोः कदलीविंचिकायां
चेतिमेदिनीकुशाइतिसौत्रोधातुः कुशलः शिक्षितेत्रिषुहेमेचसुकृतेवापिपर्यायेमाचनपुंसकइतिमेदिनीक
मकांतौकमलंसलिलेताम्रेजलजेव्योम्निभेषजेमृगभेदेतुकमलः कमलाश्रीवरस्त्रियोरितिविश्वमेदि॰
न्योमडिभूषायांमंडलंपरिधौकोदेदेशोद्वादशराजकेइतिमेदिनीकोठामंडलमित्यमरः विवोस्त्रीमंडलंत्रि

त॰बो॰
नी॰
७५

षितिचमसजेः सजूस्त्रहैामलोः स्त्रीयापविट्किटे कृपणेत्वभिधेयवदितिमेदिनीचुपेः चुपमंदायांगतौचप
लः पारदेमीनेचारकेप्रस्लरांतरेचपलाकमलाविद्युत्सुश्रलीपिप्पलीषुचनपुंसकेतपीद्ग्रेस्याद्वाच्यवत्त्र
रलेचलइतिमेदिनीशाकिशाम्योः शल्कःशाक्कोशामउपशामेशाकलंखंडेरोहितादीनांत्वचिचतद्योगात् शाक
लीमत्स्यः मत्स्यान्त्वशीकलानिति भाष्यंशाकलंत्वचिरवंडेस्याद्रागवल्कनिवल्कलेइतिमेदिनीछोगुकूछोछे
दने छगलंनीलवस्त्रेनाछगेस्त्रीटृद्धदारकेइतिमेदिनीममंताडुःजमितिप्रत्याहारःदमउपशामरमक्रीडा
यांएवन् अवदारणोमसुज्ञानेवनसंभक्तोअमगत्यादिषुषणदानेगम्लृगतौचणदानेपणव्यवहारेस्तैाच
काष्ठिकायांनुत्रिभ्यः एकणमाः सुरिसुञ्जनमप्रत्याहारल्कनस्त्रीकृतः अष्टाध्यायांतस्यविषयाभावात् दंड
इतिवाडुलकचुटूइतिमेत्संज्ञादंडोःस्त्रीलुगडैपिस्यादित्यमरः रंडाभूषकपर्णीचविधवायांचयोषिति खंडो
स्त्रीशकलेनेद्गविकारमणो मंदयोः मंदः पंचांगुलेशाकभेदेक्लीवंतमस्कनिवंडात्तयोःहलायांस्त्रीत्रिषुह
स्त्रादिवर्जिते अमत्निसंप्रयोगयांति अनेनेति अंडःमाणपवषवः षंडः पद्मादिसंघातेनस्त्रीस्यात्गोपतौपुमा
न्पशाडिरुजायामस्माद्वात्रिंशोडः तालव्यादिरपिसंघातेवर्त्ततेइत्साशयेनमतांतरमाह तालव्यादिरित्यप
रेइतिगंडः स्यात्सुसिखंडितिचिह्नवीरकायालेपुद्गयंभ्रषणवुडुदेवंडोनातिणीहृदोयमकिंकरदैत्ययोःचंडी ७५

कात्यायनी देव्यां हिंस्रां कोपनयोषितोः षंडः शंढे धियेस्त्री स्यादिति मेदिनी इति फण गतौ फंडः मंडादित्वा
दणिफंड मुदरंडकादिभ्यः कित्व कुण शाठ्योपकरणयोः कुण्डमिति कुण्डमित्यत्र प्रायेणानुस्वारमेव लिखं
ति तन्न प्रमादकृतमेवमन्यत्रापि वोध्यं ऊ स्पकित्वान्न गुणः अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घस्तु न भवति
वाडुकान्तसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्देमाडुः कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये कुण्डी कमंडलौ जा
रात्पतिवत्नीस्तु न पुमान् विंवरेत्तु ननाइति मेदिनी अमृते जारजः कुण्डः पाम्यते भर्त्तरि गोलक इत्यमरः काऽ
एडमितिकमुकान्तो अनुनासिकस्येति दीर्घः काण्डो स्त्री दण्डवाणवर्गावसरवारिषु इत्यमरः अर्वाकुत्सि
तः अत एव काण्डस्तम्बतरुस्कंधे वाणोऽवसरनारयोः कुत्सिते हृच्चभिन्नाडा हृदे रहस्तिन स्त्रियामिति मेदि
नी गुड अव्यक्तेशब्दे गुडो गोलेक्षुपाकयोरित्यमरः गुडास्तु हीतद्वत्केशायस्य गुडाकेशः शिवः जटाधारि
त्वात् गुडः स्याद्गोलके हस्तिसन्नाहेक्षुविकारयोः गुडास्तु संाचके षता गुडिकायां च योषितीति मेदिनी गु
डाका निद्रा तस्या ईशः इति वा जितेन्द्रियत्वादिति भावः स्याच्चष्टागतिनिष्टत्तौ चते याचने मज्जूष्णुहेलचा
सिद्दे आलच् आकारश्चिन्त्यप्रयोजनः चित्स्वरवाधित्वाच्चादे आद्युदात्तोप्ययमित्येके स्यालं भाजनभेदेपि
स्थाली स्यामादले खयोरिति मेदिनी चात्वालो यज्ञकुसादर्भे चेति विश्वः मार्जालीयः स्मृतः शूद्रे विडाले

न॰वे॰
टी॰
५॰

कायशोधनेइतिमेदिनीपतितंचंडिपन्नगतौचंडिकोपेपसंतस्मिन्नधर्मतिपातालंउपधाहृद्धिःअधोभु
वनपातालवलिसद्मरसातलमित्यमरःपातालंनागलोकेस्याद्विवरेवडवानलेइतिमेदिनीचंडालइति
इत्वान्तमिश्रद्रपथत्वाभावात्तृद्धिःमाधवेतुपतितंचंडिभ्यामालत्रितिनितंपठित्वापातालशब्देवाकुल
काद्दद्धिमुक्त्वाहृद्यर्थमालजितिकेषांचित्पाठेतुचंडालशब्देपिहृद्धिःस्यादिलुक्तेतदनिरभसात् एके
इतिउ—लदन्तादयःएतच्चकुलालवरुडकर्मारनिषादचंडालमित्रामित्रेभ्यश्छंदसीतिचंडालात्स्वार्थे^
अणंविस्थादार्त्रिकेननज्ञाप्येणचसदविरोधमितिवोध्यं तमिविष्ठानमुकांक्षायांविशप्रवेशने विड
आक्रोशेमएादिंसायांकुलसंस्त्यानेकपेचलनेनिर्देशात्तलोपःपलगेतौ पथिविस्तारेतमाम्लास्ति^
लकेखड्गेतापिच्छवरुणद्रुमेइतिमेदिनीविशाविड्वारुएपास्मृज्ञपिस्मात्तयोषितिनत्पकृत्तभिदोःपुंसि
एथुलेयभिदेयवदितिमेदिनी विडालोनेत्रपिंडेस्यात्पषर्दशककेपमानितिचमेदिनी ओतुर्विडा^
लोमार्जारोएषदंशकआखुभुक्मित्यमरः मृणालंनलदेक्लीवंपुनपुंसकयोर्विशे इतिमेदिनीकुल
लःकक्रुभेकुंभकारेस्त्रीत्वंजनांतरेइति चमेदिनीकुलालोधूकपक्षिणिकक्रुभेकुंभकारेचेतिहेमचंद्रः
कपालोःस्त्रीशिरोस्थनिस्यात्घटादेःशकलेव्रजेइतिमेदिनीविश्वप्रकाशैा पंचालीपुत्रिकागीस्मोःस्त्रि ५॰

यांपुंभूम्निनीवृतीतिमेदिनीवाहुलकात् प्रपतेरपिकालन् आदेचउपदेशेइत्यात्वं शाला शलच
चने अस्मायन्निशालासेनासुराछायाशाला निशानामितिपातनात्क्लीबत्वमितिन्यासः शालाद्रुस्कं
धशाखायां गृहेगेहैकदेशयोर्नाऋषभइतिमेदिनी पतेरंगंरचूपल गतौपक्षिणीसुपलक्षणंपतंगःश
लभेशालिप्रभेदेपक्षिसूर्ययोः क्लीबंसूतेइतिमेदिनीसूनेयारदइत्यर्थः तरन्माश्रूलवननरणयोः लू
न्छेदनेतरंगमूर्मिः तरंगस्तुरंगादीनामुत्फालेवस्वभंगयोरितिविश्वः लवंगंदेवकुसुमेप्राक्कृतिगणोयं
विडादिभ्यः विडआक्रोशेशस्त्रदर्षोदन्तःवित्तेपेणभंगागच्किन्त्स्यात् विडंगस्त्रोषधिविशेषइतिउज्वलदत्तः
विडंगः कृमिसंघघ्नेविडंगोनागरेन्यवदितिविश्वः विडंगस्त्रिषुभिज्ञेस्यात्कृमिघ्नेपुनपुंसकमितिमेदि
नीमृदंगः पटहेघोषेइतिचक्रुरंगोमृगविशेषः वाहुलकादुत्वंचेतिकुरुंगश्चेद्रइत्स्मादंगच्चन्तस्यकित्व
नगुणाभावइत्यनेसुर्वजोः सृगतौगौरज्ञवर्णेसारंगः पुंसिहरिणेचातकेचमतंगजेशवलेत्रिष्वितिमे
दिनीवाहुलकात्पत्वं प्रथनारंगः पिप्पलीरसेयमजमाणिन्निर्धिरे नागरंगनागुमेपिचेतिमेदिनी गम
गम्लृगतौ अदभक्षणेवाहुलकाद्भगमासाद् असमादपिगन् अगगात्रेषुउपायेचप्रतीकेवाप्रधानके
अंगोदेशविशेषः स्यादंगासंबोधनेव्ययमितिविश्वः अंगंगात्रेप्रतीकेपापयोः पुंभूम्निनीवृतिक्ली

वैकत्वेतत्प्रधाने त्रिष्वग्रगवदिति चांतिके इति मेदिनी छागः छो छेदने छ्र पवने खभेदने वायते छिद्यते
यज्ञार्थमिति छागः स्यतेर्गः खमनेनेति खगः खगस्क कं सुके शं देइति मेदिनी द्रोगंडकः शृंगे स्यात्त्रिषि
ष्टेगंडके पि चेति शाहृतरंगिणी खड्गो गंडकः शृंगासिबुद्धभेदेषु गंडके इति मेदिनी भजः तुदस्वधारण
पोषणपोः किदित्यनुवर्त्तनात् किन्नूहणमिदृस्पष्टार्थं भंगाय स्यात् विद्वयोः मधुव्रते भृंगराजे पुं
सि भृंगं गगुडत्वचातिमेदिनी शृणाते शृहिंसायामस्मादुनन्धातोः हस्वत्वंमस्मयस्य तु कित्वं न शृंगं प्रभु
त्वे शिखिरे चिह्ने क्रीडाम्बुयंत्रके विषाणोत्कर्षयोश्चापि शृंगः स्यात्कूर्चशीर्षके स्त्री विषायां स्वर्णमी
नभेदयोर्ऋषभौषधाविति मेदिनी शृंगं गोविषाणमात्यातं शैलाग्रे जलयंत्रके मीनौषधिः स्वर्णनाभे
दे शृंगी प्रयुज्यते इस्तु पत्नुलिनीकेशः गणशकुनोः शृणातेः शकुनो वाच्यगणः स्यात्रसन्नु दूग्रवोञ्जिण
तीति धातोर्वः छिः शाङ्गः पक्षी शाङ्गः धनुरिति शृंगस्य विकार इति वो धर्मस्त्वदिग्रोः मृदंगईषेगरनिगरणे ।
ग्राम्यं यथासंख्यं गानगाइत्यनौ स्त्रः मृदुः स सभेदः गंगोमत्रनिविशेषः गंडुरनडुरुत्र करणस्य गतौ भ्र
मुभरणे करंडे षुदलादके इति मेदिनी वरंडोप्यंतरावेदी समूह मुखरोगयोरिति विश्वमेदिन्यौ वा कुल्लका
ष्ठेल्लवननरणयोरित्यस्ता पित रंडोवडिशीस्त्र ब्रह्महका शदिके स्वेइति मेदिनी शृहद्हिंसायां हविदार

णे भस्मभर्त्सीनदीमोः शरत्स्त्रीवत्सरे ऋत्वोदरत्स्त्रियांप्रयानेचभययर्वतयोरपिभस्त्वस्त्रीभास्वरेयोना
वितिमेदिनी उवेश्यंवस्त्वलाभिकइतिमंत्रव्याख्यायांतसङ्गइतिवेदभाष्य जाचन्यापत्नीसंयोजयंतिभ
सद्दीयाहिस्त्रियइमत्रभसज्ञाघनमतिव्याख्यातारः द्दएणतेःदविदारणेटष्यन्निष्येषणेशिलायदश्र॰
लरयोःस्त्रियामितिमेदिनीस्पजिसजहानेतन्तुविस्तारेयजदेवपूजादोस्पदिसादि अदेर्डिज्ञादिलो॰
पःएतेःइएगतै अस्मादटिसत्सत्वदिगुणःएतदसंज्ञेःस्रगतेलघेःलयिष्ठोपषणेपारयतेःपारतीर
कर्मसमाप्तौचुरादिःपारगितिणिलोपःकुत्वंमथःमथप्रलानेभियःजिभीभये पुष्पसि असद्दीपणे।
अर्त्तिसृकजगतोपुत्रःसृत्तौपुजभिषवेदुदानादमयोः त्रसगतैधत्रधारणेह्वितयेदुकृपाहेमादीमे
याप्रायणेवागतिसंधनयोःपद्गतोणीत्रप्रापणेसोमस्तुहिनदीधितोवानरेकुवेरेचपितृदेवेसमीर
णेवसुप्रभेदेकर्पूरेनीरेसोमलतौषधा वितिमेदिनीहोमइतिदेवताद्देशेनहविःप्रक्षेपः धर्मोःस्त्रीपु
एप आचारेस्वभावोपमयोःक्रतोअहिंसोपनिषन्न्यायेनधर्न्तुयमसोमपेइतिचर्मपुम्पयनेम्पायेस्वभा॰
वाचारयोःक्रातोइतिविश्वःहोमपरेदुह्रूलेःस्त्रीहोमंवल्कलजांशुकेशाणजेदुनसिजेइतिमेदिनीभा
मः क्रोधेरुचौदीप्तौइतिचयामस्त्वपुंसिप्रहरेसंयमेपिप्रकीर्तितइतिचवामयनेपुंसिहरेकामदेवेप

नै॰ वो॰ नी॰ ५२

योधरेवल्लुइमतीपस्यवेषुनार्योस्त्रियामथवामीश्रृगालीवड्वारासभीकरभीषुचेतिपद्मोस्त्रीपद्मकेश
हनिधिसंख्यांतरेंवुजेनानागेइतिचमेदिनी पद्मस्त्रायामिति अथमंतस्यादिःमनिन्प्रत्ययेतनकारांतः
शाहःक्षयःशोषस्तद्यस्माचेत्यमरः राजयक्ष्मवरेगाणामितिमाघः यद्मणापिपरिहाणिरायधाविति
रघुः अत्रजकारयकारयोर्भेदाग्रहेणजतभलहसनयोरिसुज्वलदन्ने नापमस्तंतत्वतस्यचवर्गतृतीया
दित्वात् अतएवअहीभ्यांतेनासिकाभ्यांकर्णाभ्यांछुकादधिःयक्ष्मसर्वस्मादितिमंत्रेयक्ष्मशाहस्या॰
तस्यादित्वंजदाक्कीडन्नरममाणइत्यादिमंत्रेतुयक्षशाहस्यचवर्गतृतीयादित्वेचेटभाष्यकृतेयाचख्युःने
मःकीलेऽवधौगर्भेमकारेकैतवेपिचेदितिमेदिनीनेमस्त्वर्थेमकारगर्त्तयोःअवधौकैतवेचेतिहेमचन्द्रः
जहातेःउहाकुसागेजिस्त्वइतियत्प्रत्ययस्यसत्वात्हित्वेसस्वत्हित्वेसमत्इत्वंजिहास्तकुटिलेसंदेस्त्री
वंतगरपादपेइतिमेदिनी अचेते अववरक्षणादौ अंगप्रसंगीहतोरोषेइतिविश्वः अमेवाचग्रस्तअदने॰
अतोमनधातोणकारश्चग्रामःस्वरेसंचसयेवृंदेशब्दादिपूर्वकइति वेदविश्वःशब्दादिपूर्वकोग्राममथ
होह्रदेशवृग्रामोगुणग्रामइतियथाशब्दादिपूर्वोवृंदमपिग्रामइत्यमरःसंघर्वोयंप्रपुत्रेतइक्तसंघर्वःसं
घुगोस्म तइति अविसिवि अववरक्षणादौषिमृनेतुसंतानेषिजवंधेस्तुषशोषणे एभ्योमन्स्मात् सच ५२

किल्कुद्दादिकं पूर्ववत् जयं नशरमिति त्वेकं त्वमिति मंत्रे जना स्तपंका यजमाना इति वेदभाष्यं दापि वाहुलका
त्तक्कस्वते उमा उमातसी हैमवती हरिद्रा कांति कीर्त्तिषु त्विति मेदिनी स्तुमो रश्मिमरिति स्तूत्रं तं तन्निमन्येसिमः स
र्वनामगणे पठितः पुष्यंते जसि येना इति मेदिनी पुष्पं वलमिति वेदभाष्ये इषियुधिइषमतिर्हिंसादानेषु
ईषगतादाविति केचित् ईष्म: युध संप्रहारे ञिइंधीदीप्तौ दम्रउपक्षये शेप्टु गतौ पू ज कंपने शृ प्राणिग
र्भविमोचने युध्म इति युध्मो धनुषि संयुगे इति मेदिनी दस्मस्तु यजमाने स्यादपि चौरे हुताशने इति च त्रिपुस्सा
मो हरित्कस्सोमपा मा स्या ज्वारिवानिशा तमरः सोमपा मोक्ष्येम यागस्य वारिदे द्रुद्रि दारके पिके च क्लूसद्दरितो: पुं
सिस्याद्धरितिपुमरी चेसिंधुलवणे क्ली वस्त्री शारिकौषधी अप्रक्तः ताम नाया च प्रियागावपि गुणे लो यमस्तुना
यांत्रिषामा यांकृसत्रिहरित्रिकौषधेः नीलिकायामिति मेदिनी ईर्ममिति ईरगतौ व्रणोऽस्त्रियामीर्मम्भरः क्ली
वे इस्समरः बाहुलकाज्जनजनइ स्मस्मादपि जन्मरू दवी जजन्मनी तिनि दैषान्मनिनं ते नाप्यक्लिसतं नातः जनजं
न नजन्म नामसमरः अकारांत नकारांतो भयसाधारणः युजि युजिरू योगे रुचदीप्तौ तिजनिशाने एभ्योम
क्रू कवर्गस्यांता देशः रुक्मं तु कांचने लोहे इति विश्व मेदिन्यौ तिग्मं तीक्ष्णं दंते: दनुहिंसा गमोः रस्मान्मक धातो
र्हिंसा देशाश्चदिग्मं तषार मलयो भवयोः स्यान्नपुंसकं शीतले वाच्यलिंगमिति मेदिनी भित्तः त्रिभीभये विभेतस्मा

नै·बो· नी· ५३

दिति विग्रहः भीष्मोगांगेयघोरयोः भीमोम्लवेतसे घोरयाशंभौ मध्यमपांडवे इति च मेदिनी घर्मः यत्नरणदीप्तोः
ग्रीष्मः ग्रसदने घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे पुंस स्वेदांभसोरपि ग्रीष्म उष्मर्त्तुभेदयोरिति च मेदिनी प्रथः प्रथमप्रख्या
नेषितान्द्वीपः पृथिवी पृथिवी एर्व्युर्वरा सर्वंसहा रसेति शाश्वतः अभ्रू प्रुषि अभ्रूव्यामोवटवालेकण
निमीलने खट्वाकांक्षायां विशरप्रवेशने अश्वः पुंजातिभेदे चत्तुरगे च पुमानयमिति मेदिनी अश्वः पुंभे
दवाजिनोरिति विश्वः लङ्काकरंजभेदे स्फालस्फले ऽवचोत्स्वगांतरे इति विश्वमेदिन्यौ कथं पापेमुनौ पुंसीति
मेदिनीकि एवं वा ज्ञायसी घुष्व इति च ख्यातेप्रायनार्थिभिः कांक्षते: तिवृक्षा विश्वायतिविषायां स्त्रीजगति
स्यान्नपुंसकं नानाश्रंभ्यां सिसिदेवप्रभेदे त्रिविष्टिति इति मेदिनी इएड इए गतोप्रीड़ स्वमेपठगतो ढंक जस्पर्धायां
प्राहे च ओहाक्त्यागे इति धाढ्रूसप्राहेत नशाहोत्र कर्त्ववाचीस्याद कर्त्तरीति निपात्यंत इति चन्यमत्यंतये
तिशेषः ह्रस्वइति ह्रसोल्पकृतवर्वयोस्त्रिष्विति मेदिनी शावयद्ध एतेवल्पमत्ययांतनिपात्यंते अतोदान्तार्थमिति
इएरपीभ्यामित्यनेन आयुदात्तत्वसिद्धेरिति भावः प्रीड़ स्वप्नेपेवालिंगाकृतिः दधायादी हृत्रिरीत्याह या
त्यनेनेति उद्दालदत्तस्तु यजदेव एजादौजकार स्पष्टकारो यज्ञाद्यजमानइत्याह वैदिकनिघंटो महत्राम
सुपद्धपाठः पठितः प्रवोयद्ध पुरूणांयद्ध महान्तमिति वेदभाष्ये लिट् आस्वादने लिहंत्यमयेति जिह्वा जिज्ञ ५३

येडुगागमः जिह्वा रसने स्युदात्तलदन्तः ग्रीवेति गृ निगरणे आस्याम्भोमीङ् हिंसायां मीवेति भेदे स्युस्नुमी
वेति छित्वास्यमंशगेडुत्तमसात्त्वः ह्रुढेमुक्तं अमी वहावास्तोष्यंते इत्यादिमंत्रात्त्वाम्रुह्रुलाः क्रुग्दविदोपे
ष्ठ निगरणे अस्रू हिंसायां दृ विदारणे गर्भः अर्दंकभः सर्वधातुभ्यः अः कनिम्यु सुमिश्रणे वृषु सेचने तस्मात्तन्मूक
रणे राजदीमृाधविगमर्थः सन्अभिगमने दिवुक्रीडादौ सुवाम्यां तस्मा ऽश्रेष्टे निसर्गवलशालिनीति मेदिनी
वृषकर्णमर्द्दने ला इति च तस्मात् वर्द्धकि स्तष्टा रथकारस्त्वकाष्टतडितमरः राजा प्रभोन्नपे चंपते क्षत्रियशक्र
योरिति च समानो मतः धन्वा नावितिच अर्थास्त्रियां धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदंडकार्मुकमितिचामरः ध
न्वा तु मरुदेशे नाक्लीवे चापे शरेपि वेति मेदिनी सध्वंसू भावं षपसमवाय अस्रू वा भौन जिह्रो हाकु मागोक
निनिष्यातोलोपः स्नुनुतन् दुष्टि गतिवृद्ध्योः उक्ष सेचने एषवृद्धौ स्विद्धर्मोन्तो मुढवे चिमिमेसुचीवंधनेउ
कारस्य दीर्घत्वं वकारस्य धकार इस्मुदत्त लदन्तः दुमस्तोस्रुहोमस्ते सकारस्य शकारस्य जन्मश्च न जः माङ्. मा
नेशाष्टे च पस्नाभद्रणे जनी माडुभावे दु ओखि गतिवृद्ध्योः कनिप्रसयां तानायानितिभावः केचित्तु निर्व
स्त्रीकृत्स्य उदात्तनादौ न्ना मह्रत्रेः नो दान्तनिपातनमाडु स्त्वस्वगोरवयस्तमिन्नपेहितंस्येति इकारलोपो निपात्य
ते पूषेति सोवेम्रुपधादीर्घः इन्हन्पूषार्यम्णां इति नियमात् पूषणा पूषण इत्यादौ न दीर्घः ल्के दोषधियोश्छंदक्येयोरितिया

ल॰वो॰
नी॰
५४

रवः मर्द्दुरिति मर्द्दुर्नाम मल्लकोऽस्त्रियामित्यमरः मज्जेति नकारान्तोऽयं तावं तोप्यभ्युपगम्यते तुष्मयासार्द्धं म
ष्मापि मज्जो कोमज्जया सहेति द्विरूपकोशात् अर्घमातृभ्यमानसूर्येपितृदेवान्तरेपि चेति मेदिनी परिज्माय
ते इत्यादि एनच्च दशपादीवृत्त्यनुरोधेनोक्तं परिज्मानं सुखं रथ्यमिति मंत्रस्य भेदभाष्ये तु परिज्मायरितो गं
ता अजेः परिपूर्वस्य श्वन्नुक्षन्नित्यादिना मन्प्रत्ययः अकारलोपः आद्युदात्तत्वं च निपात्यते इत्युक्तम् त
त्तुलदत्तस्तु परिज्मेति पठित्वा ज्म इति सौत्रो धातुः परिपूर्वः यणादेशः परिज्मा चंद्र इत्याह तल्लक्षविरोधाद्युपे
क्ष्यं मातरिश्वेति सप्तम्या अलुक् इह तत्वविषये संप्रसारणं न भवति श्वयुवेति सूत्रे अभिव्यक्तपरत्वेन कुक्कु
रवाचकस्यैव श्वशब्दस्य तदंतस्य च ग्रहणात् तेन मातरिश्वनः मातरिश्वने इत्येवं इह सूत्रे इति शब्द आद्यर्थ
स्तेनान्येभ्योपि यथादर्शनं कनिः प्रयोक्तव्यः दशपाद्यां तु इति शब्दोत्र न पठ्यते इत्युणादिषु प्रथमः पादः
शकृभ्यां तु ह्रस्वः करणे हृस्वः हरणं करेणुरिभ्यां स्त्री नेत्यमरः करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतंगजे
इति मेदिनी गंधद्रव्यमिति कलायश्चेति वाध्यं कलायस्तु सतीनक इत्यमरः हरेणुर्ना सती ने स्त्री रेणुका कु
लयोषितोरिति मेदिनी विश्वप्रकाशो इति कृषिहृनहिंसागमोः कृशानुक कर्षाणि ज्ञापणो रमल्कीडा
यां कास्त्रदीमौ कुरुंटे रोगे पुष्करे स्त्री इति मेदिनी कुरुंटे रोगे ह्रगंधे चेति विश्वः मीयेनीयेमघवान्स्तता ५४

सइतिमंत्रे नीचशाद्दृ संगतो दान्तंतवाकुल्लकात् नाधे घेः स्तोत्रेइतिवेदभाष्यं रथः पुमान् वयवेस्यंदनेवेत
सेपिचेतिमेदिनी रथः स्यात्स्यंदने काये चरणे वेतसेऽपि चेति विश्वः काष्ठादारु द्रुरिद्रायां कालमानप्रकर्ष
योः स्यान मात्रे दिशि च द्वार्थे गौश हे ज्ञगतौ एभ्यस्यन् कोष्ठः कुदिषु स्थूलयोः गाथाश्लोके संस्कृतान्यभाषा
थां शेषवृत्तयोरिति मेदिनी अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः शेषः स्थयपुः प्रगतौ मन्त्रैः स्र
गतौ सार्थं विणिक्स्न मह्हे स्या दपि संघातमात्रके इति मेदिनी विश्वप्रकाशेऽप्य वृज् ज्वयोर्द्दानौ कादिः ज्ञुष
दिवादौ वृज् ज्वरणे ऋचुस्तु तौ तल्लोग्नावं जनेन तत्लानीली ह्रस्वमेलयोरपीति विश्वः त ऋ मजनभेदे स्यान्नीले
ह्रस्वमेलयोः स्त्रियां सिक्थाभक्तपुलाके नाम धूच्छिष्टेन पुंसकमिति मेदिनी अर्त्तेः ऋगतौ ज्ञाषवाचस्तेत्रि
त्रेर्थंस्त्वनामितिमंत्रे निऋत्यादिं सेतिवेदभाष्यं निशीथ शीङ् स्वप्ने निपूर्वः पापानेगा एर्वः घुमास्थेतीत्वं
गाडुः सतो अवपूर्वधातोर्ड्रसत्वं निशीथस्तु पुमानर्द्धरात्रे स्यादात्रिमात्रके इति मेदिनी प्रतिसंचारः मध्वर
मितिमंत्रे गोपीथः सोमपानमितिवेदभाष्यं त्तीर्थमितितु शन्निकारः गश्चादि उदि उपपदे गेड्स स्मात्यक्
स्तमिड् एगतावस्मात्समि उपपदे थक् समिथशाद्दृः संग्रामपर्यायेषु वैदकनिघंटौ पठितः श्रियेजात इ
तिमंत्रे समिथाः युद्धानि इति वेदभाष्यं तच्च युक्तमेव मम्यगेति जयार्थमंत्रेति युत्पन्नेः संपूर्वकोणः क्विन्ना

(४९)

न॰वो॰
नी॰
५५

घंतस्य लोकेपि युद्धार्थत्वदर्शनाच्च उक्तं स्यमरणेसमित्याजिसमियुध इति तिथ १४ भिन्नतिशाने १५ युसे चने
गुप्तुरीषोत्सर्गेयुमिश्रणेस्तङ्गतौ एतथक्रमयाता निपातंते १४ तुचरमं तनोरितमरः १४ चरममांत्रे
पिदेहस्यावयवांतरे इतिमेदिनी स्तोत्रविशेषेपि १४ १५ स्तवते इत्यादौ तथा निर्दैयात् १५ मिति निपा
तनाद्दीर्घः एवं यूथेपि यूथं तिर्यक्समूहे पिदंदमात्रेपि भाषितमिति विश्वः यूथंतदग्रसरगर्वितस्स^
सारमिति रघुः प्रोथमिति निपातनाद्गुणः प्रोवो स्त्री हयघोणा यौ नाकटामथके त्रिषिति मेदिनी स्थयिते
चिस्फायी द्दृहाते चुसंकोचने चंचु मर्लचने शल्लश्लाको द्रिणभेरणे छदि रसंदीपणे सृ १४ गतौ तपप्रीणने ह
पहर्षमोचनयोः वदि अभिवादनस्तुत्योः उंचीक्लेदने खिभावर्णे द्दृह वर्त्तने अजगति द्दीपणयोः णीञ् प्राप
णे यदगतौ मदीहर्षेखिदैन्ये छिदिरद्वैधीकरणे भिदिरविदारणे मदि स्तुतौ चदि आह्लादे दह भस्मीकर
णे दस्तत्प्रदद्यये दंशु दंभने वसनिवासे वा प्रशाद्दृश्शीङ् स्वमेहसेदस्नेषिधिगत्यां प्रभेदौ मे। द्वात्रिंशतइति
दण्याद्यान्त्रयस्त्रिंशात् उक्ताः दंभिवृह्नी वसीतिपठित्वा वदमापणे उक्तः अनद्यानित्युदाहरणात्व माघ
वोप्येवं स्फारमिति नेड्वशीत्किती नेट्वलियलोपः स्फरः स्यात्पुंसि विकटे करकादेस्थ बुद्बुदे इति मेदिनी तंक्र
सुदस्मिन्माधितं पादावधौ ध्रुनिर्जलमित्यमरः चक्रः स्याजदिलेक्रपुटभेदे प्रानैश्चरे इति विश्वः प्राक्रः पु ५५

मान्देवराजेकुटजार्जुनभूरुहोरिति मेदिनी हृकः स्यादधमर्णः कर्तृपणलेखाचवदिति मेदिनीजनः पुरोडा
सैइतिनतप्राकृतविवृशमितिभेदभाष्यकारैरिहव्याख्यातं मकृत्तिस्मृत्वेउजलदिदन्ताभिस्त्रदशपायायादीर्घत्वेनेत
प्रमाजंघकाष्ठंचेतन्तकेतप्रदुः स्तुमितिमनुवर्णयानोनृत्तेमाधवः हिमांशुरित्यादिहिमद्युतिरित्यन्तशब्द्यालवः दश
तिरोगान्हृयतिदस्युः दस्युः शुरेमिनीस्युतेतिदिनीदस्युः स्वरेचास्थिनयोरितिविश्वः प्रपसिवसीतिमाप्रम
पिमेदिनी एवंचऋविंदउस्त्रियाइतिमंत्रेपृषत्वाभावः स्निहो माधववल्लवृत्तिगंधान्तुरोधेनवाकुलकादिदूष
वनेतिव्याचष्टेउस्रावृषेचाकिरणेउस्राज्नसुपवित्रयोरितिमेदिनीमाहेयीसैरभेयीगोहस्त्रामाहीचऋशंग
णीत्यमरः वास्त्रानादिवसेक्लीवंमंदिरेचचत्नःपथ्ये इतिमेदिनीवस्त्रारासभयथदिगणेरितिकेचिन्माध
पेननुवाश्रेवविद्युन्निमीलतातिमंत्रेशाहृयुक्ताप्रसक्तनाथेनुवाश्रेतिव्यासातंप्शुभ्रंस्यादभ्रकेक्लीवस्नुदी
मस्नुहरूयोस्त्रिष्वितिमेदिनीयुक्तमितिमस्तूखंडनेचकिचकत्सैरमक्रीडायांभ्रुकुस्त्वम्लेः स्त्रवेतसेचुक्री
चांगेरिकायांस्याद्वृक्षाम्लेशुक्रमिष्यतइतिविश्वः कैकसेः कसगतौविपश्वादस्मादूरुक्स्याउत्वंचोपधायाः
अस्मिः अस्मिगत्यादिषुतमूकात्सायांग्राभ्यांरकुस्याद्रुपधायादीर्घश्चनिंदेः णिदिकत्सायां अर्दैः अर्दगतौ
आर्द्रानक्षत्रमेदेस्यात्स्त्रियांक्लिन्नेअभिधेयवदितिमेदिनीभ्रुचेः भ्रुचशोके अस्मादूरुदस्ज्ञातादेषाः धातो

न॰बो॰ नी॰ ५९

दीर्घः सूत्रोत्वषलः श्रदद्रूरेत्वा सूत्रेतिश्रुतोरुदेवाधायोगएवपुरस्कृतः तथाचोत्तरतंत्रेभगवतान्यासेनस्व
त्रितंस्वगस्यतदन्यतरस्मवणादितितुरीणाद्गुणागतानावित्यस्यानदुपर्युपपदेरकुस्याद्वातालोपश्चरोरीतिवेफ
स्यलोपेद्व्जोपढ्रलेतिदीर्घः कृतेः कृतीच्छेदनेइत्यस्मादृकुस्यात्तहकृइत्येभावादेशौचस्तवस्तनस्यादेशःकव
नेकालत्वात्सर्वस्यादेशः कृच्छ्रमाख्यातमाभीलपापसंघातादिनोरितिविश्वमेदिन्यौस्यात्कष्टेकृच्छ्रमा॰
भीलमित्यमरः क्रूरस्तुकठिनेघोरनृशंसेचाभिधेयवदितिविश्वः नृशंसधातुकः क्रूरः पापोधूर्तस्तुवंचक
कइत्यमरः रोदेः हदिर अश्रुविमोचने एयंभादस्मादृकुणोश्च लक्रूणोरनिटीतिलोपेतत्प्रगंतेतिगुणः स्या
दितिणिलुकुचस्मुत्के रोदयतीतिरुद्रः नन्वेवंसोरोदीद्यदरोदीत्तदुत्वमितिश्रुत्यासहविरोधोत्रस्यादितिचेन्न अ
त्राद्गुः कर्त्तरिकृदितिसूत्रानुरोधेनशंतुरिमत्रसंभावयतीमंतर्भावितएयर्थतायथास्वीक्रियतेतथाश्ररोदीदि
सत्राप्यंतर्भावितएयर्थतायांस्वीकृतायांरोदनकानिमर्थलाभान्नास्तिश्रुतविरोधः नचदेवैरग्नेर्वाग्निच
स्वपस्थापितंतच्चधनंदेवैर्याचितंचेदग्निस्तुरोदनंष्टःतवानिति सोत्रोदीदित्यादिश्रुत्यर्थादिहांतरभावि
तएयर्थकल्पनंनसंभवतीतिश्रुतविरोधस्तपरिहार्यएवेतिवाच्यं देवैः स्थापितंवामंवस्तुदेवेभ्योग्निनान
दत्तंवेदेवाएवरोदनंकृतवन्तः अग्निस्तुतदीयमदत्वारोदनंकारितवानित्यर्थकल्पनायांसंभवात्त् अ ५९

यथा अधुना प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य रोदतीति रुद्र एवार्थो लक्षपरं तु प्रत्ययविस्तरुद्रा इति अवक्रियमाणो यो
रुद्रलक्ष्यवकरुद्रशब्दस्य रोदेरिगुणादिसूत्रेणानुरोधेन रोदयतीति रुद्र इत्यर्थकल्पनायां वारकाभावात्
अकृतविरोधोऽत्र नास्त्येवेति ॥ अधाप्यपीति धात्वंतरात्प्रत्ययांतरे पिणेर्लुगित्यर्थः संज्ञायां समुदाहरणं दृष्टं द्रयति
वर्द्धयतीति प्रज्ञाः ब्रह्माणं सुखं भावयतीति प्राभृरित्यादि छंदसि तत्र दृष्धु दृंहौ वर्द्धंत्वनात्मुष्टुनद्यः वर्द्धयति त्विस
र्थः यद्यमाजेज्ञानज्ञनीप्रादुर्भावे लिटि रूपं जनयामासेत्यर्थः इहणालिपरतः अत उपधाया इति वृद्धिर्भव
त्येव जनिवध्योश्चेति निषेधस्य चिण्णिज्ञिनिणिति किति च श्लीकारात् न चणिलोपे सति प्रत्ययांतत्वात् कास्प्र
त्ययादित्याम्प्रस्यादिति वाच्यं अमंत्र इति पर्युदासात् आमोऽप्रसक्तेः कास्यतेका च इति वात्र्ते केनतृ आमष्टाका
दृशापास्तो वा लिटि णिलोपे सति अनेकाच्त्वाभावात् न उणलिणेरनिटीत्यमिउवा ईधातुके णिलोपे जज्ञाते
निरूपसिद्धमिति किमनेन लक्ष्यमुदाहरणेनेति चेत् मैवं णिलोपे सति जनीरघुके स्तुरजोमंतास्चेति णेर्मि
त्वेमितां ह्रस्वः स्यात् प्रत्ययलक्षणन्यायेन णिपरत्वसंभवात् तत्रश्च जजनेति स्यात् किं सति तु प्रत्ययलक्षण
न्यायो न प्रवर्त्तत इति मित्वाभावादिष्टं सिध्यति वा कुलकादसंज्ञाछंदसोरपि पक्षे चिद्भवती माष्ठायेनोदाहरति
वंतात्सादि पर्णीति प्राग्वयंतीति पर्युपः पर्णानि मोचयंतीति पर्णसमुचः जोरी चञ्जगतो मैत्रे अस्मात्

५५

न॰ टी॰
नी॰
५७

कईकारश्चांतादेशः जीवः स्वेद्रेववणिग्दक्षे इति विश्वः जीरस्तु जरणे खड्गे इति मेदिनी ज्याश्चेति ज्या वयो।
हानावस्मादूङ् ग्रहिज्येति संप्रसारणं पूर्वरूपं हल इति दीर्घः एके इति सूत्र (आइ)मर्थः तथा च न धातुलो
प इति सूत्रे जीवेरदानुरित्यस्य प्रत्याख्यानार्थं नैतज्जीवेरूपं किंतु रक्किज्यः संप्रसारणमिति भाष्ये उक्तं तू
लम्पापुजभिषवे चू उ॰ प्राणि गर्भविमोजने इधाञ् धारणादौ ग पुष्पभिकांक्षायां सुरा चषमद्ययोः पु
ल्लिंगस्तु देवे स्यादिति मेदिनी सुरो देवे सुरा मद्ये चषकेपि सुरार्कविदिति विश्वः सवति प्रेरयति कर्मणि
लोकमिति सूरः सूर्यः सूरः सूर्यार्यमादित्येत्यमरः धीरोधीर्यान्विते स्वैरे बुद्धे क्लीबं कुंकुमे स्त्रियां श्रवण
तुल्यामिति मेदिनी ग ए॰ खगांतरे पुंसि वाच्यलिंगो ग्यघलब्धके इति च भूसि विश्वगतो षिञ् बंधने
विञ् चयने डुमिञ् प्रक्षेपणे एभ्यः क्रन् एषां दीर्घत्वं च श्रूरः सामादपेइ इति मेदिनी शूरस्त्वाहभटे सूर्ये इति
विश्व हेमं च हीरासीरोर्कहलयोः पुंसि चीरी झिल्ल्यां नपुंसकं सोस्तनेवस्त्रभेदे चरे वालेखन भेदयोरिति
मेदिनी चीरं तु गोस्तने वस्त्रे चूडायां सीसके पि च चीरी तु झिल्लिकायां झिल्ल्यो रिति विश्वः गाविधेः ज्ञो धी दी
मीविपूर्वाद् स्याः क्रन् अनिदितामिति नलोपः वीध्रं तु ममलात्मकमिति विशेषनिघ्नेत्यमरः इधि इ
धु वृद्धौ दुवप् वीजसंताने वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधसोरिति धरणि रंतिदेवौ वप्रस्तात्ने ५७

पुमान्स्त्रीवेणौक्षेत्रचयेचट्टे इतिमेदिनी ॥ जेंद्राग्र ॥ जगतिस्यान्नदिषु इदिपरमैश्वर्ये अग्निगतौ वजग
तोडुवएवीजंतनुसंतारे कुंविस्माछादनेषु विचक्र संयोगेभविकस्मालेषु चशोकेगुडु अव्यक्ते शद्ये इणगतौ
नायक इनिः ॥ जास्यः एष्टिरवरीष इतिमंत्रे ॥ न्त्रामतिमतोआपस ॥ न्त्रास्य इतिवेदभाष्ये इंद्रः शचीप
तावंतरात्मनादित्ययोगयोरितिविश्वः अग्रं पुरस्तादुपरिपरमाणंजलस्यचआलंबनेसमूहेचप्रांतंतरस्या
न्नपुंसकं अधिकेचप्रधानेचप्रथमेचाभिधेयवदितिमेदिनी ॥ क्रूरोलामधेदकः क्रूरः स्यात् धेदंनद्वयेकोकिला
क्षेवगोक्षरे इतिविश्वमेदिन्यौ खरः कोलदलेशाके इतिमेदिनी भद्रः शिवेरवंजरीदेवृषमेरुकदंतके करिजा
तिविशेषनाक्लीवंमंगलमुख्ययोरिति उग्रः अमूद्रास्त्रनेक्षत्राद् हेपुंसित्रिषुत्कटे स्त्रीचंडवाक्षद्वयोरितिमेदिनीभे
रीतिगोरादित्वात् ङीष् भेरी स्त्री दुंदुभिमानिदोसमरः भेलः सवेभीलकेचनिनंद्रिमुग्निभेदयोरितिविश्वः
भेलः सवेमणेगपुंसिभीरावजेचवाच्यवदितिमेदिनी मुक्तः स्यादार्गवेजमेश्मासेवैश्वानरे पुमान् रेतोद्वि
ह्रूद्गिदोक्लीवंमुकोयोगांतरेसतिनपुंसकं चुरजनेइतिच गौरः पीतेरुणेश्वेतोविशुद्धेप्यभिधेयवत् ना
स्वतेसर्षपेचंद्रेनद्वयोः पद्मकेसरेगौरीत्वसंज्ञानरजः कंन्यासंकरभार्ययोः रोचनेरजनीपिंगाप्रियंगु
वसुधासुचआयगायाविशेषेपियावसापतियोषितीतिचमेदिनी नदीभेदेचगौरीस्यात् वसुगसचयो

न॰ बो॰
टी॰
५८

षितीति विश्वः अश्वर्वर्णानुयादन्नाम्ह नवनीतलसमन्विता सा गौरी तत्संतो यस्य स गौरः परिकीर्त्तितः इति

ब्रह्मांडपुराणे एतेन गौरः अनुचाचारः इति भाष्ये व्याख्यानं दराभूक स्त्रापि स्यादिमादिस्म मरः मालेति

प्रसपरेफस्य लत्वं मालं क्षेत्रे स्त्रियां टक्का स्वजो जामंतदे पुमानि मेदिनी मालं क्षेत्रे जिने मालो माला पुष्पा

दिदामिनीति विश्वः मालमत्र नभूतलमिमुस्य लः क्षेत्रमाहुस्यमालमिति मेघदूतः मणिः पूर्वी यमर्थी

तरे रूढः मणिमाला स्त्र ताहारि स्त्रीणां दंतक्षमांतरे इति विश्वः स्तमिकमसंकस्त्रकोस्थिरे इति विशेष

निघ्न अमरः पविनिष्णाः डुपृच पृपाके णस्तु अदर्शने आभ्यां एवुकत भमयः स्यात्णकारो वृद्ध्यर्थः

अनयोर्यथाक्रमं अन्न देष्णान्नु गमो च भवतः भियः जिभी भये भीरुकः कातरः तस्यो भीरुकभीलुकावि

त्यमरः क्तन् शिल्पि न्यं भिधेये संज्ञायां चक्क न्स्यादर्वस्य निरूपपदस्य अपिशब्दात्सोपपदस्य पंचम

र्थे षष्ठी यद्वा अर्थद्वारा कसंबंधे षष्ठी प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात् एवं च निरूपपदप्रकृ

त्यर्थनिरूपितकर्त्तृकारके क्तनिमयर्थः फलितः शिल्पिनिनावत् रंजं रागरजको ध्माको धाकेपु

के इति विश्वः रजको धावकश्चकाविति हेमचंद्रः कुरुकुद्दे दनेइत्स्तन्कुरुदयति गौडिकः चरगति तत्त्वणयोः

संज्ञायां तु चषको स्त्रीयानपात्रं अनुनगतो भषभर्त्सने अनुनकः भषकः श्वा मलक इति विशेषः जद्दा ५८

ते ओहाक् त्यागे ध्मा धमच ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः न्वुदकादंडिकः कृतकमिते कृती छेदने कृषेः कृ
षविलेखने अस्मात् कत् कार्षकः कृषीवलः कर्षकः स एव कृषकः पुंसि कालेस्मात् कर्षके त्वभिधेय
वदिति मेदिनी उदकं च उदीञ्छेदने अस्मात् क्वन् ननु नुक्क नशिल्पीत्यादिना गतार्थमिसमाशंकायामस्य
प्रपंचार्थमिति ह्यश्चिकायोः ओहश्च छेदने कृषविलेखने आडिः पणव्यवहारे कषशिषेति दंडकः हिंसा
र्थः मुषेः मुषस्तेये अस्मात् किक् न्वुधातो दीर्घाश्च समेः समग्रशब्देक्रियः उक्रीन् द्रव्यविनमये आडिः
पणिव्यवहारे स्तुतौ च पनच पञ्चगतौ रवनु अवदारणे एभ्यः आडिः उपपदे इकन् स्यात् आयणिकं इति न
नत्रैव भए र्वे आडिः मायणिक इति सिद्धा आडिः भणी सत्र पणिग्रहणं प्रपंचार्थमित्युज्वलदत्तः उपसर्गात् तर
नि ष्ट्वर्थे तमनो मायां आपिक शब्दो यणि तस्तरेण युदात्तः स्याद् नेव्यवहारतीमर्थेमुक्ति तइसेता दात्र
श्यामलापर्यय पद्गतौ स्मै स्यै शब्दसंघातयोः हन्नू हरणे अवरत्तण दोषपेनः पत्रिणि यांगउ रे इति मेदिनी ८
स्येन स्त्रो रः स्तेन चौर्य इति चोरादिः पचाद्यच् तस्तेन इति निर्यकारोपि केचिन्न स्तापूर्वोपेतयेन मस्तूसा
हि प्रयोगोपायष्टंभेतनि र्यकारस्यापि ष्टेधातो माधवादिभिर्व्यादिषु स्वीकृतत्वात्स्तकृतस्स्त्रैपिष्टेधातुमेवय
ठन्तः स्तेनशब्दो हानिर्यकारणवेस्मात् हरिता पुंसि सारंगविशदे त्वभिधेयवत् हरिणी हरितायां च ना

रीमिद्धतभेदयोः सुवर्णमतिमायां चेतिमेदिनी व्रजेः वृजीवर्जने वृजिनं पापं वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना
स्यकुले त्र्यवदितिमेदिनी अजेः अजगतिक्षेपणयोः अस्मादिनन् च अजेरादेशविधानं वपर्थमिसत्वमाद
वीरावबाधनार्थमितिअजिनं चर्मकृत्तिः स्त्रीइत्यमरः बहुलमन्यत्रापि अमसादपीत्यर्थः कठकृ
च्छ्रजीवने नलगादेने मलमल्लधारणे कुडिदाहे दो अवखंडने कठिनमपि निष्ठुरे स्यात्स्त्रियां तुत्रिषु न
पुंसकं स्यात्स्त्रीं कठिनाघटिकायामपि कठिनागुरुशर्करायां चेतिमेदिनी मौलिनं दूषिते कृसेन्नरं तुम
स्यां तु योषितीतिमेदिनी कुठिनमिति नगरं कुडिनं जयोमितिश्रीहर्षः कुंठिनः ऋषितस्यापत्यं कौ
डिन्यः यत्सरूषिपर्वणि दिनं खंडितं तनद्दैवानामिति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः दुदाहिदुगतेरोदत्वं दृहो द्रविणं नद्व
योर्वित्ते कांचने च पराक्रमे इतिमेदिनी दक्षिणो द्रूनस रलदक्षिणेषु अवामं त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिपाहि
यामितिच दक्षिणः सरलोदारछंदानुवर्तिषु वाच्यवद्दक्षिणा वा चीयज्ञदानप्रतिष्ठयोरितिविश्वः अणेः ऋण
तो अस्मादिदिनन् किस्स्यात् इकारस्य धातोपरतं इरिणं शून्यमूषरामित्यमरः इरिणं तु खरे शून्ये पीति
मेदिनी वेपिड्वेएकं पने तुहिर् अर्द्दने आभ्यामिनन् द्रुक्तस्य धातोः अटव्यरण्यं विपनमित्यमरः तुहिनमि
तिलघूपधगुणेकृते केसः तल तल प्रतिष्ठायां पुलमहत्ये गर्वैः गर्वविमोचने अस्मादिनन् अकारस्य त

त्वह्देष्ववहवीजजन्मनिमा उर्भावेरोहि एण इति भज्ञादिनादिषिरोहि एणश्वं दन स्रह: मद्द: मद्द श्जायांकु
तस्त्वर्मिद्रमाहन: सन्निति मंत्रे मादिनो मह्नीय: १ जनीय इति वेदभाष्यं किंषचिवचपरिभाषणे प्रछ
ज्ञीप्सायां ग्रिग्नद् सेवायां स्तगतौ ङुगगतौ सौत्र: वागिति वचिस्वपीति संप्रसारणाभाव: एछतीप्रहज्यहि
ज्येति संप्रसारणाभाव: छो: शूडिति श: क्रेश्वेति षत्वं जश्त्व चर्त्वे प्राट् प्राशौ प्राश: श्रीरिति कृदिकारादिति
ङीषूक्तं न भवति कृत्वस्येयायकार इति व्याख्यानात् कृदंतयदिकारांतमिति पचेत् यद्यपि ङीष: प्राप्ति
रस्तितथापिकारग्रहणस्य मर्थ्ये न केवलस्येकारस्य ग्रहणं दिकारांत पदोदुर्वल इसाङु: दुर्घस्त
ङीषिप्राश्रीमसमपितत इछतीमाह श्रीवेषरचनाशोभाभारतीशरलद्रुमेलस्मांत्रिवर्गसंपत्तिविधोप
करणे षु च विभूतौ च मतौ च स्त्री इति मेदिनी जूराकाशाद्यमादि मूलोदाहृतमपि मेदिनी आप्नोते: आप्म
व्यापी ग्नस्मात् किप् धातोर्दह्यस्वश्च आप: स्त्री भूम्नि वार्विर इत्यमर: पशौ ब्रजगतौ द्रुव: द्रु दानादनयोर
स्मात् क्विप् धातो ग्न दीर्घ: पुंव ज्ञावा उर्वचनं स्त्रुव: क: स्त्रु गतौ स्नवोयज्ञपात्रविशेषु: अयं स्त्र वा ग्नभिन्नि
द् नि स्त्रवेणपार्वणे जुहोती मादौ प्रसिद्ध: चिक्र स्त्रुव इत्येव योगविभाग उत्तरार्थ: क इदिति तेन स्त्रुक
स्त्रवौ स्त्रवइत्यादि गुणेन न तनु विस्तारे व इति संघातग्रहणं नदादशब्दादेश इति स्त्रियां त्व गस्त्वगध

नं॰ बो॰
टी॰
९८

रत्यमरः ग्लास्तु दिग्लेहर्षक्षये एउडित्प्रेरणे ग्लौमृगांकः कलानिधिरित्यमरः स्त्रियां नौतरणीस्तरीरिति च
ग्लौकरोतीति अग्लौः ग्लौः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थे अव्ययत्वात्सुपोलुक् च्व्यंतएवेति तेन ग्लौभ्यैगौरि
त्यादीनां नाव्ययत्वमिति भावः रातेः राग्रादाने राइति रायो हलि त्वात्तराः स्मृतः पावकः स्कमतोः गास्तुग
तौ गोतोणित् गोः केशवोक्तमाह गौर्नादित्य इत्यादि गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चंद्रे पुमान् भवेत् अर्जुने
नेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौमतेत्यमरः द्युतेरयीति द्युतदीप्तौ द्योतंते देवा अस्यामिति द्यौः भ्रमेश्चभ्रमु
अनवस्थाने गम्लृगतौ अग्रेगः सेवकः दमेः दमुउपशमे डित्वाट्टिलोपे दोः दोषंतस्येति स्त्री हर्षप्रयोगात्तु
त्वंकरुद्दोषणी इति भाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वं दोर्दोषा च भुजो बाहुरिति धनंजयकोश स्त्रीलिंगेप्यय॰
मित्यादि भागेवमपंचितं पणेः पण व्यवहारे स्तुतौ च अमरकोषमाह नैगम इत्यादि वणः वणिको तो अ
स्मादिञिः कित्स्यात् ग्रहिज्येति संप्रसारणं भ्रज्जः भ्रज्जभरणे अस्मादिभिः कित्स्यात् धातोर्हकारांतादेश
श्च जसमोहणे षहमर्षणे जसुहरये स्तूयेपिप्यपुर्माहिति मंत्रे जसुहरये अंतीयेति नीचायमानं जसुहरिं
श्रेपनमित्यत्र जसुहरिं कधितं श्रेपनं वा श्रोशेपयाज्ञवणमिवेति उत्तस्य वाजी सहुरिर्ऋतामित्रिशा हुरिः सहन
शील इति वेदभाष्यं स्तुषुजभिषषेपु मिश्रणे हुशाहृद्वज वसवनंत्वधरे स्त्रानं सोमनिर्दलने पिचेति मे ९८

दिनी पवनो म्लेच्छविशेषः खणः शाट्टनेस्खरे इति च मेदिनी खणः कोकिल इत्यमको वरणो वृषभेदः दा
पितवारणो नदीवरणः स्निक्तशाके पिशाकारे वर्णा वृन्नावितिविश्वः वरुणो वरणः सेतु स्निकतः शाकः
कुमारकः इत्यमरः अशेषः अभ्यूषा मैथीजिह्वावाचीति तिरस्मास्वादने चौरादिकः ततो नंद्यादित्वाल्युः स्याश्र
येतिपुज्ञारसत्यास्वादयतीति रसना रसनं स्वदने ध्वनौ जिह्वायां तु न पुंसि स्याद्द्वास्त्रा यां रसना स्त्रियामि
ति मेदिनी कांचीवाचीतालयशाकारवान् जिह्वावाचीदंत्य सकारवानि मे षा व्यवस्थाभूरिप्रयोगाभिप्राये
णोक्तावस्तुतस्तु तालव्यशाकारवान् रसनाशाट्टापि कांच्यां जिह्वायां च तथा दंत्य सकारवान् रसनोशाट्टाप्य
पि हृदये वाच्यः तथा हि तालव्यो अपि दंत्यो अव्यशा वशा वुरस्पूकराः रसना पि च जिह्वायामिति विश्वकोषः
जिह्वायामनुभयं साधु रसनं निःस्वने स्यादे रसना कांचि जिह्वयोरिमजययधरणी को षा भं का कां चाम नु
भयं साधु एवं चाशोरस्नेति स्वत्कैः अभ्यूषा मो अभ्यु भोजने इति धातुद्वयमपि ग्रासे रसस्यास्वादने रसश
ब्द इति धातुभ्यां तु वहुलमन्यत्रापीत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणो युच् तेन सर्वत्रावयवार्थानुगमोपि स्वरूप
याद इत्यादुः उंदेः उदी क्लेदने अस्माच्च उंदेनं नस्त्रियां भक्ते वलायामेदिनी स्त्रियामिति मेदिनी गमेः
गम्ल गतौ नभो तं दिवं गगनमित्यमरः वहुलं संवहू अवणोहच्चदीमौ संदनं तस्तु तौ नीरे अतिनिशे

न॰ बो॰
टी॰
८१

नारद्योस्त्रियामितिमेदिनी रोचनी रक्तकह्लारे गोपित्तवरयोषितोः रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्यात्
ह्रोचके त्रिषु इति च चंदिरश्चाह्लादने चंदनं मलयोद्भवे चंदनः कपिभेदे स्यान्नदीभेदे तु चंदनी इति विश्वः
चंदनी तु नदि भिदि चंदनोऽस्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकमिति मेदिनी भद्रकाली औषधिविशेषः
भद्रकाली तु गंधोल्यां कात्यायिन्यामपि स्त्रियामिति मेदिनी असु क्षेपणे असनं क्षेपणे क्लीवं पुंसि स्यात्
जीवकद्रुमे इति मेदिनी अतसा तस गमने राजपूर्वराजातनः क्षीरिकायां प्रियाले किंशुकेपि चेतिमोवि
श्वमेदिन्यौ एवमन्येपि द्रष्टव्याः रंजेः रंज रागे ल्युट् इत्तु रंजनं रंजनो रागजनने रंजनं रक्तचंदने इति मेदिनी
वातूलकालूपेरीपिक्कगुच्छकपोरोल इति प्रामलताभावश्चक्रपिएः भसु भसनायां षुङ् प्राणिप्र
सवे धृञ् कंपने भ्रस्ज पाके वद्भुलवचनाद्भाषायामपि क्वचित् भवनं विश्वपेपि स्यात् सलिले गमने जने
इति मेदिनी विष्टपं भुवनं जगदित्यमरः भज्जनमिति ग्रहिज्येति संप्रसारणं सस्य जश्त्वेन दः दस्य श्चुत्वेन
जः क्लीवं वरीषश्चाद्रोने त्यमरः त्रप क्रुवि त्तेपेप पालनादौ वृजी वर्जने मदी स्तम्भादौ डुधाञ् धारणपो
षणयोः निधनं स्यात् कुले नाशे इति मेदिनी निधने कुलनाशयोरिति हेमचन्द्रः धर्षेः जिधृषा प्रागल्भ्ये अ
स्मात् क्रुः धिषा देशाश्च धातोः धिषणा स्त्रियां धिषणा चार्ये धिषणः धिय योषितीति मेदिनी गीष्पतिधिषणो गुरु ८१

हरित्यमरः वर्त्तमाने शतृवच्चेति तथा चउगिद चामिति नुमि महान् स्त्रियां तु उगितश्चेति ङीपि महतीत्यादि
सिध्यतीति भावः ननु पृषन्महदादयः तदः शतृप्रत्ययान्ते चाविति शतृप्रत्ययान्ता एवं भवन्तु न तु अत्र वर्त्तमान इ
ति शतृवच्चेति न कर्त्तव्यमिति महदेव लाघवमिति चेत् अत्राहुः शतृप्रत्ययान्तत्वेन कर्त्तृपाविति शतृप्र
त्ययान्ता एव भवन्तु न तु अत्र वर्त्तमान इति न योरिति स्यान्महानिमादौ तु तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशादिति लः
सार्वधातुकस्वरः स्यादिति प्रत्ययान्तत्वे तु तस्याति प्रसत्ययस्य अर्द्धधातुकत्वाभ्युपगमेन प्रत्ययभावो नोक्तदोष
इत्याप्रायेणाति प्रत्ययान्तत्वेन निपातनं स्वीकृतमिति वृद्धं वृद्धो महद्ब्रह्म जायां गम्लृ गतौ एषंतीति विदुवाचीए
ष छन्दो नपुंसकमिति ध्वननीयवद्बहुवचनमुदाहृतं पृषन्मृगे पुमान्विन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना अनयो
अत्रिषु स्वेन विंदुयुक्ते प्युभावि मौ इति मेदिनी वृहती क्षुद्रवार्त्ताक्यां कंटकार्यां च वाचि च वारिधान्यां महत्यं
च छन्दोविसनभेदयोरिति विश्वः शतृवद्भावाद् उगिदचामिति नुम् महत् बृहत् विपुलः महती वल्लकीभेदे राज्ये
तु स्यान्नपुंसकं तत्त्वभेदे पुमान् वृत्रे श्रेष्ठे वा च्यवदिति मेदिनी महती नारदवीणा विश्वावसोस्तु वृहती तुम्बुरोस्तु क
लावती महती नारदस्यात्स्वरसमालकच्छपी इति वैजयंती अवेत्समाणां महतीं मुहुर्मुहुरिति माघः जग
त्स्याद्विष्टपे क्लीबं वा यौ नाजंगमे त्रिषु जगती भुवने क्ष्मायां छंदोभेदे जनेऽपि चेति मेदिनी तत्र वायुवाचिनः

(49)

न॰ वो॰
नी॰
६२

पुंल्लिंगस्य प्राक्त्ववद्भावादुगित्वेनन्नुमि जगन जगंत इत्यादि भवति च्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति सूत्रादितस्य
तनुमभावाज्जगत् जगतौ जगत इत्यादीति बोध्यं संस्थितं स्थिरं चयने तप्रीणने हनसिंसा गमोः तिपास्
तरति अतिप्रमयांता इति शेषः निवृत्तसर्षमिति एवं च पंचश्चदिस्य त्रोगिद् चामिति नुमः पुंकैववास्ति वेहृदि
स्य चन्द्रगि तस्येति ङीप् नेति भावः संचिनोवेरिति प्रभृति चंद्रस्य संरधवात्सयतेः संस्थदिसादत्यपत्त्रमि
ति चंद्रमा इमन्मेविद्यंतिगर्भमिति वेहत् तद् इतदावेति विशार्ह संवंधिन इकारस्य एकार इसर्थः गोरित्यनुवृत्तौ
वेहद्गर्भोपघातिनीत्यमरः छंदसिष्णु गतौ ज्र ष्वयो हानौ पंथा इति प्रमन्मद्वि वेहत्सादिमंत्रद्वयेत्रावसान
प्राष्ट्रोगे तत्परतया व्याख्यातः ऋजि क्ल जिभर्जन ह यु हृहे मदि लक्ष्मादौ ष्वहमर्षणे एभोग्रसानच किल्सा
त ऋजसानामेघः ऋजेरिदित्वान्नुम् इदित्वादेवन लोपाभावः एवं चायं मंदि सहौच त्रयोपि शर्व सूत्र एव
पठितं प्राकाकित्वं तत्र पृथु धातौ वेवायमुज्यते उत्तरसूत्रेपि नुमग्रहणं ऋभ्यजंश्रत्रे सहचपर्धेः किदित्
क्तो सर्वसामंजसादित्साद्धः ऋंजस्मनः पुरुरवा तवस्येः श्रसिनयज्ञे मंदसानात् अर्धशासा भाव्यप्राक्रणा
हिंसित्रे इति व्याख्यातं समिधून्स्स्तौ अस्मात्सम्युपपदे आनचयुधिसंप्रहारेषुधानो रिषुः वुधिरवो
धनेवुधानः आचार्यवृशिरद्वेवत्तणे वाइलकार्ल्क परव्यानच कृपाणः खड्गः कृपाणेन कर्धकारक पणः स ६२

हगणपतेपरेषांदानसमयेस्वकोशानविमुंचति दूर्वैः दुर्ह्लंकोटिल्येअस्मात्सनंतात् अनच्स्यात् सनो
लुक् चलोपश्च युयोध्यस्मज्जुहुराणमेवइतिमंत्रेजुहुराणंकौटिल्यंकारिणः पापंयुयोधिपृथक्कुरुइतिभ
ष्यम्श्रितेः स्वितावर्लेअस्मात्सनंतादानचस्मण्डोरितिषित्वमनोल्लुक्तकारस्यचद्कारः किदिमनुत्रे
नगुणः पुण्यकर्मेतिशिष्विदानोहकृत्लकर्माइतिविशेषनिघ्नेअमरः अकृत्स्मस्तुल्क्निष्पन्नत्वात्अस्तुंकं
मयस्येत्यर्थः क्षीरस्वामिनातुप्रकृतिसूत्रेविसर्गस्मसिद्धिःमेअस्माल्लिटः कानजितिव्याख्यातंतदसंग
तंकानचश्छांदसत्वात्उदित्वेनलोपानुपपत्तेश्चेतिदिक् न्वन्तृचोशाश्चेतिवासस्त्वस्मात्हन्अ
मन्नितिसूत्रेनच्छादिग्रहणंनियमार्थंमोणादिकन्नन्तजेतानांचेदुपयादीर्घस्तर्हिनञ्जादी
ग्रहणंनियमार्थंमोणादिकन्नन्तजेतानांचेदुपयादीर्घस्तर्हिनञ्जादीनामेवेत्युक्तेनेनाक्ष्दी
र्घोमेत्युदाहरतिशोल्लरोऽशारग्रतिनित्वादाद्युदात्तः तथाग्रातेऽनशेल्लास्तविप्रः आदिशघ्नास्मा
सत्रमग्निष्ठिष्टोशास्तिविनयतिशात्वान्नाशास्त्रादौशास्तुर्शासनभदेनामास्तृण्याचितिमेदिनीको
शानुसारेणाह्वेष्णयामितिअमरः स्कन्दत्रियायांचमूकजेदुस्साहणीज्यपायणोऽसूर्वेः उन्ने
ताक्ष्टत्विग्भेदः वरुललमन्यत्रापियातोवल्लेन्टन्चोभवतः पूर्वसूत्रस्यादिशब्देनैवमताहे

न॰बो॰ त्यादेः सिद्धत्वात्पंचाद्यमिदं सूत्रं नष्टं नेष्टं न प्रादयो दशान्तं नत्र्जेतानि पातंते न द्वेति नजः प्र
बो॰ कृतिभावः पल्लगतो विसर्गात्छस्य लोपः णीञ् प्रापणे विष्कंभौ ड्वनदनयोः पूज्यवनेस्ता
९३ न्दी सामा मानेयारत्ता णौ डुह्य प्रेरणे ति विष्टा पुमान् देवशिल्पितन्ता णो रादित्य सिद्धपीति मेदिनी
जायां मीनात्यंतर्भावितण्यर्थः मज्यसेः मुजिच्च उपपदोग्र स्तदेपोणाइत्यस्मात् ऋन्नयणादेशः
स्वसा भगिनी मावसेति क्वचित्कः पाठः पतेः यतीप्रयत्ने नत्रि चट्टनदिस्यः डो अस्मान्नगुपप
देऋन्न ननंदी निह्नुतायामप्यिसेवायांतघ्ननेत्यर्थः उषाघ्ने षानननंदा च ननंदा च प्रकीर्तितेति
द्विरूपकोषः द्विवेः दिवुक्रीडाविजिगीषादौ देवेति ञातरीत्यमरः नयतेः णीञ् प्रापणे ऋ
प्रत्ययः सड्डित्वाद्दिलोपः सुः पुमांसः जनाः पुरुषान् नराङ्गत्यमरः सव्येष्ठा गतिनिष्ठ न्तो अस्ता
त समव्यशाद्दे उपपदे ऋटः स्यात्सचडित्तत्गुरुपेष्ठातीतिसप्तम्याअलुक् उपसेथानमितिषत्वस्से
ति प्रोषः अग्निस्ऋगतो ऋगतो प्रज्ञयारणोऽवमिः सौत्रः अष्टाभोजने अवरतणादोतत्सव
तरणायोग्रऋणा र्वह्नि मेषेना हृषेना हयोनि मष्ठावरुणीतिमेदिनीसरणामितिमेत्रेष्ठावणः
हिंसाम्रेणावर्त्मनोमितिदंन्यादोरमंससरणाः पंक्तौ मार्गस्त्रीतिमेदिनीमृगहिंसायांततो ऽनिप्र ९३

ए.र.षा.५

त्ययः शारणिमित्येके शारणाः पथि च पलाशिनि नालमादावजयः इमामग्ने शरणिमिति मंत्रे शरणिं हिंसा
प्रतिलोपरूपे मीमृषः त्वमस्येति वेदभाष्ये धरणिर्भेसिः धमनी तु सिरा हट्टविलासिन्यां तु योषिती हमे
दिनी अमनिर्गतिश्च इयते भज्यते राज्यते राज्यभिद्रेणानयेति अशनिर्वज्र अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याद्वेच
लायां पचावपीति मेदिनी अवनिः पृथिवी तरणिर्द्युमणौ पुंसि कुमारी नौकयोः स्त्रियामिति मेदिनी कु
मारीलताविशेषः तरणी कर्णिका चारुकेसरा सहाकुमारी गंधाढ्येति धन्वन्तरिरिति नयेद्रुः रजनिरि
तिरंजेः रागे अस्मादप्यनिः नलोपोपिवाहुलकात् कृदिकारादिति ङीषु रजनी क्षिनी रात्रिर्हरिद्राजातु
कास्तु चेति मेदिनी अदि. भ्रु षष्ठोपधाणो असात्मनेनादाडि. उपपदे अनिः स्यावक्रूषवादेः कृषविलेखनेव
इतिवैद्यकानिं चेदो वर्षणिशाहस्य मनुषनामनुपाहाव अमांसेस्य वर्षणी यत इत्यादिमंत्रेश्वेदभाष्य
कारैस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च उज्वलदत्तेन तु आदेशस्य इति पठित्वा धर्षणावयकीति व्याख्यातं तदयुक्तं
तथा सति धृष्टेमित्येव रूपं स्यात् प्रागल्भ्यरूपावयवार्थानुगमात् आदेशस्य धइत्यंशस्य त्यागेन लाघवा
त्तस्मादादेशस्य वइति दशपादीवृत्तिपाठ एवयुक्त इत्याहुः अदेः अदमतणि अस्मादनिः तस्य तु आगमश्च

ना.नो. हेतेस्युर्हेतेस्युर्वृत्तवर्त्तने अस्मादप्यनिःवर्त्तेनिसरणाःपद्धतिःयद्यावर्त्तन्येकपदीचेत्यमरः द्विपेःक्लिपप्रेर
बो. णोत्तिपणीरायुथमितिउतस्यवाजीक्षिपणीं तुरण्यतीतिमंत्रस्यवेदभाष्येतुक्षिपणीदेपणीमतरण्य
६४ तित्वरयगंत्वारणपतित्वरयतिगत्वरितिव्याख्याने अर्चष्टूजायाम्अर्चशोकेऊर्दानेस्खगतौदददअपवा
रणेणपतःछुदवमनेअर्चिर्तिसोमोनीतमर्चिषास्तूजेयन्तिनिर्मत्रःनयनमिवसत्तिंद्रछूनेभेदे
षमर्चिरितिमाद्यःज्वालाभासोनंपुंस्यर्चिरितिनानार्थेस्तोतेषमरःरुवंतोपीतिणिजंतादर्वस्तुरिति
भावःअर्चहेतिसियास्त्रियामित्यमरःप्रोचिर्दीचिभर्तृक्राचेऽतिसर्पियत्नमाच्छाद्यतेअनयाछदिःस्त्रीमे
वेतिलिंगानुशासनसूत्रेपवंचपटलेछदिरित्यमरःग्रंथेपटिलसाहचर्याछदिषःक्लीवतोऽदंतउपे
ताःछंद्मीतीतिछंदिश्वअतीसारशूलेचतानियस्यसंतीतिविग्रहःहूहेःहूहिंहंदोअस्मादिभिःज्ञासमस्त
षमणोरितिस्युष्मानामअग्निवैश्वानरोवह्निरित्युपक्रमसवर्हिःशुष्मत्यमरेणोक्तत्वात्द्युतेःद्युति
नौज्योतिरानोदिवाकरैपमानूनपुंसकदष्टोस्यान्नतत्रप्रकाशयोरितिमेदिनीचसौरुचपाणी नौअस्मा
दासशाहूंउपपदेइतिसिन्स्यात्संतायांवाङ्लेकाकेवलादपिरोचिःशोविकृतचक्रीवइत्यमरःभविःभ ६४

वतेरिति सिन्स्यान्मस्च कितःसहः षमर्षणे अस्माद्धिसिन्यस्यांतादेशः पिबतेः पापाने अस्मादिति - पा
तोनस्य आगमः जनेः जनी प्रादुर्भावे अनेन मन्व वेवाधने अस्माडुमिः स्याच्छेदसि यकारस्यांतादेशः
मधुः पवित्र द्रव्ये अर्त्तिष्टकरगतोः ट पालनपूरणयोः द्वपवीजनेतः संनाने यजदेवपूजादौ तनु विस्तारे
थवथान्येतषसंतापे यभ्यः उमि नित्स्यात्ब्राणो ह्रियामीमेमरुः क्लीवे इत्यमरः ग्रंथिनी पर्वपरुषि इति चव
वधुः क्लीवं तनोः प्रश्नाकृताव पीतिम दिनीप्रश्नाकृतिरित्यर्थः यजुर्वेदः तनुः प्राणीरित्वनषेः नेगमिति
सर्वधुः स्यात्तनुषा सांहृयनं विड्विति हिरूपेषु विस्यः अथ स्त्रियां यनुस्यापावित्रमरः यनुः प्रियाले
लानस्त्रीराशिभेदश्रावासने यनु ह्रैरे त्रिविति सांतेमे दिनी पतेः डुणागतगा वित्यस्माडुमिः णित्वा द्व
द्वैकृतायामाटेपूः चत्तिडुवक्षायां वाचि अस्मादुमिसिजवति श्रातात मध्याजादेशाभावः चत्तेरह
पमत्तभवत्सनेनेति चक्षुः मृद्देः मृद्दवैचित्ये मद्गुः पुनः पुनः शाम्यदसीत्या ममकृन्तसमाउत्पवेययेषम
रः कग्रस्कविद्देपगृनिगरणे च नेयाचानेनेत्यजः कर्वरः कथ्याकल्गुरायातरादृसीउनिप्राह्यासिवः

त.ता.

६५ शार्वरीयामिनीस्त्रियोरितिमेदिनीवर्वरेपामरःकेशविन्यासेनाद्यदंतरेवर्वरःपंजिकायांतुवर्वरा
शाकप्रभ्रयोरितिविश्वःबर्वरेमामरःकेशवक्रलेनीवृदंतरेपुंजिकायांपुष्पभेदभिदोःस्त्रियामि
तिमेदिनीचनरंस्थ्यद्रिलेगणाइतिचनोसेदंःषद्लविशारणादौनिष्ठीवेटस्माछेश्चसातस्तदिरप्र
रितिघनंनिषद्वरःस्मरेपंकेनिषद्यांनिषद्वरीइतिमेदिनीअस्तुणादिषुद्वितीयःपादःछित्व
त्वरच्छ्रनयोरितिछिदिरहेथीकरणोछदत्रपवारणोछित्वरःछेद्रव्येधूर्तेवैरिणिचत्रिषि
तिमेदिनी इथाजयारणायोःपापानेमामानेपषांत्रयाणामीवमेतस्मात्निपात्यनइत्येकेस्म
भेतुपीवमीवेछीवस्योलेपघरविलोपोच्चारितिलोपमाइःपावरःकछपेस्थलेइतिमेदिनीवरइ मी.४
तिहिंसकइत्यपपोनगउणपनमीजहिंसायामित्यस्मात्कररजितिकेचिदाइःतीवरोनातुथौव्याधोइतिमेदि
नीस्यात्रीवरोवाणिजकेलवेपिचदृश्यतेइतिमेदिनीविश्वप्रकाशेगाहनेदिति गाहविलोडनेकह
रंक्रान्तितेवाच्यलिंगानकेनपुंसकमितिमेदिनीवाङ्कलाद्युपपर्वकङ्कदानयोरित्यस्मात्स्वरच्छुका ६५

रलोपः उपह्वरःसमीपेस्यादेकांतेपिनपुंसकमितिमेदिनी॥उपह्वरोरथइतिकेचित् ३।।३।।
गतोबीजं वेयतेजिज्ञेयेदोःद्वये उपदाहे प्रवरतो इमः पश्चान्तपार्श्वयोरितिमेदिनी त्रिनो
हेतिचवृद्धेचपुंसिस्याज्जिष्णुजित्वरे इतिचदीनोनाम्नःषिकयोघायादुर्गतेकातरेन्यवदितिविश्वःउ
ले श्रीघ्रमुमान्दत्वाश्रीतयोषायांदुर्गतेकातरेन्यवदितिविश्वःउलेश्रीघ्रमुमान्दत्वाप्रीतयो
रन्यलिंगकइतिमेदिनीज्वरत्वेरमूर्छोद्भुनमसपूर्णोफेनःस्फायीवृद्धौअस्यफेड्न्यादेशःमीजहि
सायां डिंडीरोब्धिकफेःनश्चत्पमरःमानोरापूर्पतरेन्त्रइतिविश्वःकूर्षःकूर्चविलेखने अस्ला
हलंवाच्यनकूस्यातहूस्मःसत्यवतीपुत्रेवैयवेयःवेयने अस्मात्कूभास्करोहस्कारोवभ्रुःप्रभा
कारदिवाकरा इत्यमरः वुध्नोकेसवेवायसेऽर्जनेकूस्लोस्याहृःपदीनीलाकणाद्दाहयो
षितित्येवकेचाच्यलिंगःस्यात्कीवेमरचलोहयोरितिमेदिनीनामूलरुद्रयोरितिमेदिनीधीए
ठुथाजयावणादोपपालनादोवसनिवासेअजगठेअतस्मात्तागमेनेपम्योनःस्यात् नकुत्र

त॰ त्रो॰
बो॰
९९

यसतिल्लवस्त्वद्रूत्यत्रसंप्रसारणंस्यात् वेनद्रूत्यत्रमत्रउणोनस्यादितिभावः यानागरहण्यवेप्रोक्तायान्या
ध्याभिनवोद्भिदीतिविश्वः पर्णापत्रेकिंशुकेनाइतिमेदिनीवस्त्रस्त्वक्रयेप्रंसिवेतनेस्यान्नपुंसक
मितिचचेनइतिलेटाकः प्रजापतिश्चलक्ष्दे: लक्ष्दर्शनांकनयोः लक्षणमित्यादिलक्षणालक्ष्मण
शाद्दौद्वावपिनामचिह्नयोः क्लीवेचोरश्रानतेनिपुलिंगोहंसयोषायांलक्ष्मणासारयोषायांलक्ष्म
लक्ष्मणेतिस्यवस्थयेतमर्थः लक्षणेनास्तिचिह्नेसोमित्रिरपिलक्षणालक्ष्मणालावनेनास्त्रिरामभ्रा
तरिलक्ष्मणइतिविश्वः लक्षणोपिचेतिद्विरूपेघुचविश्वः लक्षणानास्त्रिचिह्नेसरस्यालक्षणा
चौषधीभेदेसारस्यामपियोषितिरामभ्रातरिपुंसिस्यात्सश्रीकेचाभिधेयवदितिमेदिनीको
षेलक्ष्मारसामपिलक्षणेतिनिर्मकारः स्त्रीकृतः वनेः वनंभक्ताचस्यान्नः उपयायाइत्यचविन्ने
तिलक्ष्यपयगुणः सिवेः लक्ष्यपयणोकृतेचेकारस्य अयादेषोकुटेपिसार्वधातुकेत्यादिनमकुणे
कृतेसयानइतिस्यादितिभावः स्यानः किरणास्वयेयोरितिमेदिनीकृवकृविद्गेपेहज्ञवदीयपा ९९

ठेनवृ च वरणे । वृषवयोर्हानौ दिवादिः ज्युतिज्वरादौ चुरादौ च विज्ञ्वं वयने हृगतौ पतस्कृतौ । अनप्राणने
त्रिविष्टपृप्यायेयभ्योनप्रमयोगिणात्स्यात्वकर्मसि: दृष्याडै ष्ठुसंतेहू वर्गस्त्रीः ऋतत्तावपीतिमेदिनी विश्वोवर्गा
हिम्भल्लादियशोगमणाकथासृचक्तौ । नानास्त्रियाभेदेरूपाद्वर विलेखे नइति मेदिनी विश्वमे ।
दिनीस्यमाहुजर्याश्वेडइतिजसींजीसींदुमें ड प्सितिहेमचन्द्रः स्वप्निनीवाहिनीसेनेत्यमरः द्रोणा ।
स्त्रियामाकचे स्यादाढ्यदादितष्टयेयुमानकृपीपतौ कृष्णकाके स्त्रीचवृंदनरेस्त्रियांकाष्ठाबुवाहि
न्यांगवादिन्यामभीष्यते अनेभक्ते स्यादिति मेदिनी स्वप्नः स्वापप्रसृप्सस्यादिति मेदिनी स्वप्नः स्वापप्रसृ
प्तस्य विज्ञाने दर्शनेपुमानिति मेदिनी येतः ये दृप्यानेऽस्मान्नः स्यादिज्ञातादृशः येमानंद्यानदेपु ।
मानिति मेदिनी येनः समझेन द्योच येनाइति विश्वः श्लोकोप्यानेत्यादिषुवाडुन्नामुसृ येनेतिवै
दिक निचै दोषदिते अनपवयेनाजिगातिदाश्रुषे उत्तादिमेत्रेषुनावागीतिव्याख्यातंभाष्ये दृषि
षिपिपासायांमुषघोषघोरसप्रोट्टतृष्णापिपासयोरिति विश्वः सृजः सृजभिषवे अस्मान्नः स्याद्वा

ने.त्वो
वी:
९८

तोर्दीर्घश्च स्तूना यो जिह्मकापि चेति नांते अमरः स्तने प्रस्रवपुष्पयोः स्तनं प्रस्रवपुष्पयोः स्तना पुंस्या वयस्या
न गलस्तुंडिकयोः स्त्रियामिति मेदिनी रमेः रमेर्थ्यताम्नः स्यात्तकारस्थादेष्टुः रलेस्तज्जाति मेघे हृपि मणाव
पि नपुंसकमिति मेदिनी पस्त्रा रसम्रादाने उपधादीर्घः रास्त्रा नस्या भुजंगाख्यामेला पपयामपि स्त्रि
यामिति मेदिनी त्नः घस स्वप्ने उपधादीर्घः सास्त्रा तु गलकंबल इति मेदिनी स्नास्त्रा गोगलकंबल इ
ति मेदिनी स्नास्त्रा गोगलकंबल इति पाठांतरं स्नागति निरुत्तोविस्त्यस्य त्वप्रत्ययस्य णत्वं च अर्थस्थूणा
स्यात्स्त्र र्म्यासंतेम्न्हस चेति मेदिनी स्त्रमीमोहप्रतिमा वागत्यादिषु गउणाभ्यपयो णत्वं च वीणा विद्युति व
ल्लक्यामिति मेदिनी गादाभ्यां गेष्णा हृदुदाम् दाने गे स्तनं दो गायके दे स्तु दांत रिद्धदं मे इति क्लिष्टः कृत्स्थ
कृती छेदने अमरव्याप्रोह्यान्स्व सर्वीवु कौं दिति मेदिनी तिजः तिज निशाने अम्सात्कृन्तं व्याताः दीर्घश्च स्तती
त्वाणासामु ड्ड लवणे विषलो हा जिम सक कंज्जीवं यवाप्यके पुंसि तिग्मात्मत्पादिग्नो त्रिषु इति मेदिनी यदिङ्य
नेदेवपूजादो मनस्नाने सुद्वाभ्यां योदिश्याद उपदत्तये जनी प्रादुर्भावे दस्नुश्चोरे दिपो पुंसीति मेदिनी अथ जनु: ९८

स्यात्तुप्राणप्रियात्वक्षितिचभुजपालनः॥ दौ मडु प्राणत्यागे श्राभ्यां थ यां सं व्ये पुक्रान्तुकौ स्तः मरस्तुनौ
मरणाय मेदु तिमेदिनी स तैः स्तगोतापानीयात्त तौ तौ पशिज्ज प्रापणे विष्ट्वा श्रीनीयक्कंदवं वं यू कनीलाष्ठा
कदुमपि चेतिमेदिनी चुचुः चुडु गतौ यात्तू नाम नेकार्थता दिह भाषणे चार्वते भावेतेऽनेनेतिवि
ग्रहः दृशपाद्योनत्तु पवित्त्वतिपठ्यते त्तुपमेदायां गतौ चोप्पनौतित्तुम्पः मंदनगमनकर्त्ता स्रवः
पूज्ज स्त्कतोश्चस्मात्वः स्याद्वातौ दीर्घः श्वस्तम्कः पुंजनिभषवे नृहिंसायामाभ्यां घस्मात्तसचणा झवति॥
त्वैतत्तुस्वरार्थे स्योव्यंजनस्तूद्योगिति मेदिनी स्पूर्यं मितिवा ङूलकाङ्कं परत्वेहलि चेतिदीर्घः प्रस्फी
टर्वं स्थूर्यमस्त्रीत्यमरः कुथ कुशाव्देशु मिश्रणे सचणा द्वातौ दीर्घे त्वं चद्व पशिल्पाव त्रुश्रवदारणे
प्रीत्लसमाधौ चाद्यु विलोडने हृष्णा हृप पालन पूरणयोः त्वेष्प क्रौधे चलाकृतावित्ति विस्पः श्रा
घ्रे वा लत्वेणापि चषुं सिस्यात्प्रतिमाहाण निवितिमेदिनी विम्बोत्तिमाहवाघ्ना इति वाघ्नमक्ष्मणा
चाघ्रूघघुष्टौ मदीहर्षग्लेपनयोः द्वेष्टादि पभ्यां णपंतेम्पः इत्वेन्नुसातस्तनयित्नुः पुमानवारियंरे॥

न॰ त्वो॰
बो
६८

पिस्तनितेपिचैतिमेदिनीस्तनयित्नुःपयोवाहेतथ्वनौमरणरोगयोरितिविश्वः हर्षयित्नुःपिके द्विजेद
तिचगदयित्नुप्रमाप्नुकामेजल्पाकेकामुकेपिचैतिविश्वमेदिन्योमटयित्नुकामदेवप्रमान्मचेनप्रसक्त
मितिमेदिनीकहति डुकृञ्करणेहन हिंसागत्योः कृहन्तुरितिकर्त्तरित्यर्थः कित्वान्नत्वणः हृन्तुरिति
अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः पक्षान्तरेत्रगमेक्तुप्रत्ययेगन्तुरित्यादिवाच्यः भास्त्र
चैविचाहन्तादशपादोक्तक्मेरितितकाररहितंपठित्वाक्षणः कर्त्ताहन्तुः चकैकदेवाः वाङ्गलन्तलोपः
गमेस्तुक्निन्तुरित्युदाहृतंतत्सर्वंप्रामादिकंलत्त्वविसंवादात् तथाचश्रूयतेस्मरूपकृन्तमरुदयेऽपह
राजंभरेहन्तुमानोवधायहन्तवेमरुगोनमीममुपहन्तुमुग्रयोनःस्तनत्उगावाजिगन्तुरित्यादि
अतएवहन्तितिपान्तेविहन्तावतेमायवेनउपहन्तरित्युदाहृतयन्तोः कित्वादननासिकलोपउक्ते
दाभाभ्याङ्दानेभादीप्तौदाकुदीन्नरिविक्रौतरनुतिमेदिनीभानुरश्मिदिनीभानुरश्मिदिवाकरा
विसमरः वेच्चेः वचपरिभाषणेवग्नुर्वाचालःयेदूयानेअसानुःस्यादिकारश्चान्तादेशः येनुः ६८

स्यान्नवसूतिकेत्यमरः स्तुः भूः प्राणिप्रसवे स्यान्तुः स्यात विश्वोक्तिमाहस्तनुः पुत्रेऽद्भुतिजह्वाने श्रोत्राकुः
त्यागे जह्नुः स्याद्गुमिराजर्षिभेदे च मधुसूदनेऽनुतिमेदिनी स्थाणुर्नित्सात विष्णुन्येपाततेवज्रोऽद्भुतिवि
श्वः रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुल्लिंगे पर्पटे पुनरितिमेदिनी विषेः विषेः विष्णुर्व्याप्तौ स्यान्तुः स्यात्स च कि
र्यनत निम्बादाद्यदान्तत्वं विसृमित्याविष्णुर्नारायणः क्रुष्टः ऊर्ध्वमरः क्रूदाडुकूजनकरणेऽडुदाक्रदा
नेडुयाज्ञयारणापोषाणयोः दानेऽश्चवेपूजायां कलगतौ कर्कः कर्केतनेवह्नौ भृङ्गाश्वेदेऽद्भुतिवि
श्वमेदिन्यौ राकात त्यागेनरेकच्छामवजातरजः स्त्रियां संपूर्णेन्दुतिथावितिमेदिनी राकातु संपूर्णेन्दुरेराका
वरजः कन्याः पूर्णेन्दुः पूर्णिमापि चेति विश्वः ऽहृदायाः पद्मा केणाः अति ह्रस्वे वञ्जुलका त्वसंज्ञा पूर्वकवि
धेरनित्यत्वाद्धानेति वोध्यं अर्के कपोतस्फटिके रवौ ताम्रोदिवसपतौ विश्वमेदिन्यौ कल्कोस्त्रीवि
नतैलादिशेषदंभे विण्कि हृदयो म्ब पापे च नि ष्पापा पापेषु नरितिमेदिनी वाडुलकापुमेरपिकः रकः
कृपाणामदयोरितिमेदिनी कपिलकादित्वाल्लत्वं टापल्लकारदतः पुरीषाख्या ष्टाकिनी कुलटा स्त्री

अ॰को॰
टी॰
८६

चेतिविश्वमेदिनी॥ कृकचकृगतौ वृजवरणो भस्मसन्नायां ऋषणेवाषणोमृषत्तियेस्त्कइतिस्कंसेसापयवि
मिन्द्रातिमममितिमेत्रसवेदमाछेन्तस्कशरणशीलेपविवज्रसंपायसस्पकृतीदाणीकृतेतिवाप्यातं
भकेछिदेचकालेचेतिमेदिनीमृष्कोमोन्तकवृत्तेस्यान्त्सचानेवृषणेचेतिविश्वःमुकोवेरावणस्पचमंत्रि
णिशिरीषपाटयेपुंसिग्रंथिपर्णोनपुंसकंवल्कजशालकयोरितिचउल्काहालाविभायसोपितिस
भरतिचंद्रःउगाजेउणाभातोजिभीभयेकेषाटृपायानेशूलगतौश्वनसातत्यगमनेपकेसत्यातेवेश्रेष्टेके
वलेनद्वयोस्त्रिषितिमेदिनीकाकःस्याद्वायसेवृद्धप्रभेदपीठसर्पिणिशिरावद्वालनेमालप्रभेदद्वी
पभेदयोःकाकास्यात्काकनाशायांकाकोलाकाकजंघयोःस्त्रिकायामलत्ताचकाकमाच्याच
योषितिकाकंसुरतवंधेस्याकाकानामपिसंहितावितिमेदिनीविश्वप्रकाशोपाकःपरिणताशिके
ससजरसाभ्रुल्कोस्यात्स्पादोषवनेपिचेतिनेदिनाशाल्कन्तशाल्कलेइतिचमर्चेइतिसात्रेयायान्तरितिन
हवःमचंशाद्दृचौरादिकइतिम्मिदचांत्यात्वसूत्रेकेयठःपञ्चोमज्ञेमर्चयतिविधेयीकरोतिभ,त्संयतीति ८६

ह्वयेनेतिमंत्रेमर्त्त्येयनिर्वि ये यीकरोतिभर्त्स्यतीतिवेदभाष्येनचैवंणिलोपस्यानिवद्भावेनकृत्वाभा॰
वान्मकेइतिनसिद्ध्येदितिवाच्यंअपूर्वत्रासिद्धेतदभावात्शात्नूकरणेत्रस्मादपिवाङ्गलकात्कन्॰
कोह्वीपांतरेपिचशक्रोड्मविशेषेचपुमान्हरितकेस्त्रियामितिमेदिनीनाह॰ उद्दाकृत्यागे
त्रस्मान्निशाद्दृउपपदेकस्यातनीहाकागोष्ठेकेसमेत्यमरः नोमदः षड्विसरणेत्रस्मान्निशा
हृउपपदेकन्स्यात्मचमितिड्लोपः सदिद्र्प्रतेविति षवनिष्कमसङ्गीसमीकोनाकुहृदयोरितिमेदिनीअजि
अजातिदेषणेयोः युमिश्रणेथकञकंपनेणीजप्रापणेप भ्यः कन्स्यादेषोदीर्घस्चतत्सामर्थ्याद्गुणाभावः
ह्रिलज्ञायामस्मात्कनयातोर्दीर्घत्वंचनत्सामर्थ्याद्गुणाभावः शाल्कृशक्रोशकुनिः पत्तिशकुंतशाकुन
तप्राकुनद्विजाइत्यमरः शाकुनस्तुपुमान्पक्षिमात्रपत्रविशेषयोः स्त्रुभशंसिनिमित्तेचशाकुनेस्यान्नपुं
सकमितिमेदिनीप्राकुंतः कीटभेदेस्यात्स्त्रीसपत्ताविहंगयोरितिशकुनिः पुंसिविहंगसौवलेकरणे
तरेडुतिचभवः भ्रूसत्तायामस्मात्किच्यात्फोतः कृत्तिकारादितिडीष् भवंतीलटः संज्ञातथाचास्ति

नी॰ त्वो॰ भवंतीपरः प्रयोक्तव्या इति भाष्यं वाकुलकात् मेरपिप्रत्ययाद्विलोपे याताः कृपाहेष्माः कुंति ३ तौ मनुष्यजाते
वो॰ रिति ङीष् कुंती पंडुप्रियायां च शलक्ष्मा ममाउलम्बुमे इति मेदिः अवदत्तीत्यवदत्येत्कायांवाचि अम्पाल्लमि
७. किचवदंतीति कृटिकारादिति ङीष् कुत्सुचूविपुप्ररणे भसन्नायांस्त्रियांपुल्कपुम्नान्देहेस्वरवाच्यलिंग
क इति मेदिनी मुवस्तु स्यात्सुमान्प्राज्ञो जलनेप्राप्राणोलोङ्के इति विश्वमेदिन्यो अनडुः मद अच्यकेपाहे
अस्मादनुडः प्रत्ययः स्यादविपणिरिति ङित्वाद्गुणाभावः कृत्वृक्ष विदेहजवणोहर्षिदारुणोएपतः क
रुणास्त्रैमेचूदेकृतयायंक रुणामतेति विश्वमेदिन्योवरुणास्तुरुमेदपुप्रतीचीपतिसूर्ययोरिति
विश्वः दारुणं भीष्ममित्यमरः दाकणोरसभेदेन त्रिषुनसाद्रुयावदे इति मेदिनी त्रोः नस्त्रवननप्र
णयोः अस्माद्भनन्स्यात नरुणाकुघुघुष्येनाम्हविके पुनि नेत्रोविति मेदिनी गौरादित्वान्ङीषूतरु
नीचेतिद्विरूपेषु विश्वः स्कृपिक्न्यव्रमद्रायामि सत्रवयवेऽश्र यंदीपनायामपिमिथिः सौत्रो याद्गुः
पिशुनो दुर्जनः खल इत्यमरः पिशुनं कुंकुमे स्पृष्टेनेकपिवच्चोच काकेनासूचककूरयोस्त्रिषुष्ट खां पा ७.

पिष्टनास्त्री स्यादिति मेदिनी मिथुनं द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके इति च फले॰ फलनिष्पत्तौ अस्माद्दुन
न्गुणागमस्व्ययातोः फलगुनस्तगुडाकेशे नदीनाम्जुनभरुहे तयस्यसंज्ञामासेनपूर्णिमायांच फा
ल्गुनीतिमेदिनी फाल्गुनद्गुति फलगुनः फाल्गुनेनाजुनेद्रुति द्विरूपकोशः अंशेः अंशभोजने अस्मा
दुनन् यातोर्लशादेशाम्ब लस्भुनं महाकंदः उशनः लसहनवपूसकदूमले विस्वमम्बवदिति मध्य
नालवेद्गुविम्बः लसच्चेतिदंतमध्यपावस्तुप्रामादिकं अर्जुनः अर्जगतिस्थानादर्जनोपार्जनं धुअम्मा
न्म्राजेताडनमस्मात्तृणाम्बलकद्रहणोरनिटीति णिलोपेनेवासिद्धे णाल्लकुचेत्यादेः फलंतिस्पर्जु
नः कुकुमेपार्थकान्तवीर्थमयूरयोः मातृकस्कोनेपि स्याथवलेपुनरन्यवतनुपुंसकेन्दणेनत्रो।
गेचाद्युर्जनीगविउषायोबाङ्करानंद्योक्तहिन्माम पिचक्रं विहितिविम्बमेदिन्या अर्जुनः अर्थगता।
विन्यस्माडनन्सात्तच चित् असहणोऽध्यक्षरागेके संथापारागोऽर्के मारयोनिः शाहृकपिलकृष्टमे
देनामगुणोनि त्रिषु असहणीतिविषा स्मामांमेजिष्ठा त्रिवृत्तामस्चेतिमेदिनी अर्जिः अजगतिक्षेप

त. बो.
बो.
७१

णयोः यमउपरमे शीड्स्वप्ने पश्यन्तु नन्स्यात्संचचित्र् अजेर्वीभावः वीयते गम्यतेनेनेति वयुनं विष्वानि देव
वयुनानि विद्वान् इति मंत्रे वयुनानि प्रज्ञानानीति वेदभाष्ये वैदिकनिघण्टौ प्रज्ञापर्याये प्रशस्यपर्याये च
वयुनाः प्रा... ठितः यमनाशामन स्ससेस्य मरः ष्वन्त्व ब्रूवरणोन्त्वझल वनतरणयोः वदष्यक्रायांवा
विष्हनर्हिंसागत्योः कम्नुकांतोकम्पहिंसायां वर्मनर्मसमितितिन त्रैतिनेठषत्वेन नभवति वाङ्गलकेतष
त्वेकर्त्तव्ये प्रत्ययसंज्ञायाः प्रवृत्तेकर्त्तणाहृत्तेन षत्वंभवत्येव एतच्च भाष्यकैयटापर्यालोचनया ज्ञेकर्हि
सर्वैरषुणादिवृत्तिकारैरिह षत्वमुदाहृतमितिचेन्न अत्राहुः अरुक्ष भाष्यप्रामाण्यात् वर्मनर्मसमितिदं
स्यपाठोपि साधुः पदेतत्षत्वमस्तु वाङ्गलकल्लस्य कचाभावस्य पाणिकत्वेपि वाधकाभावात् वृषिन्त्वि
नृषिन्त्विषिम्भांद्यज्जिकते एयं तादेरवि — नैर्थेकविधानमिति णिपतात्कप्रत्यये वाक्तते षर्षतषणाहृयो
डुर्वेरवात् अज्जियोभायादीनामपसंख्यानेन लघुंमके साद्विनी द्वे त्पर्यमित्यत्र वर्षमित्याकरेउदाहृतत्वा
च्चातस्मादिहद्विरूनाफलितेनिवर्षी स्त्रीभारतादौ स्पाणिके हीपाद्वृष्टिप्राद्वृट्कालेस्त्रियामस्त्रीति

७१

मेदिनी तर्षो लिप्सोदन्ययोरिति च पुत्रादौ तर्णके वर्षे स्याच्च क्लीवं तु वत्समिति त्रिकांडशेषः सद्योजातस्त-
जर्णकः हंसः स्यान्मानसौकसि निर्लोभे भिः नृप विष्णुकर्ययेरमात्यमत्सरे योगाभेदे मंत्रभेदे शारीरमरुदंतरे
तुरंगमप्रभेदे च इति मेदिनी कंसो द्रुतौ नरे स्पृतः कांस्ये कांस्यपात्रे च मानभेदे च कीर्त्तितः इति विश्वः कन्दा
स्यादंतरीयस्य पश्चादंचलपल्लवे स्याड्ढीयां नान्तदेमूलकद्वीवीरुत्तरोषु च इति मेदिनी लक्षः लुष
दाहे अस्मात्सः स्याड्रूपयायाअकारस्य ह्रदौजट भार्दे भांडद्वीपतिके जराशूने इति मेदिनी ह्नद्वी
द्वीपविशेषे स्यात्कटीगर्दभांडयोः पिप्पले ह्रारपार्श्वे च गर्दहसपरी कीर्त्तितः इति विश्वः मनः मनस्तो
ने मांसे स्यादामिषं क्लीवं कं कोम्लाजटयोस्त्रियामिति मेदिनी अम्भः अम्भ्रूङ्या घोम्रसादवने वाच्ये
सः स्यात्त्वक्षश्चश्रेत्यादिनी षत्वादिकार्यं अप्यात्मिन्द्रियाद्युतोगोकर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे इत्याम
रः अक्षो ज्ञानात्मशाकटव्यवहारेषु पाशके रुद्राक्षेंद्राक्षयोः सर्पविभीतकतरावपि चक्रे कर्षप्रमाणे
क्लीवं तुत्थसौवर्चले इन्द्रिये इति मेदिनी लक्षं वृक्षविस्रु प्रस्थ षोडशं अस्रु छेदने कर्षीगतो पम्पः तः कित्सा।

ते स्नुषाः पुत्रवधूः वृत्त इति सम्यक् कितवाद्दृढि ज्योते सं प्रमाणं अस्तः पर्वतभेदे स्यात् भल्लूके शोणके
प्रमानकृतवे — ने ऽस्यालिंगे नदत्रे च नपुंसकमिति मेदिनी ऋषेषजो तो एवं सूत्रो वसिष्ठे ऋषेज्ञा
तो वेवेति नियमार्थे सूत्रं जेनान्येभ्योपि स्त्रियः केवलयोगिकत्वेपि सप्रमयो भवति उदीच्ये दनेउ यरोषेकु
षनि त्वकेषे पभ्यः सकित्स्यात् अनिंदितामिति न लोः उत्सः प्रश्रवणं वारीत्यमरः उक्कः स्यात्स्तचके स्तभे
हारिभद्रस्थिवर्णयो रितिमेदिनी गउ ठम्बगउत स्तोगउ छे मउलछवदिति द्विरूपकोशात् साऋवः स्तवेहार
भेदकलापयोरिति च वर्गद्वितीयांते मेदिनी कोशात्त्व गरयिरटय अभिको हायापणात्व वहारे स्ते तोतन
नुगदयेश्वर्तेन गटन्स इति सिद्धे दकारविधानं व्यर्थमिति चेन्मैवं चर्त्वस्यासिद्धत्वेन पकायो व श्रा इति म
घूभावप्रसंगात् नचैवमपि क्रियालाघवाय तकार एव विधीयतामिति शंक्यं चयोर्द्वितीया इति प
देतत्कारस्यापकारापत्तेः पद्दोमासार्द्धके पार्श्वग्रहे सायाम्विरोधयोः केशादेः ञरतो हृंदेवलेसति सङ्घाय
पोत्रल्लीरथ्येपतत्रे च राजकुंजरपार्श्वयोरिति विश्वमेदिन्यौ अश्वाः अस्सव्या प्रेत्रवृश्चेत्यादिना पतादि ७२

कार्यं अन्तरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मनिर्वाणयोरिति हेमचन्द्रः अशोः शात्र उज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु मामादि
कः नितम्बरायत्ते: दृष्यते नुप्रत्ययघस्तेरेणादेरभ्राह्वसमप्योदात्तत्वं च स्वरचोदात्तेरपरमेयोमनिताद्विस्र
दुःमंत्रे षुद्वीणा च पूतानिष्ठितान्तराणीनियज्ञेषितत्तथैव पाठान्तन्न पूर्वाक्षेतिवीसमेदरसिति
द्वितीयाद्विके भाष्यकृतो कवसम्भवसन्निवासे अस्मादपि सरस्यान्नसस्याद्वयान्तकउनितत्वं सपूर्वी
श्चित पूर्वं संहिताहूसेते: सरस्यातसच चित चिआदितोदात्त: उदुवत्सरीयपरिवत्सरायसंपूर्वादिति
पाठांतरं तत्र लदाविरोधाउपेदर्पकः घू उकृजन्करणे घूजकेपनेमदीहर्षे राभ्य स्मरः किन्स्यात्कृ
तरः स्यादित्यादिहारावली संयमस्तरीकिन्नरी सेटनाव्वेरेत्रिपुपाडुरेइतिमदिनी मन्मथामदिकाया।
कायांस्यान्मात्सर्य क्रोधयोः पुमान्न असह्यपरसंपत्तौ कृपणो चाभिचेयवद्धिति च मत्सरो न्यशुभद्वे
षेतद्दृकृपणयोर्मिषित्समरः अथमत्सरः असह्यपरसंपत्तौ मात्सर्ये कृपणे क्रुधीतिविश्वः वेदेनु
मदीहर्षे इतियोगार्थे पुरस्कृत्यप्रयुज्यते दृ उमिद्दाय ततस्संतसिथवो मत्सरमिन्द्रयाणमित्यादिमत्सरं

ना.टी.
वो.
७३

दृषद्देवमितिन द्वाणौ पत्रे: पत्रगतावस्मात्स्वर: स्याद्रेफसल्पश्मृचेम्नेषितन्नु विसाद्वे ऋषीगतोऽस्त्र
मरौ क्लिमाहृतमर इति किन्वादन्वदात्रोपदेशेत्यादिनानुनासिकपालोप: ऋत्वर: ऋत्वर: ऋत्वगि
ति ऋत्वरवामिथमापाऋत्वर स्त्रिविजि स्त्वइतिमेदिनी अनत्वराऋजव: सत्व: पंचाइतिमंत्रस्य
वेदभाष्ये नृऋजव: सत्व: पंचाइतिमंत्रस्य वेदभाष्ये ऋत्वर: कंटकइतिमाध्यातुयीघृणा
भ्यां अणरणइतिदंडके ह्वकणि: पठ्यते स च प्राहृार्थक: आभ्पाकालन्याक्रमेद्भस्त्र: संप्रसारणं च
राजादनप्रियाल: स्यात्प्रियालक: इति हृरूपकोश: वाङ्लकाङ्नेरपिकालन्तकत्वान्तलोप: न्यका
कादित्वात्कुत्वे भंगालं नरमस्तकं मतवर्थे इति चेडीकांतो गगालो चले लिहानो हृषध्वजइतिराजये
खर: कविकुषिक ठक्क छजीवनेकुषि निष्ठर्थेकुषान्नि: कपिवृह्मीकेनापवोन्नापि निर्निषुइतिमेदि
नी उज्वलदत्तमस्ते कठिकषिभ्यामिति पठित्वा कषशिषे तिदंडकधातमुपनस्य कषाकुरिस्पुदा
जहारेतत्कोशविरुद्धं मेदिनीकोशे ह्युकारप्रक्रमे पाठात् सन्नं: स्त्रतनाव स्मात्काकु: स्याद्धानोड्डुगा ७३

गभस्त्रिस्मरदाक्रान्तौनिलेचक्रेज्वलनेप्रतिसूर्यकेद्युतिमेदिनीहृतेः वृत्तवर्त्तनेवार्त्ताक्रूरपिवार्त्ता
किंवदन्तीकेपिचहृष्यतेद्युतिहृद्रूपेविश्वः वार्त्ताकाहिंगलासीहोभांडाकाडुष्प्रयर्षणीत्यमरः वार्त्ता
कंपितलंकिंचिदंगारपरिपावितमणिवेद्यशास्त्रयेद्वंद्वः षट्कृत्मितेशाद्वेश्रम्मात्काकुः स्यात्त्मितेवेफ
स्यसंप्रसारणमकारलोपश्चविश्वकोशस्थमाह पताकेरितिएटाकुत्र्वंस्रिकेव्याद्रेसपंचित्रकथा
पुमानृगितिमेदिनी स्युस्रगतेयुभिश्रेणोक्त्वपरिभाषणेसरिएपुत्सुपुमान् वारिवाहेस्यान्त
तरिश्वनीस्युस्रगतेयुभिश्रणोवचपरिभाषणोसरिएपुत्सुपुमानवारिवाहेस्यान्मतरिश्वनीसर
एपुरसस्त्रनरश्वद्युतिमंत्रस्यभाष्येसरणेपुष्पीत्र्रगामीतिव्याख्यातंयवापुरुषिहीश्राणाविलेपीत
रंलाचमेत्यमरः वचक्रुत्सुपुमानि— वावहूकोऽभिधेयवदितिमेदिनीअम्भकः पौडुस्वेन्नपभ्यः
त्रिभीभयेविभेत्यस्मादितिभयानकभयंकरभयानकरस्तताख्याद्वेरसेरौद्रोभयंकरेद्युतिमेदिनी
स्राणकोलन्तोन्नछेदनेपूजकंपनेप्रियविश्राणाद्राणोद्रुयाच्नयारणापोषणायोः हारावलीस्थमा

नं॰ त्रो॰
बो॰
७४

हशिंघाणमितिशिंघाणंघ्राणपात्रेस्याल्लोहनासिकयोर्मलेइतिविश्वः शिंघाणःफेनढिंडीरोन
क्रेवेनस्पृपिकलइतिविक्रमादित्यकोशः उल्मुकइतिनिपातनेतेनिपालप्रकारमेवाहउघदा
हेइत्यादिनाहारावलीस्थमाहउन्मुकमितिवर्विः कंविरवजाकाचेत्यमरः ह्रियः ह्रीलज्जायाम
स्मात्क्कप्रत्ययः स्यात्ककारोगउणनिषेधार्थः हसिंहमनेमरुः प्राणात्पागेस्ट निगरणेइणग
तौवागतिगंयनयोः श्रमत्यादिषुदम्उपप्रामेलूञ्छेदने एवं पवनेपूर्वाहिंसायां हस्तः करेस
त्रिकरेसप्रकोष्ठेकरेपिचकृतेकसात्परोभ्रांतेइतिमेदिनी अत्रायमर्थः केशवाचकात्परोयोहस्त
शब्दः समूहवाचीनत्वंचकेशहस्तशब्दः केशसमूहशब्दपर्यायाइतिमन्त्रोमूलोकस्त्वमेवाम
र्त्यः इदागादेशाकृतिगणत्वाद्यत् गात्रेस्त्रियंत्रिभेदेस्यात्वटेचकुकुंदरेइतिमेदिनी पतः कृकेस्त्रा
गतेइतिश्रुतेः स्वरूपेनाशोनानेस्त्रीशेषंतिकेत्रिषुइतिवदंतोपिकरकेकृजेदशानेचोघयोस्त्रि
यामितिमेदिनी ल्लोनमश्रणिचोरितेइतिविश्वः कृतृवत्तूनिष्ठेतिसूत्रेलोनामेघइतिकैयटः सा ७४

नःशिष्टो च हि त्रै चेति म्बमेदिन्या पूर्णे इति लोपो भ्वोर्वलीति वलोपः राल्लोप इत्यनेन लोपस्तु क्विति

त्यनेन नवृत्तिपदिवोध्यः हलि चेति दीर्घः पूर्णे तस्येड लवणेयुस्फुरेनादवेत्रिष्विति मेदिनीनूत्तमिति

नुस इड नेड इत्यस्मात् ननन्यायः स्यात्त च चित किन्वादनुनासिकलोपः नेनवीणादिकं वा च्यमित्यम

रः खतते व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिंगकं क्लीवं वीणादिवादेस्यात्सुल्लिंगस्तु समारणोइति मेदिनीस्तनंतन

याचितेस्त्रसौ क्लीवं मृत्स्मतित्रिषु इति च अंग्रेजि अंग्रेजः व्यक्तिमद्वाणादौ च्युत्तरणादीप्रौः षिज्र्वेवयनेपभ्यः

स्यान्निष्ठा संज्ञात्वेतस्य न स्यवतिउणादीनामव्युत्पन्नत्वादाक्षुलकादाग्रन्यथा निष्ठा च हृद्ज्ञानादिव्याध्यु

दात्तत्वेस्यादिति क्तक्त्वत् निष्ठेति सूत्रे कैयकः अंक्तेपरिच्छिन्नः अंक्तपरिमाणवाचिका इति भावस्से

कैयटेनन्यथाभ्याख्यातत्वात् अंक्त्याद्येचस्मेक्रलेइति विश्वः उत्पुज्वलदन्नेनोक्तेनत्वलिपिश्रमयुक्तेन

त्वलिपिश्रमयुक्ते विश्वकोशादि व्यक्तं व्याप्तेच संक्रक्लेइ निश्चितत्वात् नपाचमेदिन्यां चकारादिप्रक्र

मेव्यस्तंव्याक्लेव्याप्ते इस्तु तेचछेमाँडाजलेक्लीवं प्रदीप्तेनभिधेयवत् स्मितमचास्तिनेचवद्धेयवल्ले

त.त्वो.
वो
७५

त्रिष्टुप्शार्करायांस्त्रीउति मेदिनीवाङ्गलकान्तरूरगता वितपस्माकः ननमठेस्मिरेजलेसत्येदीप्तेएजितेस्यादि
तिमेदिनीउनलिङ्गैनोतन्नविस्तारे आभ्योक्तः स्याङ्गनोदीर्घस्वङ्गतः प्रेष्यः गोरादित्वाङीषुङ्गतीकथं
नर्हि नेन ङ्गतिविदितानिषेदुषेनिरच्युरितिचेव अत्राङ्गः ङूङ्पुरितापङ्त्यस्मक्तिचिङ्गतिरिति ङ्गस्या
हूतिरपिस्मरनेहिरूपकोपाः नानोन्तुकेपेजनके इतिविम्बमेदिन्योवाङ्गलकान्तशीङ्सपेइत्यस्मा
त्क्तिः पीलालांगलपद्धतिः ग्रामपलीपीतान्त्वभः सरितिलांगलपद्धतौचपीतादशाननरियोः सहयम
णीचपीनेस्मरतेहिमगउणेन्वतदन्वितेचपीतोलसेचवङ्गवारनरौचहृष्टइतितालव्यादौयरणाः सीतादंता
दिरप्यस्तिपीतालांगालपद्धतीवैदेहीस्वर्गंगंगास्कृइतिदंत्यादेमेदिनीपीतालांगलरेववास्याद्योभगं
गाचजानकीतिदंत्यादौरभसकोशाच्चजेः जिजयेऽस्मात्प्रत्ययस्तस्योदात्तमुडागमः स्याद्वीर्ध्यंत्यउद्धृत्यथा
तोदीर्घत्वंस्त्र्स्याबहुदंस्तत्रमनार्थमितिकेचित् अतएववृत्यादिग्रंथेषुप्रषोदरादिषुजीमूतनशब्दःउदाहृतः
जीमूतोदौभ्रन्तेकरेदेवताडेपयोयरेइतिमेदिनीवेणीस्वरागदीदेवताकोजीमूतइत्यमरः जीमूति ७५

स्याद्धस्तिकरेपुष्करे द्वौ चोषके यनेइतिविश्वः लोहृष्टः लून छेदने पलगतौ क्तौ तौ निपात्येते लोष्टा निष्ठो
ष्टुवः पुंसीत्यमरः अपुंसीत्वभयान्वयि तेन पुन्नपुंसकलिंगो लोष्टशब्दः तथा च स्यान्नेन तत्तमइति भा
ष्यं लोष्टः द्वि मेवाङ्कवंगौ गतेत्यादिस्मृत पक्ले ष्टः ष्टोडे पिलोष्टः स्यादिति पुल्लिंगकांडे वापालितः
पलितं शैलाजे तपि केशपाके पाकर्दमेइति मेदिनी ह्रस्व ह्रञ् हरणे घ्रपेउ ग तौ हरिता स्त्री च हृ
वीयाहरिहरणी इतेन्यवदिति मेदिनी भ्रुकुल भ्रुभ्रुविशाघ्रपात पांडुराउत्यमरः रुहेः रुहवीजे जन्म
निप्रादुर्भावे स्यादित न्रोहितं कुंकुमे रक्ते च अपाक्रयारापाने पुंसि स्यान्मीन मृगयोर्भेदे रोहित
कड्डमेइति मे इति मेदिनी लोहितं रक्तगोशीर्षकं कुंकुमाजिके दिने पुमानदांतरे नौ मेव र्णे च त्रिषु त
नीति च पिशेः पिश अवयवे अयं दीपनायामपि स्मादित न्स्यान्स च वित पिशितं मांसं मांस स्त्रीति मेदिनी
मांसी जटामांस्यां मतथा च जटा च विशितापश्रीति ध्वन्वन्तरिः पृदचिन्क्र अवणे दत्तष्टा द्वौ स्यहर्द्धपायो
गटहस्यहरणोद्भवादीवदैतौउद्यतम्भुवेभवशिम्न वाप्यइति मेत्रे अवणीयइतिवेदभाष्यंदत्तायोयोस्म

त॰ बो॰
बो॰ टी॰
७९

आसन्नित्यत्र इत्यादिष्वपि यौगिकार्थ एव भाष्ये पुरस्कृतः। स्पृहयाय्य इति अयामंत्रेति णेरयादेशः। एवं गृ-
हयाय्य इति दयिषाय्य इति डुधाञ् धारणपोषणयोः। उज्ज्वलदत्तस्तु दयिषाय्य इति सूत्रे य हित्वा दयिपूर्वोऽस्य
नेराय्यः षत्वं च दयिं धायोर्हेतुमिच्छायाम्। आत्तदशापादीवृत्तिकारस्तु दयिषशाहेऋस्य हित्वे गणाभावं
अत्वं चाभ्यासस्य निपातनमित्याह। प्रसादकारलदयोप्येवमाहुस्तदेतत्सर्वं प्रामादिकं मित्रद्वयोर्दयि-
धायोः स्पृहिति वैदिकप्रयोगादिति षाय्य इत्येव सूत्रे युक्तमिति प्रामाणिकवृत्तः। वृञ् वरणे। एषः ष्टुवः ष्टुञ्
स्तुतौ। स्तु चेयं स्तोतव्यं पुरुवर्यं संवद्धरूपमिति वेदभाष्यम्। स्तुवे केय्य इति पठित्वा किबहुणाभा-
वे उवङ् स्यतिस्तुवेय्य पुरन्दरः इत्युदाहरन् उज्ज्वलदत्तस्तु उदाहृतवान्। तञ्च भ्यादिविरोधादुपेक्ष्यः।
तस्मादिह केस्य प्रत्यये पठन्दशपादीवृत्तिकृदेव वर्ज्यो या नित्याङ्गः राजेः राजदी भोक्त्रियजां तो न
राजस्यः स्रुवदिति यत्प्रत्यये राजन्य इत्यंतस्वरितः। स्वरम्। णः। मृजू हिंसायां रम क्रीडायां आभ्यामस्यः
स्यात्। सत्रे अगतो। अस्मादनयः सचविन अरण्यरणायं विपिनमित्यमरः। पर्जन्योमेघशब्दे हृपिध्वनदेव ७९

दशाङ्कयोरितिमेदिनीवदेः वदव्यक्तायांवाचिअजयकोशस्यमाहवदान्यइति अमितद्दिग्अभिगत्यादिषु
महागतौयजदेवपूजादौवयहिंसायांपल्लगतौनदत्रमितिनञ्आप्णव्याप्तावादितिस्वेनजः प्रकृतेभावेन
दत्रमितिसाधितंतत्रश्रुत्पन्नंतत्रमितिवाध्वंयजनमग्निहोत्रमितिप्राञ्चः वस्तुतस्तुयद्दत्रीयष्ट्यदेव
तास्तनोवायुवालिनगच्छन्तांसंयजत्रैरंगानीतिमंत्रेतथैव्याख्यातत्वात् अमरकोशस्यमाहयतत्रेच
तिगडेः गडसेचनेअस्मादचतन्स्याज्जकारस्यककारादेशश्चकलत्रश्रोणिभार्ययोरित्यमरः वृञ्वर
णेअस्माद्दत्रन्चित्स्याच्चित्वादेतोदाः नधीवधीवरत्रलस्यादित्यमरः वरत्रायांदावानह्यमानत्युत्पादो
चित्स्वरः स्पष्टः सविदेः कत्रः विदत्तानेइहकत्रन्नितिनितेकेचित्पाठन्तित्यामादिकेहहस्यतेस्वि
वत्राणिरायेत्यादौनित्स्वरादर्शनात् कृडुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणप्रत्ययस्वरस्यैवदर्शनाच्चेत्याङः
कृतेः कृतीछेदनेस्मात्कृजः स्याद्धातोर्नुमागमश्चयत्नचयत्कृतत्रेचेतिमेत्रेकृलत्रवकर्त्रनीयमर
मितिवेदभाष्येभस्जभर्ज्जनेभरणोस्ट्डुप्राणान्यागेहम्रिर्वेद्रेणायजदेवपूजादौपर्वपूरणेडुपचष्

तै॰ ब्रा॰
बा॰ नी॰
७८

पाके अमुगतौ नमृकौटिल्यायां णमप्रह्वत्वे प्राहे हर्यगतिकांत्योः दशपाद्यां तभ्रहृणीङोनिपठित्वां हृङ्भ्रा
हरेद्रियते दत्तः पेतेषायतइन्तुदाहृतेतन्त्ररूपोतमग्निं दर्शंतेहृहितेतेरणीर्विस्पदर्शितः देक्षोदर्शतोर
घइत्यादिमंत्रेस्तद्वाक्षेणचविरोधात्भास्ना च पशस्त्रेमनौमटेरामानुजेच दोष्पनेइतिमेदिनीय
जनः क्षरविगितिउज्वदत्नाद्यनगोथेनएवमुक्तंवेदभाष्येन हिरण्यप्रामोयजतोहृहतमित्यादिषुय
जनपाहोय एक्मपरतयाख्याख्यातः पर्वतः पादपेपुंसि पूाकमत्स्यप्रभेदयोः देवमनुष्यतवेषोलेइतिमे
दिनीहर्यतोप्यइतिपरित्येहर्यतेहरिगित्यादिमंत्रेषुहर्यतः सवेः स्पृहणीयतइतिवेदभाष्ये पृषिश्च
सेचनेरंजरागेआभ्यामतच पित्स्यात् एषन्मृगेआभ्यामतच पित्स्यात् एषन्मृगेयुमा न्वदेतिहयोए
षतोपिना अनयोश्च त्रिष्टुप्वेतविदुयुक्तेयुभाविमावितिमेदिनीरजनेत्रिष्टुष्लेस्याङ्गीवेहारे
चतुर्वंनेइतिचलवलतिस्खलसंचलनेपूर्वीड: प्रापिपीड. सप्रेमाय प्राक्तो ग्रो हृपाद्वेगहृगतौ वंचग॰
तौ वादित्वंज्वलंभनेचुरादि: नीव प्राणधारणे अनप्राणने प्रपूर्व: उज्वलदत्तेनात्रवंचीजीवीतिपठ्यते अ ७८

नैलत्वंचिस्थानेवंचिस्थानेवंदिः पठ्यतेवंचथर्वदथयोरन्यतरंवेदाउषलभ्यपयज्ञश्रूतेः पाठोनिर्णयःवे
दषइतिकर्मणिकर्तृत्विवाप्रत्ययः प्राणाथइतिश्रनितेविनिणावषामिदमिभ्यामितिषामउपषामेद
मउपषामेषामथः प्रीतिमत्रिणोरितिमेदिनीदमथास्त्रूषमानृदेजेदमेचपरिकीर्तिनइतिचूभ्रजः डु
भृञ्जधारणपोषणयोः अस्मदथः स्यान्तचवित् रुदिरुदिर श्रुविमोचनेविदज्ञानेश्राभ्यामचः स्यान्स
चङितविदष्योगकृतिनोरितिमेदिनी अत्रोज्वलदत्तः रुविदिभ्यांकिदितिपठित्वारौनीतिरुवथश्रुत्
दाजहारः दृषायादौवृत्तिकाररुरुदिविदिभ्यांकिदितिपपाठतद्वहनुभाष्याउरोयेनङि हितिपठितेत
थाहिगाङ् कुटादिसूत्रेकेपुनश्चङादयः चङ्ग्रङ् नजिङ् इतिभाष्येकिदितिपठतोनुश्रथाङितिभाष्ये
नसंगच्छतेतिदिक् उपवसनिवासेत्रस्माडुपसर्गेउपपदेश्रथः स्यात् उज्वनदत्तेनतसोपसर्गाद्वसेरि
तिपठिते अन्यवि श्वतस्मातत्पगमने श्रवदत्तणादेश्चमुश्रदनेतमुकांतायांणामुप्रद्धत्वेशाद्वेरभरा
भस्पेडुलभषप्राप्नोणामतुभद्दिंसायांभ्वादौचायंतपसेसंपिपल्लगतैापएपश्चवहारिस्तौचपभच

ते. त्रौ.
बौ. नी.
७८

महद्रूजायां गौरादित्वान्ङीष् अतसी स्यादुमा क्षुमा इत्यमरः चमसो यज्ञपात्रस्य भेदे स्त्री पिष्टके स्त्रियामि
ति मेदिनी पनसः कंटकिफले कंटकवामवंतरे स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यादिति च वेजः वेजन्तं तं संतानेः स्या
द्रसचस्यात्त्रसा उदटदपापादीच्चैतौ नजिव्ययक्तकूञ्चेति पठित्वा वीजनप्रजनप्रजनकां स्यादिक्षिप्तिया त्रुह
दाहृतः वह्नि वह प्रापणे ग्रुमिभ्रणादौ अजगतो शाग्रवं हसउत्यमरः वानक्री वेदिवसस्तवासराविति
च वायसइति असचोणित्वाद्दी ः दित्रक्रीजडौ कुम्भ कृविक्षेपे मृहिंसायां शालगतौ कलगतौ कल
गतौ गर्दभाहूकरभो मणिवंध्यादिकनिष्ठातो ष्टवत्सेन इति मेदिनी मणिवंध्यादाकनिष्ठं करस्य क
रभो वह्निरित्यमरः ध्वार भल्ल पशोभिदिकरमेवानरिभिदीति मेदिनी समौ पतंगशालभावित्यमरः
कलकभः करिपोतक इति च गर्दभः श्वेतकुमुदे गर्दभो गंधभिद्यपि रासभे गर्दभी तु स्यात् द्रजंतु प्रभेद
योरिति मेदिनी अरवीगतौ पशुसेचने आभ्यामतच् स्यात्सच चित्ररथ भल्लोघ यांतरे स्वरं मि हृषधोः
कणोरंध्रगा यर्मभगुरूक्षयोः उत्तरस्य श्रेणीस्त्रीनराकारयोषिति स्मूक हिंसायां शिरालायां शिरालायां ७८

विधवायांक्वचिन्मतेतिमेदिनी वृषभः श्रेष्ठवृषयोरितिचराशिवह्निरासत्प्राह्वेवल्लसंवरणोवल्लभोदयितो
ध्यक्षेसल्लक्षणाश्वेरंगमेश्रतिमेदिनीजचिविशज्जवयोर्हानोविशप्रवेशनेवेशातः पल्लवलेवालसस्वयत्यमरः
वाह्वलकादहेतेरपिऋच्चश्चहेतः हपणाकोजिनः इतिविक्रमादित्यकोशः रुहिवीरुजन्मनिद्रुनदि
समद्रोजीवप्राणधारणोश्र नप्राणनेपृष्ठेवैः पृषः श्राशिषिकचूसचषिञ्जवति प्राणांतइतिश्रुति
तेरितिणत्वंतत्र भः लवननतरणयोः भः स्त्राःयावहप्रापणोवसनिवासेभाष्ट्रदीप्तौसायसमैसिद्धोगड
सेचनेमडिभूषायांनउभोपर्ययैतोजिजयेहुनदिसमद्धोर्पणतः मदयंतइति उज्वलदत्तस्कंनचेतइत्यु
दाहृतनष्टेवसस्त्रैगतार्थग्रहनचिंतं इहाप्याशिषीत्यस्यत्वयमेवानुवर्तितत्वात् हहतेः हनहिंसागत्यो
रस्मोकच प्रत्ययः स्यात्तस्यमुडागमः धातोर्हिंश इत्यादेशश्चभदेभद्दिकल्पाणोमुखेचमूस्माग्रच्
स्योर्द्वानोर्नकारलोपश्च स्कंदे कुसगतौ वाह्वलकादिति नजं चर्चकर्फ परिभाषणहिंसातर्जने
षुपरिभाषणभार्स्त्रयोरितिविदादोजजेरश्चवलेभ्रक्ष्व्यजेत्रिषुजरतेरकर्फरास्यात्कलियुगेवा

टी॰ वो॰
बो॰ नी॰
७९

घ्रमे देवदांतभेद इति च मेदिनी वा ङ्गलकादेवफस्पजादेशो जर्फर इत्यप्युज्वलदत्तः श्रोर्निकर्मिक्त्र गतौ कर्म
कं तौ अमश्च अनवस्थाने च मुश्चदने दिवु क्रीडादौ वस निवासे उभावपि पचेतो अररं छेदकपाटयोरि
ति मेदिनी कपाटयोरिति मेदिनी कपाटमररं तुल्ये इत्यमरः कामुके भृंगे इति मेदिनी च मरवा
मरे स्त्री तु मंजरी मृगभेदयोरिति च चमरो मृगभेदः देवरः पत्युः कनिष्ठभ्राता वा सर इति केचित्तु
स्त्रैवासिम्प इति ताल मंपठित्वा वाम्र शाहू इत्यस्मात्सर प्रत्यये वास्पन्न इति वा शारः कोकिल इ
त्यादः ऊठः कुश्राहेम्रंगिम्र गिगत्मधुः मदी हर्षे मदिस्कत्यादौ अंगार उत्तकेन स्त्री पुल्लिंग स्फ म
ही स्पते इति मेदिनी मंदारः स्यात्सदुमे पारिभद्रे कं पर्णो च महा रो ह स्ति यूते योरिति च मदिस्कत्यादा
वित्पस्मा द्वा ङ्गलकादारू रपि पारिभद्रे तु मंदारु मंदारः पारिजातक इति शाह्वा संवः गडुः गडि वदनै
कदेशो नवश्च प्रोचने स्मादार्वन् प्रत्ययः स्यात्कडादेशश्च कंडारः कपिले दासे इति मेदिनी कडुरः कपि
लः पिंग इत्यमरः भृंगार पतौ निपात्यते स्म हिंसायां डुभृञ् धारणपोषणयोः आभ्यामारन्नुम् ७९

गकृद्दस्तश्चश्रृंगारः स्मरतेनाहोरसेचगजमंडनेनप्रमत्तकलवंगेपिनागसंभवकार्ययोरितिमेदिनीश्रृं
गारी किलकायंस्यात्कनककालेपुनः पुमानितिचकेचित् जृंभृहो चित्वादारन्प्रत्ययश्चेतोदात्तः केत्त
नौजठरेस्यर्याविरं चोवारणेमुनाविति विश्वमेदिन्यौ मार्जारश्चोतौ वृद्धो गेइतिचश्चोतर्विडालोमा
र्जारउत्यमरः कामः कमुकांतौ अस्मादारान्केस्यात् कुमारः स्यात्वृकसंदेहेचराजेश्ववीरकेबालके
वरुणाद्रौ नानह्वयो जीत्यकांचनेकुमारीपोलतनया वनयावनमासोनदीभिदिसहापराजिता
कन्याजंबुद्वीपेचस्त्रियामितिमेदिनीविश्वप्रकाशेनकुमारारामतरणीतिपाठः रामतरणीलतावि
शेषः सहेतिप्रसिद्धः तरणीरामतरणीकर्णिकाचाम्लकेसरा सहकुमारीगंधाढ्याविपयन्त्वनतरिन्निर्दे
ट्टः जंबुद्वीपसहाकन्याः कुमार्यौ पाश्चवारके कार्तिकेयेचकुमारीभर्तृदारके इति त्रिकांडशेष
षः तयोराप्तेनिपातनेनघतृणावारम् तथारल्क हिनेह्निमिमित्यमरः कादम्बरी ह्नकुन्सायांकासा
रः सारसी सरङ्गत्यमरः सहारउत्यमरः सहारइतिषहमर्षणेदीक्षोदीडःतयेश्चस्मादारन् तस्यत्वङ्गाग

तत्वो॰
कौ॰ नी॰
८.

श्वासर्त्तैः स्तगतो ग्रस्मादसः स्याद्वातोः ग्रगागमश्च उषिउपिउषदाहे कुट कौटिल्ये दल विदारणे क्षवं
यनेत्येवजमे पेक्षणोः क्षणाशब्देऽस्मात्क्यन्यात्तुवकारस्य संप्रसारणं चक्षणापः फलितं गये ष्ठावपि
चेतिमेदिनी शवमस्त्रियामित्यमरः विटपविटपो न स्त्रियास्संवशाखाविस्तारपल्लवे विदाद्धि
पेनेतिमेदिनी विशिनेरिति विशप्रवेशने आदेः पदुतिपतत्र उज्वलदत्तरीत्याकं अन्येतत्स्त्रे वि
टपेतिदंत्योष्ठ्यादिमेवयर्यंतपुक्तं चैतन् यत्र ब्रह्मस्य विटपमित्यादौ तथादर्शनात् अमरको
पि विटपेभुवने जगदितिप्रचुरपाठाच्च वलमेरितिवलवल्लसंवरणे चनलयोन स्त्रीगुभः
ल्लिमन्यानन्तरणान्तेरेइतिमेदिनी वृन्तेः वृन्तवर्त्तनेक्तिभिदिकृन्तीछेदनेभिदरविदारणे लतसौ
त्रोयान्तः इष्मासिदुध्रु इच्छायां अस्मादाप्त्रावाभ्यां तकन् इष्टकेतिइष्टीकामामितिनिर्देशात्प्रत्य
यास्यादितिनेत्वेके चित्तु प्रत्ययस्यादिति इत्वमिह न भवति अतिन्यान्ततदत्तापकेतममर्दलिक
कन् इतिकारोच्चारणमित्याहुः इणास्तप्रायनपाइतिअन्वसंतस्थेतिदीर्घः पतत्राघोपततत्रासः वीयति ८.

ञ्लगतौ पलंस्फुटभेदनमितिप्रसूनपर्याये चामरः हृदलिट् विदारणोदलविकसने अर्त्तिसृकृगतौ
इयन्नीत्यर्थेभ्यः शिशुः संज्ञायांकनि अर्भकः गर्भभ्रूणोद्भुर्भके ञ्कद्दोसंयोपनसकंटके इतिमे
दिनी इणः इण्गतौ अस्माद्भ्रन्किल्स्यात्द्भ्रमः स्त्रीवैरमः पत्नीत्यमरः अस्मिन्नसुहृदेयणोषजस्ते
गेकीकसंक्रुल्मस्थिचेत्यमरः सविधल्क्लीबेपुमान्दृरितिच स्नुषदाहेव्रुषणोषणोअग्नेः अ
सृव्याप्तावस्मावशिननित्स्यात् अत्तिनयनेइषेइषइच्छायांच सालइक्करित्यमरः अविअव
रक्षणादौ त्दृप्लवनतरणयोः स्त्नज अच्छादनेतत्रिकुटेट्यारणोचुरादिण्पितः भरीरितिस्त्रियो
नौतरणिस्तरीरित्यमरः यापोः याप्रापणोपापानेअभ्यामीः क्तिस्याद्द्वित्वचयातोः लद्दोःल
क्षदर्शनांकनयोः चुरादिण्यतः अस्मादीप्रत्ययः स्यात्तस्यमुडागमोणिलोपश्च लक्ष्मीः
पद्मा विभक्तिस्वरकृदिकारादिति ङीषि लक्ष्मीइत्यपि भवतीतिरदितः लक्ष्मीः संपत्तिः शो
भयोः क्षच्छ्रोवयोश्चपद्मायामिति मेदिनीइन्मुणादिषुनृतीयः मायातेरितिमामानेकि

त॰ त्वो॰
वो॰ नी॰
८१

त्वादातो धातोरित्यालोपः वातप्रमी वातमृग इत्यमरः अयमिति द्विचतुष्पादादुरगा इत्यमरेण चैतत्पदा
विना मृगभयलिंगचोक्तेः मृग इति चंद्रादिभिर् पिवातप्रमीशाहूस्य द्विलिंगतोक्तेश्चेति भावः तत्र कृदि
काराद्तिपाक्षिकोङीषु क्वेष्विद्विष्णतेन च ह्रस्वादेश्च कृदिकाराद्तिङीषु भवति नन्दीर्घादिति
शेकं वर्ष्णे निर्देशे कारप्रत्ययस्य विधानेन दीर्घादपि कृदिकारेति ङीषसंभवात् अत एव वातप्र
मीश्रीलक्ष्मीति पद्धेङ्नाः सुमायव इति रक्षितः एतच्चदुर्घटेऽग्रे स्पष्टं आशीराम् यहिंदे छायोल॰
क्ष्मीहरस्त्रियामिति द्विरूपकोशः अत एव आशी विषो विषधर इत्यमरकोशः सेगच्छते अशभो
जनन इत्यस्मादिभ इति इणप्रत्यये उपधाया कृदिकारादिति ङीषः सीकारात् आशीमिव कलामिन्दो
रिति राजशेखरः आशीर्हिमांशो साहि दंष्ट्रयोरिति संतेऽमरात् संतो प्याशिषृशाहू सीत्यदेतत् अ
तनिजगतौ तनु विस्तारे अंजू व्यक्तादौ वनु याचने अंजरुपव्रजगतौ पर्यंतः नदीहर्षे अतसात
त्यगमने अगितन्यर्थः ऊर्णाहेगुमिश्रणो हृषतनूकरणे प्रसंगादाह अरलिरित्निः पतिः अरत्नि ८१

रितिनञ्समासः प्रसृतांगुलिः सः हस्तः अरलिरित्यर्थः दशपादो वृत्तो न्यकन्त्रिः किमत्र ककारमपठित्वास्त्र
नैरत्निचमकिंतेविधायअरत्निसाधितः उज्वलदत्तानुसारेण हवाग्रः रात्रिश्चेतितनम्मः प्राह्णोमेद्यः
अप्रानिश्चेत्सपिवोध्यंस्नाविष्कुरेणीमीतन्यत्नुनर्द्धृष्टिमितिमंत्रेनन्यत्नुर्गर्जितमितिसृजाहृष्टिनत
त्यनरितितत्रेत्यन्यनमैघइतिउनस्नासतन्यतोरिवयोरितिमंत्रेदिवश्चित्रंततन्यतुमितिमंत्रेनत्य
तुगर्जितमितिसृजाहृष्टिशनिरिनिवेदभाष्येव्याख्यातत्वात् अंजलिस्तु पुमान्हस्तसंपुटेकुडवेपि
चेतिमेदिनीस्यधिरांत्रमितिविनिष्टोहृदयादपिइतिमन्त्रस्यभाष्येतयोक्तत्वात् अंजिष्ठइतिकेचिदं
जेरिस्तुचमिष्ठनितेषामंजिलुरुदाहरणं अर्पिशद्रुतम्अर्निह्वीत्यादिनाप्रकृते रनिटीति णिलोपःअ
दोरितिमत्स्योमीनोऽपपुंसि भग्नेदेशेऽइतिमेदिनी अतिथिःकुशपुत्रेस्यात्तुमानागंतुकेत्रिष्वितिचअत्र
गुलिःकरशाखायांकर्णिकायांजगसेवेतिचकवसः सन्नाहः कर्कटजातिश्चअत्रचइतिकवचोग
र्दभांडेचसन्नाहपर्जटेतिचेतिमेदिनीयोनेरिति डुरालभः वडः स्पर्शोयाशोध्वन्वयवासकइति

त॰ तो॰
बो॰ नी॰
८२

नेत्वनिरिमिचेट्ः कृशानुपावकोनलइत्यमरः अग्ने शृहिंसायां शार्करासंडुविक्षृतेनोउपलाःशार्करांशयोः
शाकंरा चितदेशोचरूाभेदेशाकलेपिचेतिमेदिनीपुषः पुषपुष्टौ अस्मात्कन्स्मात्सचचित्पुष्करेखेवु
यमनयोः क्रुष्टौषधिदीपतीर्थभेदयोश्चमपुंसर्कनरागस्विहगनयभेदेषुवारुणाविति मेदिनी
कलेश्वपुष्पतेःकलनस्मात्सचचितपुष्कलस्कुफणाश्चेष्टेइतिहेमचंद्रः गमेःगमन्लृगतौभविष्य
तिगम्यादयइत्यादायेनाहगामिष्यतीतिअगामी निर्वृति प्रत्ययस्यणित्वादुपयाहृद्धिःआगमि
ष्यतीत्यर्थःभुवःभसन्नायामस्मादिनिःसचणित्स्यातभविष्यतीतिभावीप्रेस्थःष्ठागतिनिवृत्तौ
प्रपूर्वादस्मादिनिःसचणित् णित्वादातोयुगितियुक् प्रस्थायावान्कामःपरमेपरमशाद्वेउपप
देतिष्टतेरेनिःकित्स्यातकित्वादातोलोपःहलंतादित्यलुक परेमेष्ठीषिनामहइत्यमरःपचःमंथ
विलोडनेमंथाइतिपथिमथीत्यात्वंरतोन्सर्वनामस्थानेपथानदंडेचवज्रेवायेपिचस्मृतःपतःप
स्लगनावस्मादविस्यंतादेशःपथेगतावित्यस्मात्पचाद्यचिअकारांतोप्यस्तिबादः पथयश्चमार्गे॰ ८२

श्चैं निरुभूतिर्वद्रः त्वचित्वचः करोपि स्यात्किरो प्रोक्तः पथः पथीति थिरल्पेषु विश्वः इहऋतन्वो देवात्त
यत्वसिन्निति विग्रहे अमेभ्योपिदृश्यत इतिङ ऋभुरुतः स्वर्गवज्रयोरिति विश्वः ततोत्वमर्थीये निःऋ
भुदिन्निति नांते प्राग्निय द्विकंपथि मथीत्यात्वे इतोदित्यत्वेच ऋभुदाश्चन्द्रः ऋभुक्षाणो ऋभुद्रा
णाउक्षुज्वलदन्तः दशपाद्यांत अर्तेः ऋभुद्विति निगि सूत्रमुपन्यस्य ऋभुक्षनिमुदाहृते ऋभुदि
णामिंद्रमाक्षुवन्नयेइति मंत्रस्य वेदभाष्येतत्सूत्रमुदाहृतं अत्राय च विवेक इति प्रत्ययांत इति मते
अंतोदात्तत्वन्याय्यं प्रत्ययस्वरेणाद्यु निर्विकार स्योदात्तत्वात् अवग्रहाभावो बाह्वलकात् द्वितीयम
ते तत्ववग्रहाभावोन्याय्यः परेत्वप्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्ततया ऋभुदिनकप्रत्ययांतस्य मध्यो
दात्तत्वे प्रसक्ते बाह्वलकादंतोदात्तः स्वीकर्तव्य इति वज्रः स्वर्ज्जमंथे बलाकावलप्राणने शलगतौ पल्लग
तौ एते भ्य आक प्रत्ययांता निपात्यंते बलाकाबकपंक्तिः स्याद्बलाका बिसकंटिका बलाकाकामुकी
प्रोक्ता बलाकाकामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बकोमत इति विश्वशाश्वतो शलाकाञ्जनयष्टिका पताका

त.त्वो
ध.नी.
६३

चैजयंत्यां च सौभाग्ये वैजेपि चेति विश्वः पताका वैजयंत्यां च सौभाग्ये नाट्यकांडयोरिति मेदिनी पिनाकः प
नेभ्वाकप्रत्ययो नानिपात्यते पारद्वाणोपि पिनाको स्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षे त्रिशूलयोरिति मेदिनी अमे
रोक्तिमाह स्त्रीवपुंसोरिति किंच पिल्लसंचूर्णने षकारस्य णत्वं यातोर्यंगागमः पिण्याको स्त्री तिलकल्केहिं
गुवाह्लीकसिल्हकेष्विति मेदिनी कपिकषत्वेषति दंडकोहिंसार्थकः दुष वैक्लव्ये एपतः दोषोणाविस्तु
पयानुकारः अमरोक्तिमाह हृषिकेति किंच अक्रूनेपि ईप्रत्यये हृषिः कृदिकारादिति ङी षि हृषीउभाभ्या
मपि स्वार्थेकनि हृषिका हृस्वमध्ये च के स्य इति ङी घोपि हस्वादेशात् पिचंडी हृषिका हृषी पिचाटं च ह
षोर्मलमिति विक्रमादित्यकोशात् हृषिका तूलिकायां च मले स्याल्लोचनस्यैति मेदिनी अनि हृषि अन
प्राणने हृषन्तुष्टौ अभ्यामीकन्स्यात्स च कित् अनीको स्त्री रणे सैन्येपीति मेदिनी हृषीकं विषयी
न्द्रियमित्यमरः चैकणः कणयातेर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणाभायेन सन्यङोरिति द्वित्वेङ्कहोःश्चुरि
त्यभ्यासस्य चुत्वमनुगतोनुनासिकान्तस्येति न किंचकणः यातो रिति चकणात्यस्य सम्प्रष्टहिंसायां ६३

ष्टपालनादौ वृन्नवर्णोपध्याईकन् पर्भाद्विर्वचनमभ्यासस्य रुगागमश्च पश्चारश्चारीक इत्यादि परदत्वे
परमत्वं पर्परीकादईकन्नेना निपात्यते पर्फरादेशश्चेति पतञ्जोज्वलस्त्तरीसोक्तं वस्कन्तस्कन्था
तोर्द्वित्वमुकारस्याकारः मलोपः रुक्चाभ्यासस्येति दर्पापाद्येयस्त्रक्तं नदेवन्या पंचरेर्नेमृचेस्तु न्तरग्रथा
नुरोयेन हृहकचेत्या द्यनुवृत्तेर्नाम्यत्वात् किसलयमितिनैनेताश्रेवनर्फरी पर्फरीका विति मत्रस्यवेद
भाष्येन त्रिफला विशरणोष्टपालनपूरणोपधामन्यनमस्यनिपातनामिदमित्याश्रित्यश्राद्धएणं विदा
रपितारौ स्तोतृणीपालकौ उद्दाष्ट्यस्यपरथिनारोचेति व्याख्यातेर्दर्दरीकमिति दृ विदारणे अस्मादीकन्या
तोर्दर्दयारश्च फर्फरीकमिति ज्वषवयोर्हानौ अस्मादीकन्यातो फर्फरीदेशः वस्कन्तस्कन्दर्दरीकफर्फ
रीकावपि पर्फरीकवद्वातोर्द्वित्वे रुक्चाभ्यासस्येति व्याख्येयौ उत्तरत्वेऽरीकी रस्यगउणेर परत्वृति तिन्तिडी
कतृति निमषिमश्चाञ्जीभावेमकारस्योकारः अभ्यासस्याकपि प्रियेति वाचस्पतिः अम्लीका विंचाति
तिडा काचतिन्तिडाइतिचेद्रः ञकचतिन्तिडीचिंचाम्लेकेत्यमरे नञ्चाद्धानरं वोध्येनथ्याचतितिन्तिडीकत्व

ल्लिकाविकातिन्नेडीकाअम्लीचुक्राभाम्लाशुक्रधश्रुल्लिकाअल्लिकाविंचात्रिडीकाम्रतितिडेतिध्वन्वंतरी
निर्घंटुः चरेः चरगतिभक्षणयोरस्मादीकन् द्विर्वचनमभ्यासस्यात्वमागमश्चभ्रमरश्चंचरीकस्याद्रो
लंबोलमधुसूदनः इंदिंदिरःपुष्पकीटोमधुदोमधुकेशटइतित्रिकांडशेषः मर्मरीकइत्यादि मृडूप्राण
सागेडुहृत्जकरणोआभ्यामीकन्यातोर्हिंत्व अभ्यासस्यककर्कयोर्लुगलेतिकेत्यमरःपुणकर्मणिशुभे
णास्पाडुःप्रत्ययस्पटुगागमश्चपुंडरीकेमितेभोजेसितछत्रेचभेषजेपुंसिव्याघ्रेपिदिङ्नागेकोशकारो
नेरैपिचेतिमेदिनीडुंखेःडुंखगतावस्मादीकमहूस्वश्चकित्वाद्गुणाभावःहूस्वविधानसामर्थ्यादेवगुणा
भावेसिद्धेपिउत्तरार्थंकित्वमित्याहुःश्रीषिकास्यादिषीकायिवानाग्रुजवनाग्रुजाविति द्विरूपकोशः
ऋटजेः ऋजगतौपत्रैःस्वगतावस्मादीकन्किन्स्याद्द्वातोर्मुमागमश्चस्तणीकास्पंदिनीलालाइत्यमरः
स्टडःकीकचमृड्डभृत्वनेस्टडःकीकन्तिमित्याहुःकीकन्नित्युज्वलदत्तादिपाठःप्रामादिकःसृडीक
शब्दस्यचित्स्वरेणांतोदात्तत्वात्स्टलीकेषस्पसमतौस्पामेत्यादौचित्स्वरस्यैवदर्शनात् अलीकादय

८६

लाकादौ अलीकमप्रियेऽपि स्याद्दिव्यसत्येनपुंसकमिति मेदिनी अलीकमप्रिये प्रोक्तमलीकमनृते दिमे
द्विचौ तिविष्यः अलीकमप्रिये भाले वितथे इति हेमचंद्रः नवाभियुक्तैः प्रयुज्यते नेह ष्टिमात्रपर्यतितान्य
पिकस्य नात्र दोषाय पत्त्वाल हृष्टामलकाः खलाश्च नीचाः सदैव सविलाससमलेकलग्नायेकालतान
संजपतीति इहालीकललमाः स्मालल्लग्नात्र अप्रियेलग्नात् आद्यघोषयत्वायोगपवोथ्यः व्यलीकमप्रियाका
र्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने नानागरे इति मेदिनी वलसंवरणे वलीकं नीध्रे पटलप्रांते इत्यमरः वलते मुमाग
मे वल्मीकं वामलूरस्तस्य नाकाश्च वल्मीकं पुंनपुंसकमित्यमरः वदनेर्द्विहिश्च वाह्लीकोगोः अश्वस्त्वास्म्य
वीदिणास्त्कंइचस्त्रप्रतीकः प्राम्यते प्रामीकः ऋषिः पवमन्येप्स्ह्याः इत्याशयेनाह इत्यादीति होहिकु
चिते पेहस्लवमतरणायोः स्पृष्टस्पृहिंसायां पपालनादो आभ्यांमीषन् किंत्स्यात् तत्र तहादातो गंती
तैरपरत्वेशिरीषृहृत्तभेदः गृध्यपरीविंचवर्चेस्त्वमस्त्री विशाविष्णोस्त्रियामित्यमरः ऋजेः ऋजीषर्जमर्जे
नेः स्मादीषन्किंस्यात् धातोरजादेश्च मरोत्रिमाह ऋजीषोमतिकिंच ऊहन्नरसः सोमलता

न॰ क्रो॰
वो॰ नी॰
८५

याः प्रोषोपि कर्जीखेपत्तच्चकर्जीखट्टेष्वतस्मिंयेप्रास्तयोपानमद्यंवं कर्जीखींइत्यादिमेत्रेभाष्येसंक्षेप्त
यमितिईषन्नत्ययस्तस्यस्यश्रहडागमस्वेनपर्यः वोपालितोक्तमाहग्रंवरीष मित्यादिक्लीवेंवरीषभ्राष्ट्रोना
इत्यमरः अंवरीषंरणेभ्राष्ट्रेक्लीवेपुंसिनृपांतरेनरकस्यप्रभेदेचकिशोरेभास्करेपिचआम्रातकेउमा
तेचेतिमेदिनी कुंभपट्टहत्ताविस्तपेश्वहिंसायांएपालनपूरणयोः कटेवर्षावरणयोः इटिकिट किटी
गतौवुराद्दोपद्दपुटेलिदेङ्कोभाषार्थः सोहृगवेंवंभ्राष्ट्रेकरीरेस्त्रीवृन्तभिकुटयोः पुमानकरीरा
वीरिकायांचदंतमूलेचचेडिनामितिमेदिनी प्रीयंतइतिपारीरमपारीरेवर्षाम्बविग्रहइत्यमरः अङ्के
चांद्दित्वाकुरीरइतिपुल्लिंगेपिपरीरमितिस्त्र्यंते अनेनेतिविग्रहः वाहुलकात्तहिडिगत्यनादयोः हिं
डतइतस्तनोगाछतीतिहिंडीरः हिंडीरोब्धिकफः फेनइत्यमरः फिडीरोपिचौहिंडीरइतिद्विरूपकोशः किंमी
रजेंवीरः त्हणीरादयोवाहुलकादेववोध्याः कुमारोनागवेगेचकवुवेरात्तसांतेरइतिमेदिनीजंवीरः अ
स्यपुष्पेसानयाादेतभरइमेऽतिचवसोः वसाकांतोअस्मादीरन्नित्यात किलवांत्संप्रसारणादिउसीर ८५

वीरणीमूलमुशीरोपि मूले सेव्योशीरमस्त्रियां अभयं नलदं सेव्यमित्यमरः कसेरुः कश इति सौत्रो धातुः ऊः अ
स्मादीरन्न तस्य सस्कड्डागमश्च पृषोदरादित्वात् काश्मीरः वृजनः डुकृञ् करणे अस्मादीरन् धातोर्वत्त्वस्य उदात्
णोपरः च सेः च स्वः अदने अस्मादीरन् कित्स्यात् गमहनेत्युपधालोपः क ‒ घत्वं च घसीरः डु गम्ये त्नीरे चे
ति विश्वः गम्भीरगम्लृ गतौ अस्मादीरन् भकारोन्तादेशः पक्षे नुमागमश्च निपात्यते निम्नं गभी
रे गभीरमित्यमरः विषाघातकर्मणि श्री दाक् त्यागे आभ्यां विपूर्वाभ्यां प्रत्ययो निपात्यते पचां डु
पचष् पाके अस्मादेलिमच् स्यात् कर्त्तरि अमकृत्य प्रत्यये पृत्वके लिमर उपसंख्यानतः शीङ् शीङ् स्व
प्ने रतेऽनेनेति शीधुः मघविशेषः मैरेयमासवः शीधुरित्यमरः अर्द्धर्चादिपाठात्क्लीबे च पुंनपुंसकयो दी
रुर्जीवातव्याणधारणयोः इति त्रिकाण्डशेषः शील स्वभावे सद्वृत्ते इति मेदिनी जलनालीनृशेवालशैव
लइत्यमरः शैवलं पद्मकाष्ठे स्यात् शैवाले तु पुमानयमिति मेदिनी प्राद्व्याणौ वा ... माहृशेवालं शैवल
इति मृकणि मृङ् प्राणित्यागे कणशब्दार्थः उक कण अचकको ... णौ पतौ प्रत्ययो यथाक्रमं भवतः व

त० त्रौ०
वौ नी०
८६

लेः वल्लसंवरणेउलूकः पुम्सिकाकारोद्वंद्वाभारतयोधिनीतिमेदिनीवदेर्यंदु लूर्गताडूकः वाचोग्रक्रिपदु
र्वीग्मीवावहूकश्चवक्तादीत्यमरः भल्लूकइतिभल्लपरिभाषणाइत्यस्माहूकः शामेः शामउपशमेऽस्मा
हूकः यातोर्वुगागमश्चशावकोगजकुंभातेचैचोद्वेचमुद्रतायमेइतिमेदिनीवाङ्गलकादुकप्रत्य
येद्वस्वमथोपिजंबूकेजंबुकः शंबूकमपिप्रोबूकमितिद्विरूपकोशः जंबूकवद्बूकादयोप्यंत्रैवद्र
ष्टव्याः जंबूकः फेरलेनीचेपश्चिमाशापितावपीतिमेदिनीविम्बप्रकाशोवंधूकेवंधुजीवेस्यात्नवंधूकः
पीतसारिकेइतिचशालिमेइशालगतोमङ्गिमूषायोहर्षेचसौगंधिकेतकल्हारमित्याद्युपक्रमस्यशा
लूकंदःस्यादित्यमरः पर्षोचसौगंधिकादीनांकमदकैरवांतानांकदोमूलंशालूकमित्यर्थः मेडुभे
वर्षासमयमितिमंडूकोभेकः नियोमिःनीगाप्रापणेनयतिचक्रमितिनेमिश्चक्राचयवःनेमिर्नीति
नप्रोक्तपत्रिकावक्रांतयोस्त्रियामितिमेदिनीवाङ्गलकादन्यतोपियाप्रापणेयामिः स्वसृकुलस्त्रियो
रितिचवर्गेतृतीयादावजयकोशः चवर्गादिरपिप्रोक्तोजामिःस्वसृकुलस्त्रियोरितिद्विरूपकोशः ८६

अत्रेत्सस्य रुजगतावित्यस्मान्निःयातोस्तकारादेशाः स्त्रऽन्वेतिवक्तम चितेरपरत्वेहलिचेत्विदीर्घ्यसंभवात्
ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीचाप्रकाशेवेगभंगयोः वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपीतिमेदिनी मुच्चः भव
तेर्मिः किंत्स्यात् भवतिभूजानिभ्रस्यामितिभूमिः भूमिर्वसुधरायां स्यात्स्थानमात्रेपि च स्त्रियामिति मे
दिनी भूम्भूमिरचलानंतेत्यादित्यमरः अल्लानेः अम्लूब्याघ्रावस्मान्निःयातोरसादेशःष्टरस्मिः पुम्मा
न्यथीदीग्थितोस्यात्पद्यप्रग्रहयोरपीतिमेदिनी ज्यावीगतोज्यावयोहानौज्वररोगेऽश्रमरोक्तिमा
हृवेणिस्यादित्यादित्कृदिकारादितिङीषवेणीकेशास्यवेयनेनद्यादेरनवेदेवताजेइतिमेदिनी वेणास्वारोग
ौदेवताजेजीमूतउन्यपीत्यमरः ज्यानिर्हीनोस्त्ववत्याचेतिविश्वः ज्वरत्वरेत्युपधायाक्कारस्यऊठूज्वरणिः स्त्री
रोगः स्तृवृषिस्गतौवृषुसेचनेआभ्यां निः किंत्स्यात् अंकुशोस्त्रीसृणिस्त्रियामित्यमरः सृणाःस्यादंकुशपुमा
न्त्रितिकोशांतरे अतएवक्षीरदामन्नमवमत्यसृणिपूतायमितिमाघे पुल्लिंगप्रयोगः वृष्णिस्तु यादवेशेषे
वृष्णिः यादवेऽचेडयोरितिविश्वः पैडविणिषोन्नशिनिन्वनीयमितिस्मृतौ हृष्णिमेषमित्यर्थः अगेत्राणिमत्य

के॰ मो॰
वै॰ बी॰
८५

र्याः अग्निर्वैश्वानरोपि स्यात् चित्रकाख्यौषधौ पुमानिति मेदिनी वह्निवह्निवद् प्रायणोग्निजसेवार्याश्च श्रवणोग्निश्च
णोग्निश्चरणे डुगतौ भ्रलेम्लेहर्षक्षये उहाक्रमगेजित्वरा सं श्रमिपृभ्योनि प्रत्ययः स्यात्सचणित्वह्निर्वैश्वानरो
पि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमानिति मेदिनी श्रेणिः पंक्तिः निःश्रेणिस्त्वधिरोहिणी श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पंक्तौ
समानेशिल्पिसंहिताविति मेदिनी श्रोणिः कटिप्रदेशः कटिः श्रोणिः ककुद्मती त्यमरः योनिर्भगयोनिः
स्त्रीपुंसयोस्त्वस्यादाकारे स्मरमंदिरे इति मेदिनी द्रोणिः सेचनी कुंदिकारादितिङीषि द्रोणी द्रोणी द्रोणा हि
यामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये पुमानत्र कृषी पतौ कृषकाचरगतौ डुभृञ्धारणपोषणयोः निप्रत्ययोगु
णाभावश्च निपात्यते घृणिः पुनः अंशुज्वलांतरंगे ष्विति हेमचन्द्रः पृश्निरल्पतनमित्यमरः पार्ष्णिः स्यादु
त्सदः स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रंथ्यधरे पि चेति मेदिनी न गीर्ण्पंरणिरितिनिककाने भूर्णिरिमंत्रस्वमाक्षम
नभूर्णिर्यरिकः पोषकोवेति व्याख्याने वृहृवृञ्वरणे हृञ्डः आदवैस्त्रियां कटिकारादितिङीषि दर्वी जृष्
जवयोहानो भूहिंसायां त्वजआच्छादने जागनिद्राक्षये क्विनः किञ्चाहृत्वरुद्वातीशितीत्वे वत्वे जीर्विरित्यादि ८७

स्त्रियां

दिवोहे दिवुक्रीडादौ अस्मात्क्तिन् कित्वाद्गुणाभावः दीदिविर्धिषणान्नयोरिति विश्वः दीदिविर्नाधिषणोन्ने
तदस्त्रियामिति मेदिनी धिषणो बृहस्पतिः दीदिविः दीदिविस्त्वादप्रकरस्थदासरु-गुरुरिति त्रिकांडशेषः दीदिवि
ह्यार्ष्णाधिं:स्याज्जीवःफाल्गुनफल्गुनीभवतइति हारावलीउदनोस्त्रिधिषणाधिदीदिविरित्यमरः अत्र सदीदिविर्दी
दिविसहितइति व्याख्यानेन्याये अत्र सइति विशेषणाद्दीदिविः पुल्लिंगइत्येके केचित्तु व्याख्यानेदर्शि
तवंसइति छेदनेन अत्र स्त्रियामितिनलभ्यते ततस्त्वान्यतदस्त्रियामितिपूर्वोक्तमेदिनीग्रंथोविरुध्येते
तिध्येयगोपामस्तस्मद्दीधिविमिति मैत्रेतद्योतमानमित्यर्थः कृविडुकृंजकरणो वृषसेचने छोछेदने शा
गातिनिवृत्तौ दिवुक्रीडादौ एतेभ्यःइनन्तानिपात्यंते चृष्टिर्वराहइति उग्रस्य एनस्थविरस्य चृष्टिरितिमे
देत वृष्टेःकामानांचकर्षयत्यर्थइतिव्याख्यातेवृषसेचनेइतिधात्वर्थानुगमात्छविशोभास्यैवायो
षिदितिमेदिनीअथचाषःकिकीदिविरित्यमरःविनिमयइतिकिकिदिविःकिकीदिवाविति हिरूप
कोप्राःपातेःपारस्तारोडित्वाट्टिलोपःपतिर्यवेनात्रिषुस्त्रीइति मेदिनीप्राकःप्राक्तृशाकोउच्चारावेस्फ

न. नै.
बो. नी.
८८

शामलं शकृत् गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठा विषौ स्त्रियामित्यमरः ॥ अमे: अमगतौ अयामिति पुंसि हिमदा
यिनि कालयो रित्रिमेदिनी वह प्रापणे वस निवासे अगतौ वहिनिस्म विवेगवाचिविस्मः वसतिः स्या
न्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने च रूतिमेदिनी ॥ अचे: अचगतौ अस्मात् दतिः स्यात् काकारश्चान्तादेशो विकल्पे
नेहंते: हन हिंसागत्यो: अमरोक्तिमाह प्रादेशानमित्यादि रमे: रमतेरतिः स्यान्म च नित्रमति निर्यके
माके पुंसि स्यादिति मेदिनी नित्यमाच्युदात्तार्थे रसिरसिस्मृ ऊ: प्राणिप्रसवे किल्वाद्गुणाभावः धीमान्स्तु
रि: हृतीकृषिर्लव्यवर्णो विचदत्ताणक्त्यमरः दशायाद्युदात्मनोरिन्दीर्घश्चेति पाठः तत्र रि नोरिकारो
नानुबंधः उत्तरसूत्रे क्तिन्प्रत्ययारंभात् अनुबंधत्वेलाघवादिहैव क्तिन्नुच्येत तथा च सूरि सूरिण
इत्यादि रूपं अत एवाविधानमालायां सूरीति नांतमुदाहृतमित्यभिप्रेयेदस्मापाहीडहत्रिकारैस्तान्ति
त्यसीकृत्य सूरिरित्युदाहृतं तटेनेन प्रसुक्तं स्वरविरुद्धमपि सदा पश्यंति सूदयः विस्तरयोदयतो विश्व
मायुरित्यादौ सूरीत्यादौ सूरि शाब्दस्यांतोदात्तत्वदर्शनात् अदमत्तणोप्राङ्कशानतेनेभसन्नायामस्तुभ ८८

शोभनार्थेऽद्वयोर्द्वंद्वमपुंल्लिङ्गा इत्यमरः भूरिर्नावासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये
स्याद्वाच्यलिंगक इति मेदिनी वंक्राद्रयः वंकि कौटिल्ये उवघोञमतानेनिपातनात्संप्रसारणाभावः
अद्रिंभाषार्थ्यस्तुरादिर्णपतः अधिगतो गत्यारंभे च जिभी भये तेद्रिरिति कृद्विकारादितिङीषु तेद्रीनिद्रा
प्रमीलयोरिति मेदिनी तद्रीतं द्विमर्घं तद्रायामिति द्विरूपकोशः विभज्यतंक्रदिवमस्तिते द्विगोतिभा
रविः प्रत्ययस्य कित्वाद्गुणाभावमाप्य क्याह्वाञ्रलकादितिरादितिरादितिरादितिराघ्रादिरादानेष्ठा
द्गु घातनेष्ठात्रिर्लोभो यथेरे विज्ञाविति मेदिनी धात्रिर्मग्न उपमाकेन्नु भयय इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु उप
मामुपमानम्स्तं केतु प्रख्याते अदेः अद भक्षणे अत्रीभक्षकः अत्रिर्मुनिभेदः उज्ज्वलदत्तस्तु अदेस्त्रि
न्निति पठित्वा अत्रिरित्युदाजहार तन्न त्रियैवे स्थितिसिद्धौ प्रत्ययांतरवैयर्थ्यात् गोवर्द्धनस्तु अदेस्त्रि
न्निचेति पठित्वा निदितवचनान्न कारस्य नित्संज्ञात् अत्री अत्रिणौ अत्रिण इत्याह तदपि न नित्वमस्या
प्युदात्तत्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः जिह्वीन्या अत्रिण अग्रे हंसिन्या अत्रिणामित्यादावंतोदात्तस्यति वि

त॰ नौ॰
बो॰ नी॰
८९

वादत्वात् अनपवनलुमतोभास्येतिसूत्रेणअदेस्त्रिन्निचेत्यैचवैयकेणाहेतिदिकृपतेः पतङ्गतोपतन्निवि
पद्त्वाचकात्पतत्रशस्त्रान्मत्वर्थेइतितन्नातःपतत्रीपतत्रिणोपतत्त्रिणइत्यादिमरकाणाम्मृङ्प्रा
णात्यागेकरणाशाद्यार्थः करणारणागतोमरीचिः कृपणोदीप्तौअरषभेदेचहृप्रपत्तइतिविश्वःमरी
चिर्मुनिभेदेनागभस्तावनपुंसकमितिमेदिनीकणीचिः पुष्पितलतागेजयोशकचोस्त्रिया
मितिचयतेःडुवोस्त्रिगीतिहृञ्जोरस्मादिविप्रत्ययस्त्वित्स्यात् वेजःवेजूतेबसेतानेअस्मादीचि
र्ङित्स्यात्वीचिःस्वल्पतरंगेस्यात् अवकाशेरत्नेखेहृयोरितिविश्वमेदिन्यौअरहनिअरगतोहन॰
पुरुषॱ ४ हिंसागमोः कृषनः कित्वाहृणाभावःपुरुषेशाप्वत्रेचपुन्नागपादपेइतिविश्वमेदिन्योपनहिए
पालनपूरणयोःणाहवैयनेकलशाद्वसंख्यानयोःपुरुषेकर्तुरेरूढेनिष्ठेरोक्तोचवाच्यवदितिमे
विनीनद्धयोराजविशेषेनागभिद्यपीतिहेमचंद्रः उषवशितान्नद्धयोरहस्योतोदान्तेप्रान्तेग्रा
मादित्वाद्धयादित्वाद्वा आद्युदात्तत्वमित्याद्धःपतञ्जदेवाअकृणवनद्धयस्यविश्वमितिमंत्रस्यभास्ये ८९

कलषत्वाविलेनसागिरितिविश्वः पायंमीयूषमसृतंतस्येत्यमरः पीयूषंसृतनदिवासावधिर्हीरतथा
मृतेइतिमेदिनीन्ममरोन्नितिमाह पेयूषइत्यादिभस्जोभुज्झोऽस्मान्हूपनस्यान्नुमानमस्त्रूयातेः
मिदचोंत्यात्परः सश्वसत्तुत्वनशास्तस्यजत्वेनफरीतिवालोपः लोपाभावयदेजकारहृयमंजूषा
कुसुमयंदृत्वंपेटकइतियावत पिटकः पेटकः पेटकः पेटीमंजूषेत्यमरः गडुः गडुवदनैकदेशे
गंडवोस्युषएरणाश्चेरोंःञरगतोउकारांतोऽयंप्रत्ययोनत्वसकारांतइतिस्फोरयति अरुरुअररुच
इत्यनेनर्चअकारांततत्वेविदितत्वंकेविदितत्वंके विद्याचिररहस्यूरमनंत्यअपाररुमदेवयज्ञनेजहीमा
दिमंत्रेघृतयाादर्शनात अत्रव्याचक्षतेमानपूर्णामाररुषइतिमंत्रस्यवेदभाष्यस्तेतायमितिमा
यवेनोक्तंपत्नत्रमोदिवादमात्रेनतत्ववाहलवे अररुषइतिपदस्याद्युदात्ततानुपपत्तिप्रसंगात्तस्माद्वा
तेर्लिदिः कुसुस्वेनिकसोर सिवानिमनेनन्नसमासेइः स्वररुषइतिव्याख्येयंततश्चनतुरुषेतुल्यार्थे
त्यादिनाऋचंपदप्रकृतिस्वरेसस्याद्युदात्तत्वंसिद्धमितिगुरुहेषोअररुषेदयंनीत्यत्रस्वयमेवदातेः

न॰ तो॰
बो॰ नी॰
६॰

क्रमेण सनन्तसमास इत्यादिर्व्याख्यामात् येनेोच्यतेऽस्य रविंवा ग्राह्याणुरित्यादिमंत्रांतरसंवादाच्चेति कु
टः कुटकोटिल्ये अस्माद् रुः स्यात्सच कित् चित्यमिति गाङ्कुटादिभ्य इति ङित्वे नैव गुणाभावसिद्धे
रिति भावः शाकिर्गत्यर्थः शक्लृ शक्तावित्यस्माद् अटनित्येके स्त्रीवेऽनः शकटोऽस्त्री स्यादित्यमरः देवर
इति देवृ देवने कर्बट इति डुकृञ् करणेऽकृ विद्ये पे इत्यस्माद्धा अनड्काके भंगडो करटो इत्यमरः
वरटो गजगंडे स्यात्कुसुंभे निच्यजीवनि यकादष्टाह्यादिभ्यो डेड्डुईरूठे पिवापसे इति मेदिनीक्षकं
दिनी डुकृञ् करणेऽकृ दवर्षवरणयोः करेवो मिश्रितेवांतो भातस्थादिविधि शास्त्रिणः इति विश्वः क
दं वेनिक्व रुं वे स्यात्तीपसर्षयगोपुमामिति चेकलि कलसंख्याने कर्द्दू कुत्सितेषाव्दे कलगुसि
ले विन्यांघ्रणलोपाद्दे चरेपि चेति मेदिनीकणोस्तु ल्योः पुलमहत्वे क्ष येः कुपक्लोये अस्मात्किदचुस्या
त् वकारस्यात्ता देशो विलसेन तेनवायः कुविंदः स्यादित्यमरः वाञ्जलकाद्दलमञ्षणाद्यो अलिवे
यस्यामलिदेखुनवक्लु रेवमु ग्यांगनागोमयगोमयगोमुखानीति मोच्चः नोषजस्वगेनिपूर्वाद्

६॰

स्मान्मा थिन्स्यात उपसर्गात्सुनोतीस्या दिनाषत्वंच जोविति कृत्वंच जौंगिति कृत्वं आभुरस्पतिषंगाप्यिः षक्रुव
र इत्यर्थः उदिङ्गगतावृत्त्सूर्वादस्मान्दु थिनस्यात्स च चित संज्ञेः इगताविव्य स्मान्दुथिन्स्या स्मा च गोन तिष्ठ
ता प्राङ्गितास्तृताः कृत्वाच्च सारथ्यमित्यमरः खर्जिखर्जमार्जेवपिजहिंसायां खर्जादिभ्यः पंजादिभ्यश्च यथा
क्रमं कुरुकुलं कैवर्तः खजूरः रूपकलयोः खजूरः कादृक्तयो गितिमेदिनी हेमच प्रोक्त पुमानर्थ्यंवाङ्
लकाक्षु पोरोलइतिलत्वाभावः अथकथ्येरमस्त्रियांघनसा श्वद्धमेजः सिताभोहिमवालुके इत्यमरः
लेगोतिविमिगतप्यर्थः लांगूलपुछमेफसो गितिमेदिनी पवंशालूरादयोदृष्ट्व्याः भेकेमंडूकवर्षाभ्वशा
लूरप्लवदर्दुरा लेगतविगिगत्यर्थः लांगूलपुछमेफसो गितिमेदिनी कुशसंश्लेषणो दंतस कीरवान्
कुसलं च कुसीदं च मथ्यं दंतमुदाहृतमिति विश्वः तांबूलादयोप्यत्रैव दृष्ट्व्याः तमुगल्ला नो नुस्टीहे
तेच तांबूलनागवल्लीगवल्या स्त्रीक्रमुके नु चपुंसकमिति मेदिनी अहिंसायां घातो वृद्धिर्दुगागमश्च घा
हूलोगाहसांतरेक्ष्यादेचपशुभेदेचसप्रमेनूतरस्थित इति मेदिनी विश्वप्रकाशोऽप्येवं स्थितः उत्तेरपदभ्रतः

न॰ मो॰
वो॰ नी॰
५१

पार्ह्लपाह्लन्स्त्रेष्ट्वाचीराजस्यार्हलइतियया द्रुगतौकुड्शाद्भ्रुनयोः वद्धद्रुकूलंम्लदाणोवस्त्रेस्या
दौमेचेतिमे दिनीकुञ्जोलशोकुंस्कोणोम्बुघ्नेनानुघानलेइतिविश्वमेदिनोशिरीषादपिमह्वगिकेच
मायतलोचनाश्चयंकलुकुलम्निकर्केयोमटनानलइतिप्रयोगाम्भकुवःकुवकूवोस्वनेमहाविति
विश्वःकूवीभिरन्वाडीषुसमीणाःद्रुणाःद्रुणागौ अस्मात्सम्भुपपदेचड्स्यादीचेश्च्यातोःस्विवःषिडु
तेनसंतानेशस्माचट्प्रत्ययःस्यादेरूतंचरिन्वाडीषुसूचात्सेवनद्रव्यंप्योगिकाभिनयांतवेइतिमे
दिनीशामेःशामउपशामेषोवःस्यात्मृशावायस्वलोहमंडलेकेपवोम्बुभाद्विनेत्रिषितिविश्वमेदिनो
उल्वमितिगर्भाशयोजरायुःस्याडुल्वंकललोस्त्रियामितिमेदिनीमुचपोकेचसलतगडणाभाव
स्वप्रागवत्सुरेचतास्त्रेयतोकर्मण्यपोचारेजलसेनियाविति मेदिनीहेमचंद्रोवीगतिप्रजननिकांत्यश
नस्वादनेषुअस्यनगागमे स्वाद्दस्ततंचववयोभेदाच्छिववविंवस्कप्रतिविंवस्कप्रतिविंवेस्यान्मडले
प्रेतमुत्तर्केविंवकायोःफलेस्त्रीवे कृकलासेपुनःपुमानितिमेदिनीस्यत्नःछागतिनिवृत्तौस्तवोगउ ५१

स्मेनतृणादीनामप्रकांडान्नुडुमेपि चेति विश्वः स्तंबो प्रकांडगुल्मगडकयोरिति मेदिनी स्यात्स्तुच्छः कांडकः स्तंबक
इत्यमरः श्वागशाषिशोतनन्नकरणोगायप्राक्रोशेशाटोजवालशाछ्योयोरित्यमरः शाछ्वालतृणोद्यात्स्तड
तिचसादः स्याद्धूकेमेशृ— इतिमेदिनीशाद्वोन्निनादःग्रष्टादयःपतनदनन्नानिपात्यंतेग्रवस्त्तोणवस्य
वःग्रघृःसंवत्सरेवाग्निवादपुलकयोःप्रमाणितिमेदिनीकेतिःकुशाद्रेःकेदोमाथ्येःस्तोमकंदम्
मितिप्येतरेघुनाइतिमेदिनीवलिमलेवलसंवरणोचमलमङ्ग्यारणोतन्नविस्तारेचलयःकंवरा
गेनोवंककणेप्रुनपुंसकमितिमेदिनीमलयःपवनांतरेशोलांशेआरामेत्रिशृन्नायांनयोषितीतिचग्रा
त्मजल्लानयःसतःश्रुत्रस्त्रियामित्यमरःचूजवरणेग्राभ्यांकयन्स्यातयथाक्रमगुकटुकावागमोचभ
वतःकयनःक्रिलंनिहृगडणाभावार्थेदियनेविषयेरितिहृदयंमनःमियीभ्यांडुमिजप्रहृतपणोपीड़पा
नेमेहृःस्मेमेहर्दमाह्रेरित्यमरःपीयतेरसानितिपेरुःपिवतेरितिपापानेहहृंचेद्रोक्रिमाहसंवत्स
रवयविस्मादिजेछ्वादयःहृप्रसयंतानिपात्यंतेजल्नीप्रादुरहभावेनकारस्यतकारःजतःस्कयसंपिसे

तै. बो.
बो. नी.
९२

धीत्यसेवनन्तणीत्यमरः तस्मात्सर्वांगस्पर्शकं धैर्यस्य संधीत्यर्थः असद्देपणो अभूव्याप्नोसंचाते च अश्रुश्च
प्रचलनयनजलं लेशतोड्रोहूस्तत्वे गउणागामभ्यस्विज्ञानी शाकमाते पिशोभ्यां जनमहीरुहे इति मेदिनी हृष्ट
हृष्टा हृष्टाहृष्टा दृश्यतनेणापतः क्रूरसमारूरुरुत्पेकुरंकु ध्वांवररोहि षाइत्यमरः रुरुर्मृगभेदे दैत्येपि चेति
मेदिनी प्रादुर्भावेडदाजदाने चमुड़ः गतौ अस्मगतो हृ जन्वरणो मदीहर्षे षमष्टमवेकल्पेणम प्रह्वत्वेशाहे
चडुत्यथारणवोषणायोः प्रभ्योन वभ्योयया सेत्वेपंचस्पः उमरिन्वनजनेरि श्रावगमेनायेजनित्वेति
रूपसिद्धाविकारोञ्चोरणामुत्तरार्थेओनइति लणोणि हंहिः स्वणारतिक्तिनः कित्वान्नगउणः ति
त्वेन आद्युदात्तर्थं स्वृषिभ्यांकिदितिनि प्रत्यच्येत्वेनोदात्तः साधितः वृष्टाइति सककित्वान्तगउणः म
त्स्य इति सप्रत्ययेवर्त्तेनटस्यनः अतोदात्तो यं अरतन्येजीति सूत्रेत्वाद्युनः साधितः षड्ढ इति वाडूलः
काद्धातादेः षस्यसकारोन प्रत्ययादेर्वस्यतत्प्रयोजनाभावात्तेनसंज्ञा ष्णामेढं इति सूत्रेतत्ताल्व्यादि
साधितः सायंसायोमवेकोष्णः कोपःषंडस्त्वशंडवदिति द्विरूपकोषाषंढोवर्षवरइत्यमरः नदीन ९२

त्वोषधीस्त्रीस्यादेलक्षाशाकयोः प्रमाणितिमेदिनीनन्दइतिनमनेर्ईदः भरदइतिविभर्त्तेर्वट् चअन्येभ्यो
पिदृश्यतस्मात्प्ययोनिवर्त्तते पत्वमितिपापानेयस्मादिचननभ्रश्रमितिभ्रन्नः शाककुशोकशसंज्ञेषणेम्न
स्मात्उभउमर्ईदइतिनपतेप्रत्ययोः स्वः कुसेभेद्ःमनिमहारजनेनाकमेडलावितिमेदिनीकुसुमस्त्रीरजो
नेत्रयोर्गयोः फलपुष्पयोरितिचकुसीदजीवनेवृद्धाल्जीवत्रिषुकुसीदकेइतिचइतिचउंदस्हत्रे
तृतीयायांह्रस्वादिर्दीर्घादिश्चतेत्रणेपात्तः वृषाकपायीनिसत्रेह्रस्वादिर्वेतिवृत्तिकारहरदत्तादिय
योपरंभेननिर्णीतेपारलौकिककुसीदसेसीदहीतिश्रीहर्षप्रयोगात्दीर्घादिरस्यापिप्रमानसि
सनोतिरितिषणसंदानेवृजेनकुचेतिवृजवरणोः स्मात्सिदशपाद्यातसानसियेणासोतिपठित्वा
५रेत्रौनकुचयणांसिलोकपालइतिव्याख्यानेशुकेचैतत्पर्णासिभरियायहसिदिमेत्रेनगुण
त्वातपर्णासिरितिष्टपालनपूरणयोरस्मादसिप्रत्ययोनकुचतंडुलाइतिउलचप्रत्ययोनुमागमश्च
श्रयातोः त्रेधातंडुलान्विभजेतत्रइहविस्तरः तंडुलः स्यात्हिहगेचधान्यादिनिकरेप्रमाणितिमे

त॰ को॰
बो॰ नी॰
९३

दिनीश्रंकुशाइतिश्रयमपिविस्तरेणांतोदात्तः तथाचमंत्रः दीर्घैर्ह्यंकुशंपश्येतिश्रंकुशो स्त्रीमृणिः स्त्रिय
मित्यरः चषेरालइतिषषभक्षणेउदात्तः उज्वलदन्तस्तश्चालमितिचिनमाहतन्नचषालयेश्रस्पृष्या
यतद्दतीतिवक्तव्याणवं तः स्वरवः पृथिव्यमित्यादौविस्वरादर्शनात अमरोक्तिमाहचषालइतिइलसवृभे
रणयोः वलचगणाभावः इल्वलीतारकाराजभेदेनादैत्यमत्स्ययोरितिमेदिनी इल्वला तच्छिरोदेशे
तास्ताग्निवसंतिवसंतियाइत्यरः पापानेःस्माद्वलचलगागमः इस्वचापिपचसिन्निति पल्वलमा
लसरः इकारइतिउपरताभावेपयप्रत्ययश्चेतिवोध्यं गृहमंस्थानेगृहेभेदेः ग्रहेभेदेः गेनाइत्यरःपि
ंसस्यानानिसत्यसज्ञरहेशाक्तौचेतिमेदिनी शालेः शालगतोशाल्यंतनस्त्रियांशीकीत्क्षीवंत्वेमशुतो
मरेमदन्तुस्वाविधानेतिमेदिनीमृशक्ति मृदुः वंधनेशल्कः शाक्तोश्रविशाह्नेमूलमिभाद्योः मूलंचिने
तिमेदिनीशाक्तोप्रियंप्रदेइतिविशेषनिंद्रेश्रमरः श्रमेरिति अमरोगेत्तुरागेदएणतःवाङ्लकादेवउपया
स्तवः अम्लोरसविशेषेस्यादक्लीवंगैरिकौषयावितिमेदिनी पाठोमामामानेदनेषमसम्भन्नेमायास्या ९३

च्छावरीवद्धामपिः पीतांबरेऽरुत्फवरुतिमेदिनी छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिंबार्कयोषितोः पाल
नोत्कोचयोः कांतिसच्छोभायं पंक्तिषु स्त्रियामिति विश्वमेदिन्यौ वृद्धादीनां फलं समित्यमरः स
नोनेविति षु जन्मि पवे स्तवं वामे प्रतीपे चेति मेदिनी जनेः जननं जननेन जकनिकावमजनराधैजन्मह
दपरीवादे स्याम्मे च नपुंसकं जन्यामातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् त्रिषु स्यात्यजनित्र्यम्ब
नवोढाज्ञातिभृत्ययोः स्त्रियेऽइति मेदिनी आत्मपदे रूपमातृजायेति अश्व्यादयश्च अघ्न्या इति
यकः क्रित्वाह्नमहूनेत्सुपथालोपे दीर्घ हन्तेरिति कुत्वे न हस्य घः अडागम उक्तान्मसूर्वा ह्वनेर्य
गिस्यन्ने च ह्वयेति स्त्रियां दाघमाहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माहा च श्रृंगिणी अर्जुन्यघ्न्या रोहि
णी स्यादित्यमरः संपूर्वां ह्वाजोऽनुक स्मात्तोलोप च्च संप्यपित्र स्मन घे तरयायुगसंधिषु इति मे
दिनी कन्या कुमारिका नार्योराशिभेदयोरिति विश्वमेदिन्यौ वंध्येति वंध्यस्त्वफलहृद्ध्वा
दौ स्त्रियां स्याद प्रजस्त्रियामिति मेदिन्यौ कात्तेयं तिदुकुकाउमित्युज्वालदत्तः यतो नावङ्गत्याद्यु

ने॰ बो॰
बा॰ नी॰
९४

दान्तः ष्यकप्रत्ययांतो यमंतो यमेतोः दान्त इति नि वातेवात ञ्यणो इति सूत्रे वृत्तिः ङिवा हिलोपे सति कि
त्करणं व्यर्थं स्यादिति गण प्रतिषेधार्थो न्कारात्कारस्येति नेतं तत्रैव हरदत्तः पर्वे स्थिति
ग्र्यादयो यगंता इति प्रायोवादः स्वामदि स्त्रा ष्ठो चेमदी हर्षे पद्गतौ ऋगतौ पपालन पूर
णयोः शाल्छ्श ग्रौ ग्र वोवृरंग मे स्मि क्रान्ति तेवाच्य लिगकइ ति मेदिनी पर्व ल्लीव मदो प्रस्तावेल
दोणां तेरेद्रंपन्ति पदो से यो विषुवतम्भ ति घ्र पीतिच ऊी ब्रा वितिवनोर चेतने नभ्भ अलि ग्रैति
पतेद्व घ्रारोह तंपातेशाक्करी मंमेत्यादिमंत्र व्याख्यायांस्पष्टं शाक्करी छेदसो भेदेन दीमे खल यो
रपीस्मि मेदिनी शाङ्षीडु स्वप्रेकशाग्राहाने रोदने चरु हवी जजन्म नि प्रादुर्भावे च निजये द्विति
निवासगत्योः स्तगतौ च पारणो ध्याम्यो ञौ चिन्वायांप्येङु वृ द्वावाभ्यां ह्यनिपुस्यात्संप्रसारण
च धातोः हल इति दीर्घः अदेः अदभक्षणे अस्मान्किं निष्ठायकारश्रोतादेशः अध्वामार्गः प्रदकृ
रगतौ शाङ्गप्रातनेश्राभ्यां एवीभ्यां हि निप्प्यान्न स्यङडागामश्र प्रेतवरातिस्त्रिया वनोरचेतिङी ९४

व्रौसार्वधातुभ्यष्टत्तडुपत्वषपाकेनदितोङनेतोड्डुं नंदाहृणांहिंसनंच्वलसंवरणोवदवेदनेयजदेवश
जादोकास्म्टीप्रायनीप्रयत्नेपतिःस्त्रीपाठविच्छेदेन्निकारपनिनोप्रमानितिमेदिनीमलमल्ल
धारणोकान्तवलनेभ्यादिःकेलाविलासेकड्डादिःकिलश्वैत्यक्रीडनयोःतुदादिःकुटकौटिल्ये
हिलभावकरणोवृथस्रवगमनेडुनदिसस्टेडोकालशाद्वसंख्यानयोःगाड्ःकुदादिभ्यइतिडिःत्वात्
गुणामाशंक्याह वाहलकादितिकादिःस्त्रीधनुषोःग्रेश्रांसंख्याभेदप्रकर्षयोरितिमेदिनीवाधिःपु
सिसमायेभ्यमेदेपिपलपादपेइतिचनंदिदीताराग्नांनेदस्त्रीनेदिकेभ्यवेपुमानितिचशहइत्यत्ये
वमस्त्रंमर्वधातुभ्यःइतिनप्रत्तिन्नवर्थचपवेसार्वधातुभ्यष्टनितपादावपिवोध्यमित्याहुःहृपिसि
ह्नहृरणोपिल्लसंचूर्णनेहृद्वीजजन्मनिप्रादुर्भावेहृतवर्जनेवर्त्त्रिदापोपकरणांविदसत्तायांवि
द्यपुराणमस्यामितिवेदिरहेथीकरणोकान्तेशिसहनेहरतेःकीर्तयेतेभ्यश्चरचइरेतिप्राग्नइतरेषा
कुटगुणघयादितिकिप्रत्ययेप्राप्नेवचनमिदंयमानिलेहृचंद्राकविल्लुसिंहाश्ववाजिशुक्रकाहिक

त० को०
बो० नी०
१५

पिभेकेषुहमिनोकपिलेषिवत्पमरः वार्त्रिभेवजनिर्माणेनयनांजनलेषनयोःगात्रानुलेपुनीदीपद
प्राद्दारेषुपोषितेनीतिमेदिनीवेदिःस्यान्मंडलेपुमान्स्त्रियामेगउद्धायांसान्तपरिस्कृतनमूनलेइतिवि
कीर्त्तिप्रसादयशसोर्विकारेकर्हमेपिचेतिविश्वःउगपयात्कृषविलेमनेऋषीगतौमुचप्रणाके
लिपउपपदेहेतुमादिरिगउपयाद्वातोकॅरन्नस्यान्सचकितकेविन्नउगपयात्किरितिपठित्वा
इणोऽपवादःकिप्रत्ययभूतिव्याचख्युस्तन्नप्रत्ययस्वरेणाऋषभादीनामंतोदात्ततापत्तेःनवे
ष्टापत्तिःप्रग्निपूर्वैभिःऋषिर्विप्रःकाव्येनपुर्विर्विप्रःपुत्रिःकविरित्यादौऋषिभुत्रिप्रभृती
नामाद्युदात्तत्वदर्शनात्तन्नचैवमाद्यीमादीव्यःऋषिमितकृषिभ्येत्यादौकृषिशानुस्यांतोदात्त
नसिद्धोदितिवाच्यौरुक्षाघ्यादिभ्पइतीकृप्रत्ययेसंतोदात्तत्वसिद्धेःऋषिर्वदेवशिष्टावोदीपियो
चपमानयामितिमेदिनीप्रवृत्तिग्रीष्मानिम्भुगारेष्वाबाढेपुइतिचभ्रमस्त्रनवस्थानेऽस्मात्किन्स्या
त्सचकित्सप्रसारणंचभ्रमिंचद्याप्यावसवोप्रवंतीतिर्मत्रेभ्रमिंभ्रमणाप्रीलंटगिरेजनमितिवे १५

दृभ्यांक्रमिक्रमणपादविद्धेपेतमकोदात्तायांसति सेभोस्लोत्रे हृाभ्यः इन्स्यात्सचकित् पथामतइ ५८
कारादेशःस्यात्क्रिमिः द्रुद्रुजंतुः क्रिमिर्नाक्रिवत्कीटे लोदात्तायां क्रमिस्लोपवेरइति विस्यगेदित्यौच
नुक्रिमिरिति द्विरूपकोशः तमिमिगिनिभ्यःसि सत्स्यस्तिमिर्नामतस्य चास्ति मिमिंगिलगिला
ग्यस्ति द्वितीयस्तिलद्वमरोतिरामायणे सप्तमेकेरामवाक्ये केचित्तु तद्विलोप्यस्तिइति
पठित्वाराघवंप्रतिलक्ष्मणवाक्यमित्याहुः कुंभेसतिभर्जेइति विस्वः पि तिभर्जेनासिता
सितयोः स्त्रिश्चितिमेदिनीमतेः मंतत्वाने स्मादिन स्यात्सचकित् अकारस्योकारादेशश्च
तमन्यतेज्ञानातीति मनुनिः प्रमाथ वशिष्ठादौ वंगसेनतरोज्जिने इति मेदिनी वसेः अस्मादि
न्स्यात्सचकित्न्तवसिवसनिवासेऽव छौजंतेत संतानेयजदेवपूजादौ राजदीप्तौव्रजगतौ षद्
विशरणादौहनहिंसागत्योः वास्माच्छ्वदव्यक्तायां वाचिणपतः भृजवरणेणपतः चासिविनिंदि
तसस्कारवावत्सूत्रेः स्वमस्कृतालव्यप्राकारवान्वास्यादीनामिवकरणानां कत्वं मापाद्र्थ्वनि

न॰ को॰
बो॰ टी॰
९८

यमादिति वेपोषिकाः वास्यर्थमित्वत्रस्कोरिति मलेभ्यः प्राप्नोतीति भावं वापि हृदकयारः वापी प्रसि॰
द्धाराजिः स्त्री पंक्तिरेखयोरिति मेदिनी इह वादीति एयंतनिर्देशोपि वा ऊलकादण्यांतादपि इञ्
न्तथा च भवादिस्तु त्रेवट्नीति वाक्कारादयः वारिः स्त्रनासरस्सम्भावा रिः स्त्री मेदिनी रयोः वा
रिचटीभवे यन्त्रो रितिविश्वः ह्रस्व हरणे ऽस्मादिञ् हारिः पथिकसंतानद्यूतादिभंगयोः
स्त्रियामिति मेदिनी नहः णाह वेयने ऽस्मादिञ्स्यात् नभस्थांतादेषः स्त्रियामिति लिंगानुशासने
स्त्रियामित्यधिकारे नाभिरत्न त्रियेइति स्थितनादित्वात्विति भावः पुंस्यपीति तथा च मेदिनी ना
भिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे इति
भारविश्च पुंसि प्राङ्गुक्तसमच्छसम्पंकजंकोमलेह पाहिनस्त्रीणपुयनीतिनाभिभिरितिह्रूषेंक्र
षविलेषने ऽस्मादिञ् वृद्धिश्च इकोगुणवृद्धिरितीकः स्थाने एव वृद्धिरिस्दाहरतिकाषिः रितिभा
षीयंतृकषिरित्येवमुः स्पृहिंसायामस्मात् वहूनेवाच्येइञ्स्यात् प्रारितीदोपकरणे स्त्रियां शाङ्कु ९८

निक्रांतरेष्वर्थागतपर्यायोअवहारांतरेपिचेतिमेदिनी क्रूजः करोतेरिजः दुदीचांमतेकात्कृष्ठु
वाचेश्च कृकरिः स्त्रियांयां क्रियायांस्याद्वाच्यलिंगस्तु शीलने नीतिमेदिनी जनि जननी प्रादुर्भावेवृ
स्त्रप्रदने आभ्यामिणा जगनिवृद्धौ अश्वेति इणा वृद्धिप्रतिषेधः जनितिस्त्रीलिंगे कृदिति पदेङीष्
जनीसीसंतिनीवध्वोरुत्पत्तावौषधीभिदीतिमेदिनी अजिअजगतिदेयणयोः अतस्मात
त्यगामनेवाङलेकादजेर्भावोनापादेचोपपदे अज्यतितिभ्यामिण पादस्यपदाज्यातिगाप
हतेष्विति पदादेशः पदाजिः पादचारीपदातिपत्तिः पदगपदातिकपदाजयः पदुस्त्रपथि
कपेत्वमरः अशिपणाय्योः अशिःसुपणयिस्त्र अशिपणीयीतयोरितिविग्रहः अस्त्रूआत्रे
पणाव्यवहारेआयप्रत्ययांतः आभ्यामिणस्यादनयोर्यथाक्रमेरुडायप्रत्ययस्तुकोचभवतः
राशिर्मेखामदिष्ठुजयोरितिमेदिनीवातेः वागतिगंधनयोः असादिणास्याङित्वाद्विलोपः प्रश्रूर्व
हंतेकूपेवाचेइणापुंस्येष्यप्रहीहो येनदयानतुपुंसिवेत्यमरः नौचोजसेवरणोस्त्रीकदीवस्त्र

तै॰ प्रा॰
वै॰ भा॰
८७

वं येऽपिनीचापरिणायेपिचेतिमेदिनीपमियणाम्बूलथनंसमानेव्याप्रकथनेऽणस्यादितिपक्षज्वलदते
मोऽन्नमित्यात्स्वोदात्तइतितन्नसन्निहितेनजनियमभ्यामिणाइत्यनेनवक्ष्यविपियजित्यादिनावि
हितसेत्रोविच्छिन्नत्वात् यदपितेनैवनोच्यतिपूर्वसूत्रउक्तमिजञ्चानुवर्त्तनेनतिणाउत्तरसूत्रे
उदात्तवचनादुज्ज्ञापकादितितदपिनसचोदात्तइतिहिनार्येथातोः पगित्रविहितेप्रसयमिर्द्दंष्टृत
ष्ठन्दुःकिंतसमानपाद्धस्यस्थानेविधीयमानमादेशंनिर्दिश्येशद्धस्वरूपपरःतथाचकयेज्ञापं
तास्यात्यदापिसइज्उदात्तइतिव्याख्यायमानस्यसभावइतिप्रक्रियास्मरणमात्रंछतंतदपिस
भवविधायस्याभावात् यदपिस्वरमंजरीकारादिभिरुक्तंसमानस्यछंदसीतिसूत्रेणसभाव
इतितदपिनलोकेसखिशद्धस्यासाधनायत्वेः अपिचसखासखवामब्रवीतसखायसब्रवीत्स
खायस्वाचष्टमहेसखासखिभ्यईड्यइत्यादिमंत्रेषुसर्वत्रसखिशद्धस्याद्युदात्तपवेतिनिर्वि
वादंपवंचइगुदात्तइत्युज्वलदत्तादिव्याख्यामवेदवार्त्तामाभिज्ञत्वप्रयुक्तमेवेतिदिक्॥ आ ८७

हिंस्त्रेजन्मसेवायांहन्तहिंसागत्योः अमरेशङ्क्रिमाहस्त्रियइतिएवंचस्मृप्रातिस्मृप्रातिस्मृत्वातिस्त्रेचतत्रस्मे
तितालव्यपाठः संप्रश्नत्वएवतत्रस्त्रेकेषांचिदंत्यपाठस्तएतन्मतत्रयग्योलोचनामूलकएवेत्यवधेयं
नन्वेवंचतत्रस्त्रगमितिदंत्यप्रयोगस्यकथंनिर्वाहइतिचेदत्राहुः अकांमातेनदंत्यगर्भणास्त्रस्माहृन्नेवि
प्रदेतनतत्प्रयोगः साधीयानचनाहृशाशाहृेतिप्रतिपत्तव्यमस्तुः कालोकचेतुं सिञ्जीवमस्कणीशो
णीशोणीतेइतिमेदिनीकोशात्किंतिचहिंहेत्रासहरेसर्पेइतिमेदिनीअचरः अजंताद्धातोरिंस्या
त्तत्राह्यहेष्टजपवनेपविर्वज्रेनत्तवनतरणायोः तविर्वस्त्रादिस्थापनभांडस्त्रियांनोत्तारिणीत्त
विद्रत्यमरः कृष्णहेत्तविर्वाल्मीकश्रुक्रयोः स्फरोतन्यचक्रेरणुस्तिस्थाव चलीनेत्यपोषितीतिमेदि
नीकरगतोतत्रिः शत्रुः कपिलकादिन्याहेकलिकत्वेअलिर्भमरः रक्तत्वनअवदाहणाकषाव
येतिदंडकः सिंसार्थकः सिंसार्थकः अजगातिचेपणयोः अस्तुदेपणवस्त्रआछादने वृत्तब
णासंभक्तौवनयाचनेषणादानेध्वनशाहृग्रथवंथनेउभौचरादीचलकंपनेपभ्मः उः स्यात्

न॰ त्रो॰
वो॰ नी॰
१९८

स्वनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः संपतादचञ्शिति प्रत्यये खीनिरपि खनिरेवमन्तात्खानिरित्तिद्विरू
पकोशः ग्रंथिस्त्री ग्रंथिपर्व्वणोनात्वयेरुग्रेद्पर्वणोरिति मेदिनी ग्रंथिर्नापर्व्वपुरुषीत्यमरः चजयोश्च
नेकु स्मादिप्रत्यये वर्निर्योज्ञात्याङ्कः चलिः पश्चरितिचरि रस्म्येतिपाठांतरं चरगतौ चरति भक्षणे
पिचरिः पशुः हन्तेकुत्ववर्त्तनेश्चस्मादिः स्यात्त्वाङ्कुलकाङ्गेकेपि साजंत्रिवर्त्तेसंयुक्तमितिप्रयोगः
वर्त्तिर्भेवजनिर्माणेन पनांजनलेखयोः गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिमीत्ति मेदिनी भुजेः
भुजपालनाभ्यवहारयोरस्मादिः स्यात्तच किल भञ्जिरग्निः कगटज्ञविद्धेपम्टनिगरणोग्रहि
सायां हृपालनपूरणयोः क्रुटकौटिल्ये भिदिर्विदारणे छिदिर्द्वैधीकरणे वाराहः सूकरोगृ
ष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः इत्यमरः उपक्षाप्रीकिरतिकिरइत्यकारांतो पिस्वचित्वचः किरो
पिस्यात्किरौप्रोक्तः पथः पथिः इति द्विरूपकोशः गिरिनी नेत्ररुग्भेदेश्वद्रौगिरजकेषेषिक्कीणे
सजेपुनस्त्रिषुस्त्रितिमेदिनी कुटिरिति ङीषि तत्कुठी कुटीशामीमुंडाभ्यारः कुटीरः कुटिः कोटश्चमा १९८

नः स्त्री च टेस्त्रीपुंसयोर्गेहकुटी स्यात्कुंभदास्यां वसराणां चित्रगुरुक्को इति मेदिनी कुटिः कपिचलने
ग्राभ्यांदुः किंतस्माद्धातो नेलोपश्च कपिर्नामिङ्क्के षाराववामृगेचमयुमृदने इति च सर्वधातुभ्यः
इ कृञ्करणे चरगतौ चरतिर्भक्षणेपि जनजनने भर्त्सनदीप्त्योः शृहिंसायां शमस्तवेष्टाग
ति निवृत्तौ छदअपवारणे तुरादिः चैदुः पालने सुषुत्यां मां इंडः कर्मण्याप्येक्रियायां याचपुंतपुं
सकयोर्मतमिति रुद्रः चमेवृत्तौ च फलके इति मेदिनी हृहे हृहिहुह्वावसमान्नतिनतमान
स्यात्रकारेकारस्य यणादेशः ब्रह्मतत्त्वतयोर्वेदेन ह्वयोः पुंसिवेयस्तिरु चित्रवेणाभिद्रो
विप्रेइति मेदिनी अश्विअश्वआत्रौ संयाते चघा स्कशाक्रो शाकाइंडः छेदसीत्वसशक्तिला
संवेयोनत्वशिनात्र तपवश्च स्मोनमारोपयतः स्मरोरे इति प्रयोगः हृभ्दृहूनेहरणेदु
स्त्रजगत्यारणापोषणयोः धारणे स्त्रगतो स्त्रजः आच्छादने शृहिंसायां शरिमेति यतश्चोज्य
लदन्नदीत्सोकंदशायायांतम्रुणातिर्नेपठ्यतेन स्थाने स्याति प्रत्ययप्रत्यये च टीहीं॥८

न॰ त्रौ॰
बौ॰ नी॰
८८

तितंचहुत्वात्वस्तूभ्यामीमन्नितिपठ्यतेछंदोग्रहणंचानुवर्त्ततेपुत्रंचैनतपिएतातोभवीभूतिः
वानसस्सर्गोभवत्सरीमणिम्नीसर्वहिंस्तृषरीमाजुषाणःपस्यामिसिर्भात्रदिशुतत्सवीमणि
हिरण्यपाणिमित्यादिमेत्राणांतद्वाष्पचानुगणत्वात् उक्तप्रयोगस्याभाषायामर्द्धेने
नच्छेदोनुहृत्तेनमन्याष्पत्वाच्चमन्त्राग्राभ्यासेमलोपोनाभावोवानांसज्ञाषिज्ञसीमसीमे
स्त्रियाममुभेतृत्यमरःक्षेजसंवरणोकृशाहूरोमगात्रकेशःलूनछेदनेलोमशापवपापानेषु
गागमःचैचित्यघावाहलकादन्येभ्योपियत्तप्रजायायात्तयःशेषव्ययदमचेत्यमरःक्षप्रस्त्रवण
सोमाचंद्रःडुधाञ्धारणापोषणयोःयामदेहेयग्रहेरसैारथानेजन्मप्रभावयोरितिमेदिनीक
मिथुनेम्रहिंसायांसहृष्टम्रणानीतिक्षणामोराजविशेषःकाडुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणानोदात्त
पदंमतिनित्तमथोदात्तस्यात्मातिघोंतकर्मणाम्रतसातत्यगमनेपुत्राःभ्यायथासेष्येम ८८
तौलःस्वनिदुःखयतिदुरप्येयप्येयत्वात्सामसामक्लीवमनुपायस्यभेदेदेवदांतरेपिचेतिमे

द्विनीयात्मा पुंसि स्वभावेपि प्रयत्नमनसोरपि यत्नाच पि मनीषायां शरीरं ब्रह्मणोरपीति च हृनदिं
मा गतेयोः मध्याह्ने रोषकृते च मद्भिकाभिभराली स्यादिति हारावलीकोशात्तक्रपाद्रे कवरः पाठ
कः च वयोरैक्यात्कवरीकेशविन्यासः जानपदेति ङीष् अन्यत्र कवरा मिरः गतिगारणोके चि
न्तसूत्रमिदं परित्यज्य गृहीतां ङ्यतंडु तिविमर्श ङी ङी हु प्रत्यये एषोद्रादिद्वाहृ तस्तत्कारलो
पे गकुड्डशाहे ड्लेन भृत्यादयेति ड्रदः ड्दिपरमेश्वरे ज्वलद वृत्तक ममिन्निति तिन्नितपपाठत
द्वित्वेऽदंत्यमात्रमिटूयानेऽदंते सोम्यमधुकृत्यादौ नित्स्वराभावतदशपाद्यांतत्रणादम गिति
सूत्रितंतदमिति सर्वनाम पूर्वपदं यत्संनिहितपरामर्शी कायतेः के गेशाद्दे प्रयोजनाभावदेव
मकारस्येत्संज्ञाविरहे सिद्धेऽपि मकार उच्चारणार्थं इकार रुकारलोदिलोपार्थः दशपाद्यांतनमा
त्तमेवविदुमिति सूत्रितं सेकिमिति सर्वनाम सर्वं याति भावः दशपाद्यांत अर्थात्सर्वं याति भावोभ
विष्यतीत्याप्रायेणाच्छुनित्येवसूत्रितेऽनतएवाधिके प्रदिप्नमित्याङ्गः वस निवासे अस्देप

ते॰ नौ॰
वो॰ नी॰
१०

णेषाश्चहिंसायां छदश्रपवारणोणपनः श्रत्वश्रह्नरणेचापेकारवालेनपुंसकमितिमेदिनीपल्ल
गतौपत्रेत्वद्वाहनेपर्णेस्यात्केशरपक्षिणोरितिमेदिनीपापानेपानेपात्रेषित्वान्ङीषपात्रीमत्रे
त्विषुक्लीवंस्लकवादौराजमंत्रिणिनीरहस्यांतरेयोगेउतिमेदिनी देशादंशमित्रश्चादिनाषत्वेषु
तेषिताङीषोनिम्नत्वाद्दापदेष्टाश्रश्जिश्रस्त्रपाकेगम्लगतौणम्प्रकृतेपशाह्नचहनहिंसागा॰
त्योःविशप्रवेशने श्रश्भूस्याप्नोपभ्पः छुत्स्यात्पषांहूद्विरश्रआष्ठइतिसंयोगादिलोपःत्रश्चे
तिसंयोगादिलोपःत्रश्चेतिषत्वेष्टुत्वंक्लीवेंवशीषोश्राष्टेनाउत्समरःवैष्टुंवेषियेदिवेःदिव्
क्रीडावस्मात्ष्टुन्स्यात्द्युदादेशश्चवृद्धिश्चघृतनाःउषिदाहेरवन्त्रवदारणे आभ्याष्टुन्कि
त्स्यात्उष्टुःकमेलकःउष्टुःक्रमेलकमयुमहांगकाउत्समरःस्निविषितुनतानेमन्त्रमोत्
णेश्राभ्यांष्टुन्कित्स्यात्स्टेरूकारदेशश्चस्त्रिभ्यांचुरादिणपताभ्यांमेवचारूपसिद्धेराद्युदात्तं
र्थमिदंसूत्रेनचवजातत्सिद्धिःपरजित्यस्यज्ञोवायकत्वात् सूत्रंतस्रुचमायेथेस्त्रत्रतेनविव १०

स्ययोरिति विस्वः अमिस्रमिगतिशाह्ने संभक्तिषु विजनचयने जिमिदा स्नेहने शासु हिंसायां अंत्र
मिति अनुभासिकोतसेतिदीर्घः आणितं वविपरुषात्रमेवलमिति कालिदासः आलव्य
मर्य योग्निपत्रमित्यमरः मित्रं सूर्ये दिनद्वयोः स्वयं प्रसीतिमेदिनी प्रास्त्र लोहास्त्र योः क्लीवं क्तरिका
याम् योषितीतिच प्रत्ययस्वरेणान्तो दात्ताः अनत्राणि येवेचित्रं देवानामित्रनयनं शास्त्रमस्य
स्तमपूर्णिमारिः प्रवः पूज पवने अस्मात्क्तः स्यात् यातोर्ह्रस्वत्वेच पुनाति स्ववंश्यानिपुत्रः पुन्नर
कस्त्रस्मात्त्रायतइत्यर्थः आतोनुपसर्गेक इति कप्रत्ययेपुत्रइति सुत्पत्यंतरेस्त्रायतेः ह्रस्वे संघात
योः स्त्रीतिङित्वा हिल्लोयः लोपोव्योरिति यलोपः टित्वान्ङीष् स्त्रीयाषिद्वलायोषानारीसीमंति
नाववधूमित्यमरः गउष्णगडङ् अव्यक्ते शब्दे यज्ञ यारणोवीगतिप्रजननादीछु पचषपाके वविपरिभा
षलोयमउपरमेष्कुङ्गविशरणादोच्यद इति स्त्रैः गत्याताभगवयोर्गोत्रः शैलेगोत्रकुलाख्ययोः सं
भावनीयबोधेचकाननवनेत्रवर्त्मस्विति मेदिनीस — माछादने यज्ञे सदादाने वमेपिचेत्यम

न॰ को॰
बो॰ को॰
१९

रः सत्रे यज्ञसदादानछादनारण्येष्वके भवेदिति मेदिनी तत्रे ब्राह्मणानंतरजातिं ह्यामा मृदानादनयोः ग्रा
प्राय प्रणो मामाने ष्ठ शुश्रूवणे भस्मभर्त्सनदीक्षोः होत्रमाहुतिः होत्री प्राह्ः अर्थविदः पिस्त्रीलिंगाद्युतिहोत्रा
भ्यः इनिष्ठुइति सत्रेहरिदत्तादयः यात्रानुयानतेपिस्मात् गमनोत्सवयोः स्त्रियामिति मेदिनी
मात्राकर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे स्वल्पकरावयवे स्यात्से क्लीवकाले स्मे घथार्णाइति च
कर्णशाहू थहेमोत्रेष्कृतिः स्त्रीम्प्रवणोश्रवडूमरः भस्त्राच संप्रसेवकाइति च गामेः गमत्वग
तावित्यस्मात्त्रन्स्यात् यानो सकारांतोदे शाश्वगात्र मंगेकलेवरे स्तेवरमा यजे यज्ञादिविभागेपिस
मो गि भामिति विश्वः दाशिभ्यः वालवनेपवमादिभ्य स्त्रन् दात्रे यान्यादिछेदनसाधने पापानेयोगप
भोजनयोः यात्रमित्यमरः क्षितिनिवासगत्योः क्षेत्रमित्यादियोः जंगमुवाद्भ्यः सत्रायां भावि त्रंत्रे लोक्य
वदव्यक्त्रायां वाचिपणतः वादित्रे न यादि गतिनिशारणोचवेः चरगतौः अस्माणित्रन्स्यात् वृत्ते वा चे
वृत्ते पद्ये चरित्रेत्यमरः नन्वत्र प्रत्यये चरित्रमित्युक्ते न तन्श्व प्रज्ञा द्युणाचरित्रमिति सिद्धे कि मनेने १९

त्रिचेतमेवंस्तैरेविरोधानस्त्रशिग्रुमृत्याज्ञौचेवमादिभ्यः रत्रैदेङःपालनेपवमादिभ्यःउत्रम्युस्यात
वहित्रमिति वहप्रापणेथरित्रीतिपृजयाग्णोगौगादित्वान्ङीपश्रमेःश्रमणतोश्रस्मादित्रःस्क
नसचविनउत्रस्तमानवत्रेतेश्रस्वरिनत्वात्मित्रेनेति निग्रहेहत्वनमितिनपुंसकंश्राःङ्णग
ताविन्यस्मादाप्रत्ययेगणोस्त्यादेशः कषमितिकषस्त्वषेतिदंडकःसमयानिकषाशाहोस
मीपवाचकौवङ्गलकाडुषेःदोषादिवेराप्रत्ययेवङ्गलकादेवयानोर्योतादेशाश्चस्त्वयेमादि
चितेःचितीसंज्ञानेःस्मात्कस्मात्कणप्रत्ययःस्यात्कस्यातादेशःश्रमरोक्तिमाहश्चिकणमितिस्त्रैः
स्रचपेम्नुत्येज्जुरादिरस्मान्नस्तनणलोपःक्रुत्वषत्वंसस्मेस्केआत्मेपुंस्यणोत्रिषुचाल्पके३ति
मेदिनीपातेःपारहृणोऽस्मादडुमसन्न्यात ड्रित्वाद्विलोपःउकारउच्चारणार्थःङ्स्नुज्वलदत्रैः
वल्कतस्कउगित्वात्कार्यार्थःङ्स्नुज्वलदत्रैःवस्कैंस्कउगितस्त्रेतिङीपनकारःस्वरार्थःपुंसोस्त्रगि
तिम्यास्वरदितास्यांपुनातेमेकुस्तनहूस्वश्चेतपठितंनपृजोडुमसत्रनङ्गस्यन्वेभाषोनिसृतेःसप

नै॰ प्रो॰
वै॰ नी॰
१२

प्रसवेप्युमानित्युक्ते उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपायाश्व्यवस्थिताइतितत्वं कचिस्त्चदीप्राभवचिप्रीतौ
चभुजपालनादौभुजिष्यस्तुस्त्तैत्रेचहस्तस्त्त्रकंचोःस्त्रियामितिमेदिनीवसेःवसन्निवासेव
सन्नाच्छादनेवस्तिहृयोनिरूढेनात्यथोभूमिटप्राम्हचेतिमेदिनी प्राम्हइतिप्रा सत्रत्तुशिष्टे।
अस्पतीति अस्तुतेपरणेअगस्तिकृभयोनौचवेगसेननतरोमानितिमेदिनीसावसेत्रसभुविस्त्र॰
स्मात्स्मात्वुपपदेति:स्यान्वज्रलवनान्तमृभाव:वैनसउपत्तयेश्रस्माद्धिपूर्वातिःस्यात्श्रगष्टे
सकतिष्टेस्याद्धितस्लिह्वादप्राप्गलेइत्यमरः स्त्रीपुंसयोर्वितस्लिस्यादित्यमरमाला पद्मिपदगतौ
प्रथमप्रत्याने त्राभ्यांतिःसचनिवृपत्तिरितिपदातिःप्रच्चितिरितिप्रत्यातिःतिव्रत्रेश्चिनि
ग्रहादित्वाड्ढिडागामनिषेधो नेतिभावःहरणनेःहविदारणेअस्मात्तिःसाडागतोड्डस्त्वत्पच
चाइतिग्रस्रर्मपूरेमत्स्येनाइतिमेदिनीकृतानुकृविद्दैपेन्द्रझचननतरणायोःकृत्त्सामर्थ्येकिरि १२
टंमुकुटेनस्त्रीतिचंद्रगोमीकृपीटमुदरेनीरेइतिविश्वःप्रापाचांनकृतिकृपिभ्यइतिविश्वः

शापाद्यान्तकृत्त्रिकूपिभ्यइति पठित्वा कपाटइति चतुर्थ्यन्तीह्नतंहस्त्विवचिहृचदीप्सावभिप्रीतो
चवचपरभाषणोक्तु चभ्रहेतावेध्यवाक्रु चकोदित्वात्त्याभावयोः इकः किन्त्वात्स्त्रेतलोपे
ननिर्दृष्टः क्रुटकौटिल्ये उचितमिति वचित्वपी स्यादिना संप्रसारणे कुटिकु षिकुटमलेपु सि
नहृदयानवकांतवेद्रुइति मेदिनी क्रुषानिष्क षेक्रुष्मलछादने विकसितमित्यस्मावयात्
भ्योऽसनद्शापाद्यान्तअस्तन्निस्वसूत्रेचितीसंज्ञाने चितसंचेतने चुरादिः स्गतोगोरादि
त्वान्ङीषसवसीतमहाप्सरइतिशाश्वतः महांतिसरांसिसरसाइति भाष्यंपयगतोपीङ् पा
ने पयः स्यात्क्षीरनीरयो रिति मेदिनी षष्ठीवश्यारणादेसरः समानवर्चदीप्तावचेर्निपुसके
रूपविद्यायामपितेजसि चंद्रस्पतनयेइति मेदिनी हदिरुश्रक्ष्रुविमाचने रोदश्रुरोदसीचापि
दिविभूमा पृथकरसह प्रयोगोपथनयोः रोदस्यावपिरोदसीति विश्वः वीगत्यादिषु वयः प
क्षिणि गावास्यादौ यो वनेचबसकमी दिनीश्रनप्राणने श्रनोभक्तेश्रनोऽस्मायः सरसाजातिसंज्ञ

योगिरिति टद्दिनन्नमदंतेपाकस्यानैंमहानसमित्यमरः तमल्लानैनोनमः क्लीकं ाोशोकभ्रैंहिकेयां य
कारयोगिरितिभ्रमसः तमोध्वांतेगउत्ता ध्वष्टोके ह्लौवेवानाविधुंनदेइतिमेदिनीषहमर्षणोसहोवले
ज्योतिषिचषुंसिदेमेंतमार्गयोगिरितिमेदिनी नपसेनापेनमोलोकोनरेपिचचंद्रायणादौधर्मेचपुमान्
शिशिरमाचयोगिरितिचमहस्रजायां महउत्सवेतेजसोगिरितिचमेदिनीनभद्दिंसायांभौवादिकः कै
यादिकश्चनभौनगिरिदंगगानमित्यमरः नभेतनभसासाहंनपेननपसासहसहेसासाहंमहेत
महसमाहतमेचेननमः प्रोक्तंरजेभापिरजः समभिति द्विरूपकोशः मन्वसस्वनयोः नभः
सहस्तमइत्यादिसोप्राह्वाः सिद्धातिपचाद्यचित्र नभेसहेतममिम्याद्यंताश्च पिसिद्धेतिपरेतरजइति
ग्रकारांतमाकारवकृत्वोनसिध्यतइत्यतेनापिरजः समभितिकोशाच्छिन्नपवेतिचेदत्राङ्गः रंजरा
गेइत्यस्मादसुनिभ्रुरंजिर्भांकिदितिवद्यमाणेनअसुनः कितान्नलोपेरजइतिसिध्यतिद्यजर्थेकवि
थानमिकस्प्रत्ययेनरजइत्यदंनोपिसिध्यतीतिरपिः रयमक्कायांवाचि ग्रस्मदिसुन्स्पादनपकार ९३

स्त्रे रेफोऽवद्यमिति स्त्रे रेफस्यान्तत्वेनिमं ऽन्ते निरवद्ये यति भाष्ये ऽत्रक्तेनन्यूर्वकं रेफः शब्दस्यानवद्यवाचकत्वात्
ग्रपाः स्त्रमाप्नोसंघाते चास्माद्दस्तन्नस्माद्दोतो यूडागमश्चयषाः कीर्त्तिः उज्वेः उजग्नाऽर्जे वेत्रस्मादसन्स्याद्धले
वाऽच्य चकारस्य लोपश्च ग्नोनोदीन्नाव व वष्टंभे प्रकाशाव लयोरपीति मेदिनीऽन्ये: टुऽग्नाम्बि गतिवृद्ध्योरस्मा
दसन्स्यात्संप्रसारणं च श्विजः श्विजस्ते वा याम स्मान्नेचागोवाऽच्यः सन्स्यान्त्म च किं द्दातोः श्विरादेशश्च उ
न्नमागो श्विरः शीर्षमित्यमरः घ्यजर्थक प्रत्यये तु श्विरडुस्तेतो दान्नोऽपि श्विरो वा चीराजन्स्यतिकोऽशातरे
पिंडुटद्याङ्गया श्विरेडुनिवायुप्रणोकेडलेहृष्टगोडामोकमारणा नरस्विनो निचकर्त्तुं श्विरान् ड्रो॰
णिनीले भ्यडुवपंकजानिति महाभारते ऽत्रन्नैः ऋगतावित्यस्माद्धातोरुत्वं चरपरत्वे उरोवत्संचव
न्तम्बेत्यमरः आध्योऽत्रन्नैरेवं गाथौंवाच्येऽत्रसन् तस्य भुडागमश्चस्यात् अञ्चोऽइति पानी
यमित्यर्थः डुणः डुणगताव स्मादसन्तस्य त्रुडागमश्च पनःपापऋचेः ऋच्चिरविरेचने ऋचवि
योर्जनसंपर्वनवोरित्यस्माद्धायनेवाऽच्यः सन्रेकणडति प्रयोगाचयोरितिक्रत्वेरहूक्रयाडिःति॰
णात्वडुहदशपादीवृत्तौ उटेनानवः ज्ञौरेकः डुकसीडुकदाहन्तेतन्नउन्नरस्यत्रेनकब्रुहृत्तेनिर्विवा—

त॰ बो॰
बो॰ नी॰
१८४

नुमडुकस्येतोनात्मभावाल्लुप्त्यविसंवादाच्च उज्ज्वलदत्तेन तरिचेर्यने वितत्केच्चेति पठित्वानुदंतात्तव
मौकित्वागमाभावेनुदप्सु त्वेनञ्जकारे रिञ्चसाधितं तल्लोकवेदयो रप्रसिद्धत्वादुपेदं तितस्रे रेकृणा
इति प्रयोगमस्य अप्रमेत्रेपरिषद्यरणासु रेकृणाइत्यादिमंत्रेषु रेकृणाइतिशद्धस्य प्रसिद्धत्वात्वैदिकनि
घंटौ च समवर्णपर्यायेषु तथा पाठात् वेदभाष्येन प्रकृतसूत्रेणैव नस्य साधितत्वाच्च रेकृणा इति प्रयोग
एव साधीयानिति दिक् ऊचायतेः चाचूपृजा निघण्टुमनयेमस्मामनयेमस्मादत्तेवा चोमेः सृतस्यात्तसनूदू
च यात्तोर्ह्रस्वत्वं च यल्लोपः उचनोदयि पचतासूत्रेण दूयिषन्नस्त्वनइत्यादिमंत्रेषु प्रसिद्धोयं चनशब्दः पते
न चणोत्त्वमिसूदाहृत्यवाद्यत्वकारणात्वमिति वदंतो दशपादीवृत्तिकारास्तदनुसारिणः प्रसादका
रादयश्च परास्ताः वृङ्र् संभक्तौ णीङ् स्व प्रेश्चाभ्यांयथाक्रमे टन्त्रेतवोवाचेत्यस्तस्यात्तस्य गुडागमश्च
वर्धोरूपमितिचुविल्लदेवाश्च भियैर्वसाभूरित्त्विमंत्रेषु प्रसिद्धमिदं प्रेषः स्यात्तूषणापेलमितिसूभूति
चेद्याः अकारान्तोऽप्ययं स्त्रीपायषुच्छलोगरलेषु मनइतिवार्त्तिकेशेपइतिनिर्देशत् पष्ठ्यामघ्नतः प्र
हणमप्रेपयितिवैदिकप्रयोगाच्च मृदारी भ्यां स्त्रुगनौ रीङ् प्रवणोत्राभ्यामस्य तत सम्पुटुच स्यात्त्श्रो १८४

तौंतुवेगौ द्विपयोरितिविश्वः रेतः शुक्रं पारदे चेति मेदिनी पातेः पारदत्वेऽस्माद्बहुलेवाचेअसन् नुडा
गमश्चकं वंधस्तदस्य पापयुक्तः स्यमरः अरेः अटमतत्वेऽभिस्मात्रयाभक्त्रमेषोन्नभिसमरः हिज्ञा
त्ति षेणायदेषेणायतेतदेयस्माइति मोरविः स्कंदेः स्कंदिणातिशोषणयोरस्मान्नागेवाचेअसन्थश्चा
नादेशः आपः आप्नव्याप्तौ अस्मात्कर्मण्याप्यावृममन् ह्रस्वश्च धातोः प्रत्ययस्य नुडागमवा स्या
त् अस्त्रस्तीमम्बिनः अयं यासियासिन्न सदधुः वाङ्गलकादिषुपललत्वेण ह्रस्वत्व द्वौ चौ स्तइति
आनस्मापिसंभवात् तथाचत्रुवेत कतमेपिनयुंसकमापइतिकोशमुदाहृत्य सर्वमायोनयंज
गदितिप्रयोगोदृष्टंचतौ समर्थितः रूपेवाचेअप्रीतेरसन् ह्रस्वत्वंच धातोः प्रत्ययस्य जुडागमश्चस्यात्
प्रजन्वइति फल्गुजस् फणीतिजकारस्यवकारः उदके उदकेवाचेअप्रीते त्रसुन् ह्रस्वत्वं नुमागमोभश्चा
नादेशः नहेः णाहबंधने अस्माद्गमनेवाचेअसुन् भश्चान्तादेशः नभो नोऽस्मिन् नभा मेघेश्च वर्णाच यतत्रद्रे
त्रपेणमृणालस्येचवर्संस्यचनभः स्यतइतिविश्वः नभः खेश्रावणेनभाइत्यमरः नभमनभसा

त॰ टी॰
टी॰ टी॰
९५

साङ्गमिति द्विरूपकोशः किरातोऽपि द्वयोः । द्वयोः स्त्रन्त्यादपरायेवाच्येयातारागादेशश्च विश्वोक्तिमाह
शागइति श्रुतेः श्रमगत्यादौ श्रस्मादसङ्गागमश्च यातोः स्यात्भ्रमंतिगच्छन्नेनेमाथस्मादिस्ये
होडुरितं रमेरस्त्रन्त्यात्ङ्गागमश्च रेहोवेगः । श्रृहिरहिभ्यां मस्त्रतास्तिद्देश्चश्चारिरघ्वभ्यामस्त्र
निश्चचोरं चइतिमाभ्रदित्स्त्रहद्यमितिगोवर्द्धनः तथाच स्यात्मयोषश्चवर्थत्वमहसारंहसस्त्र
येतिद्विरूपकोशः । एवं चदर्शनात्तार्थाः सिद्धमंचेविदयतच्चूणयः प्रीत्वमहो विद्यात मितिरंचः स
द्धः स्वराणांजगद्धपकृतयेजित्यस्यश्चनास्यस्तोतिप्रीतिप्रसन्नोन्वहमहिमरुचेः सोऽवतारस्यद
तोःऽवद्रयत्रश्चचारंवइतिचकारपाठोऽनुप्रासरसिकानांप्रामादिकमितिवदंति देशोदेशाः
वाच्येरमेरसन्वदकारश्चांतादेशः स्यात्रहः वतेरतेगञ्चेइति मेदिनी श्रवि श्रेद्धगतिघ्रजमयोः
श्रेजनवक्रश्रत्तणकांतिगति घ्रघ्नजिरयोगघ्नजसमाये ऽभ्रजीमर्जनेश्रेकः श्रेकसीश्रेकासि श्रे
गः श्रगासीश्रगासियोगः योगसीयोगासि भर्गासेजइतिहरः स्मरहरोसर्गइत्यत्रभर्गाशब्दोच ९५

ज्यंतः पुल्लिंगवोध्यः उच्चस्तु मवर्थे ऽस्यादेस्तु निवाऽऽह्लकाकुत्वं संख्यादित्वाद्धा ग्रीकत्र्यस्त्र यमात्रेपि मेदि
नेपि नपुंसकमिति मेदिनी भूर्व्वेजि भस्मनायां रंजनरागे ऽस्याम्भाममस्तकिन्स्यात् स्वपः ग्रंतरो हे वघ स्थानेति
रूपकमव्ययमिदं रज्ञो रेणोः रजः स्त्रीवं गुणांतरे आर्त्तवे च परागे च रेणौ मात्रेपि हृत्स्पते इति मेदिनी
वृज्यर्थे कप्रत्यये तु ऋकारांतो ऽप्ययं रज्ञो यवज्ञसा साहं स्त्री पुष्पगणापूलि क्षितजयकोप्याः वसैः वस
निवासे ऽस्मादसुन्स्यात्स च णितवहुन्हिंः च दं च दिद्याङ्गात्तेः स्मादसुन् आदेः छकारस्य छंदः
पद्यप्रभेदे पिसेराचारा भिलाषयो रिति मेदिनी अकारांतो ऽप्ययं छंदा वनिप्राय वणावित्यपर
हिरूपकोश पचितुपचश्रया के वच परिभाषणे ऽस्मान्भ्यामसन्स्यात्तस्सहजगमस्य च सक्तत्वेस
स्य सत्वं पत्तः पत्तमी पत्तीं सियथा श्गालायेपदसीइति श्रुतिः पूर्वोत्तरे हेपत्तसीइति अनीकाधिक
रणेणावर भाषमाथ वस्तू पदिपरिग्रहे इत्यमरस्मादसन्नित्याह वहवह प्रापणे ऽस्मोहाकस्यागे
तु यान्नुयावरणादौ पभ्योऽसुन्स्यात् अत्र पूर्वसूत्रात्सुट् मनव ज्ञेयता मज्वलदत्तादीनां मते नो

त॰ चौ॰ बोधि
१८ की॰

दाहरणामीहवक्ताः हासाः यासाइति प्रांचइति सकलवृत्तिकृतः प्रासादकारादयश्चैतमर्थः पतञ्चाशुक्तं उक्तो
दाहरणानिहलोकेषु नहृष्टंपतेनवासंभवंस्विसूत्रेऽस्मिनछंदसीत्यक्तत्वात् वेदेषुविपरीतान्येवोदा
हरणानिदृष्टंपतेइत्याहवक्तंतस्त्विति वेदभाष्यकाराश्चेहानकुलाइत्येवयथेवयेयइणः इणगतौ अ
स्मादाक्षिः स्यात्मिपतेसयपुरणायति आशोर्देवनेपुरुष्टेवत्यादिसूर्ववनसयपुरणाः स्वस्त्रोतादृत्याद्युद्दाहा
र्येनत्रिंदत्तेनेत्युपपदेऽस्मिः स्यात् यातोरेह्यादेशश्चकारइदु ज्ञानस्कृस्दंघणोत्यादिनासावनेडः वि
धाजः इपाजपारणादोविपूर्वादस्मादक्षिः स्याद्वेयादेशश्चसोपसर्गयातोवेयाः प्रसिद्धर्षीकेशो
त्रुयेचपरिमेक्षिनातिमदिनीन्नवः णस्तौत्रअस्मादक्षिः स्यान्नस्यपुडागमश्चनोयास्पद्योभवद्दीपीर्यनो
याक्रऋषिर्भवतीतिनिरुक्तंवेदपातीतिनेरुक्तं अमुत्यत्त्वरेवोध्वंगतिगतौकारकेचोपपदेऽस्मिः स्यात्
तपसंतापेविदर्होनेविद्धलाभेचेंद्रदजतमस्तंचदिवसीयते असौचंद्रमाइतिहरदत्तः सचडिदि
तिडित्वाहिलोपेचंद्रमसौचंद्रमसइमादिवमसिदुयाज असाद्वयसुपपदेऽस्मिः स्यात्सचडितपयो १९

धातुर्निपद्यः शाह्वे उपपदे तु धाञः पूर्ववत् पुरोधास्तु पुरोहितः इत्यमरः रैनिरिति स्मशाह्वे समूरवा
त्रुपसृतो राजर्षिस्तु पुरूरवा इत्यमरः चंदेः चदिर् आह्लादे यो वा चि असमाद् असिः स्यात् स च वज्ञे लोपि
तशित्वात् सर्वधातुकसंज्ञाया अभावान् न स्यात् चंद्रः ताः राद्वसः शितो भावपदे ओण्माजादेशः प्रख्याः प्रजापतिः
उषः उषदाहे असमादसिः स्यात् स च कित् उषः प्रभातं दशपाद्यां तु वसः किद् इपाठः वसति सूर्ये णास
हेति उषाः देवताविशेषः अपो भीतिस्तु ते उषस्ये ष्यते इति वार्त्तिकस्य समुषद्भिरित्युदाहरणं
विहृ एवद्भिर्हं हरदत्तादिभिर्व्यपपाठः पुरस्कृतः दमेः दमु उपशमे सप्तार्चिः दमुनाश्च शुक्र इत्यमरः पदेस्त्रन्ये
षामपि दृश्यते इति दीर्घः जुष्टादमूनाः दमूनसं गृहपतिं वरेण्यं दशपाद्यां तु दमरूनसिरिति
सूत्र एव दीर्घः पठ्यते न त्वनेवाङ्गलकादद्दसोवा ष्यः अंगिराः अगिर्गत्यर्थः अंगिरा ऋषिभेदः
सत्रैरिति स्मृतौ प्रायेणोतिस्त्रियां वज्ञ ष्सरसः स्यादेकत्वे प्सरा इति प्राच्यास्तेवः अप्सराः सप्सराः
प्रोक्ताः सुमनाः सुमनसश्चेति द्विरूपकोशः प्रकाप्सरः प्रार्थितयोर्विवादः इति रघुः विदि विद् ज्ञाने

भजपाला॥ नादैर्घ्योभ्यां विश्वस्याहे उपपदेऽस्मिः स्यात्‌ शाहृत्स्वरूपपरत्वाद्धिश्वेद्दत्यत्र स्मिन्नादेशो नस्यु
ते उदाहरणो वेत्निभुंक्ते इति विग्रहः यन्नुतमुहृषेह्ता तीतिसमस्याऽल्लुकु विश्वेवेदाःऽग्निः विश्वभो
जाः इंद्रद्दत्युज्ज्वलदत्तेनोक्ते तत्त्वं तथासतिस्मिन्नादेशस्यउर्वारत्वान्नेः स्तुमल्लीकोभवतु विश्वेवेदाः
पूषाभगः प्रभृते विश्वभोजा इत्यादिमंत्रेषु सपोल्लकपवदर्प्रोस्मात तत्पंतेन दैत्तयेवोदाहरणाच्च व
स्रोः वशाकांनौ उषानाभार्गवः कविस्तिमरः इत्युणादिषु चतुर्थपाद ४ अदिम्रवोऽस्तन्दत्यमय
श्राकस्मिकार्यंतस्मिन्नुपपदे भ्याताेडं तत्रस्यात्‌ डित्वाद्दिलोपः अस्तुतमाश्वर्यंयुऽश्वेः गुयपरि
वेष्टनेगऽथ्यनेवेष्वतेप्राणिभिरिति गोपमोनगरेगेस्यादोषधीव्रीहभेदयोरिति मेदिनी सूसे
समीपमिणामेष्यः घ्नागति निवृत्ताव स्माहरन्‌ किन्वादालोपः स्यरोमन्नुच्यइतिस्यरस्यवायोर्दृ
हतोपदेशो इति मंत्रेत्वयोगपुरस्कारास्थिरस्येत्यर्थ इति व्याख्यातं पातेः पारद्दुणोवातेः वागतिगंधन
योः रसकोशास्यमाहवातिरिति श्रेतेः अरगतोऽस्मस्मादतिः स्यात्सचनितन्नहेः न्रहृहिंसायांक्रस्यकिकि १०७

त्वाद्गुणाभावः तृन्नवर्णाणोल्लटविलोडनेनतनुविस्तारे तडआघाते चुरादिः पभ्मः उलचुस्मात्सचति चौटे
शास्त्रयातोः व्याघ्यपिसान्नसिथर्गो सीतिसूत्रेतं तडुलशब्दो निपातितन स्तथापि प्रत्ययस्वरेणामध्योदात्तः
सः अग्रयंत्र चिन्त्स्वरेणाणतोदात्त इति विवेकः टंकः टंकि हश्यानदर्शनयोः अस्माद्धननोस्यातानका
रस्यागकाकारस्यद्वनोनकारआयुदात्तार्थः दामः स्मृदेदानपात्रेम्त्वाधीवरयोरपीति विश्वः टंकः
टंकाटकाने अस्मात् टापिटंलोनकारस्य चात्वस्यात् कैवर्तोदाशधीवरौ वित्यमरः उदि विजजचय
नेडे सोडितादिलोपः सौर मृ क्रीडायां पूजः पूजपकने प्रणमनेऽर्जिताभिहितं तथा स्तूक्तान्तयर्मयोरिति
विश्वः त्वसेः संगच्छ्यः पतने किन्त्वतु गणाभावार्थ अत्रैनाक गतावस्मात् क्तुः प्रत्ययः स्याद्धातोरु
त्वंचरपरत्वग्रह्योरनाकौमेद्रार्थ और एणाणेयुयेयव कृष्णयपडके त्यमरः हिसेः हिसिहिंसायां उदि
हविदारणोडित्वलेः स्वेत्वअवदारणोऽस्मात् दजलोलः मृत्वनिः सरणोवक्रप्रारंभोजातयोरपि
सर्थ्यन्तरेनारकादेष्टः शाद्येपि चनप्रेस्तकमिति मेदिनी अत्रैमः अग्रगतोस्कं येभुजशिरो सास्त्रीर

नामरः ॥ अंशः स्कंधे विभागे चेति दंतपाते विश्वः मुहेः मुह वैचित्ये अस्मात् प्रत्ययो धातोर्मूर्द्धादेशश्च मुह्यतीति मू
र्द्धः अन्ये मस्तकं यथा जातम् स्त्रीवैधेयवालिशाद्यमरः णहेः नह बंधने अस्मात्त्वः स्यात् मत्वः कररुहेशो दे
गोयद्रवेन त्वेन स्त्रीपुंसि विश्वः नाखी स्त्रीक्लीवयोः अक्लीबमत्वरेप्रत्ये पुंस्त्वकमिति मेदिनी शीङ्ः शीङ्स्वप्ने
स्मात्त्वः स्यात् यातोर्ह्रस्वश्च ह्रस्व चिथान सामर्थ्यं ह्रुणाभावः शिखा शाखा वर्हिःचूडा लाङ्गलिकाग्रमा
त्रके चूडा मात्रे शिफायां ज्वालायां प्रपदे पि चेति मेदिनी माङ्ः माङ् माने मयूखः स्त्रिवृद्धकरज्वाला स्त्रिन
मरः कलिकलशाहूसंख्यानयोः गलंदने आभ्यां फक्स्याद्धातोरकारस्योत्वंच गुल्फः इति तद्वृत्ति
टिकोगुल्फावित्यमरः तयोः पादयोर्ग्रंथी इत्यर्थः स्पृशेः स्पृश स्पर्शे स्पृर्शो पार्श्वे कच्छरिव क्रोधो पातपर्श्व
गतोपि चेति विश्वमेदिन्योरिमति स्त्रियं संवायासम्मात्स्यत्सुपपदे दुन्स्यात् द्वित्वाद्दित्लोपः न
ह्ये हेमश्रुम्रुस्वेदत्यमरः प्रह्वषस्सम्मुखे तेषां रोमाणां वृद्धावश्रुशाठ्ठोवर्ते नेत्यर्थः अस्मा
वः अम्लाप्रावस्मात् हन्प्रत्ययो नम्रूर्वात् अर्ये तेडुं न च यन्त्रज्वलद्दन्तेनाके अस्मात् डुन्

हवेतितदयुक्तं हित्वा हिलोपे सति थातो रश्रवणप्रसंगात् न च टिलोपाभावो निपात्यते तथा सति डित्वोत्रे
णास्यनिष्फलत्वापत्तेरि— टि कृजने ः जनी प्रादुर्भावे अस्माद्धन् प्रत्यये स्याथातो रंत्यलोपश्च जटालय्
कचोमस्लेमासांसलदेप्रनज्ञंटोरइतिमेदिनी जद्येति जनेत्व प्रत्यये सति अजाद्यतष्टाबिति टाप् दंते दोहाव
यवेवाच्येहंतेरच प्रत्ययः सं हित्वं च याते ः अभ्यासकार्यं अभ्यासाच्चेति कुत्वं अमरो क्तिमाह पश्चान्नि
तंबहुतिजचनेचस्त्रियाः श्रोणिः परो भागे कटाव पीति मेदिनी स्त्रियां विवायने अस्माद्धन् स्यातके
णः स्यात्पुंसि वक्रणोद्रीवेरे कुंडले पिचेति मेदिनी फलः फल निष्पत्तौ फलितं जरसा श्रेणोत्स्य मित्य
मरः फलितं शीलजेनापेकेचक्रदंमे इति मेदिनी कृत्तादिभ्यः उ कृत्त्नु कारकः कमंडलुः कस्कात्
च्छिः पाषाणः कटेवर्षावरणयोः कटकोवलये प्राणो नो नौ शिल्पिसयोरिक्ता नापर्यंयसि हस्त
पाच्च गंडूषभाजनद्वहे वद्भूति उदाहार्योः गडूष निषेथ भाजनस्य कुति उदासीनास्य यत्र कुत्र विष्टि
तिभावः न्हनयेस्मान्नारकस्तु नरको निरयोः दुर्गतिः स्त्रियामित्यमरः नरकः पुंसि निरये दे

वाराप्तिप्रभेदयोरितिमेदिनी उदपनावार्यास्कन्नश्मरकान्यवंसतीतिक्लीवं ग्रयुज्जनेतत्त्रिमेलप्रमिस्पाङ्गः
स्तृगनौसरकोस्त्रीसीधुपाचेक्षीधुयानेलशीधुनोरितिमेदिनीकुशाह्वेकोरकोस्त्रीकुडूमलेस्पात्कङ्को
लकम्रणालयोरितिमेदिनीविचकारकोरकानीतिमाद्यः प्रमानित्यमरोक्लिनीवन्तेमेस्पाङ्गः
अपवरकादयोपिङ्हैववोध्यः चीकयतेः चीकुच्चरादिः चीककुरादिः चीकम्रमंत्रणोम्रस्पाद्यत
विपर्ययः पश्चिमओरितिवचानुपदवक्ष्यमाणवाङ्गलकलभ्वेवोध्यंकीचकादेत्यभिद्धानाह
नस्वप्रानवेप्रपयोरितिमेदिनी उपचषपाके उल्लकेकौशिकः पुच्छस्लोपांतेचपेचकइत्यमरः पेच
कोगजल्लोमग्लमृलोपांतेचकैशिकेइतिमेदिनीमचमुविकल्कलेमेचकस्तमयूरस्पचंद्रकेप्रपाम
लेप्रमान् नद्युक्तेवाचिवक्लीवंस्पातोजननायकारयोदिनीजनेः जननजननेजनीप्रादुर्भावेचहरः कठिने
स्पादित्यमरः जठरोनास्त्रियांकुक्षौवपक्षकृपयोस्त्रिष्वितिमेदिनी वचिवचपरिभाषणेमनन्हानेने
आभ्यामरप्रत्ययः स्पात्सचचित्रवक्ष्यांतादेशः वठरः कुकुटेवेठेप्राठेचेतिमेदिनीकुंजिह्वविदारणे ९९

अस्मात् उपपदे अलंखल्वोः प्रत्ययोः सतोः कृ समं पतत् अव्ययपूर्वकत्वं णातिप्रकृतिकालजं तानिपात्यंते हंतेः हन
हिंसागत्योः क्रमिकं उपादविदेये गगस्तगतोवम्रूषसहनेपप्यः क्तन् स्यादेशादृ हिशिअहयंते कर्षतेः क
र्षगतिकांत्योः हिरण्यिरेनमिद्रूखेणान कुंभवराटयोः अत्ययेमानभेदे स्यात् कुण्येचनपुंसकमितिमेदि
नीकृनडुहकृनजनेः उः इत्यविभक्तिजनेस्तक्तप्रत्ययोरेफश्चात्तादेशः स्यात् उर्मीतेः कृणंज्य्याञ्छाद
नेअस्मात् उः स्यात् डित्वाहिलोपः रापूकर्ममेघादिलोम्नि स्यादावर्तेचोतराभवीत्यमरः भुवोमध्येघः
आवर्तेलत्वेनघः अंतरांतरे गानिहितीयादयावेः उथाजथारणादौ अस्मात्येनप्रत्ययः स्यात् नस्यचुडाम मश्च
धान्यव्रीहिषु यास्याकेइतिमेदिनीजीर्व्यतेः जृवयोहानौ अस्मात्क्रिन्स्यात् ऋतइयातोर परत्वेरेफस्यच
कारादेशः मध्यतेः मथ्यतेः मथ्यवंयतेप्रत्ययेतिचकारस्येत्यर्थः जजेः जजगतो त्यनेश्नेतेः तनुविस्तारे
अस्माडुप्रत्ययस्यसत्वद्भावाद् हित्वमभ्यासस्येतिचकारस्येत्यर्थः त्वेनडित्वाद्हिलोपः पृथग्भ्राराणस्यम
र्थ्याद्रणानतितडः चालनीशाकोमिवतिततनपुनेतोपत्रपौरामनसावाचकमततितैपृष्ठियवनेभ

वतीति पश्चपस्रा याभाछ्यचालिनीति तउप्रुमानित्यमरः चालनेतितउस्तुकमितिकोशांतरं स्याद्वास्त्र हिंत्रति
तउइतिपुंनपुंसकवर्गे त्रिकांडशेषः अर्भकतेनिपात्यते निपातनप्रकारमेवाह् अरपूर्वृद्धाविसादिप्रेषेरिति
प्रथमप्रत्याख्यानेपापनेपिवतिसन्नादिकमिति पाकः पोतोपाकोर्डिंभः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः
अर्भकः कथितोबालेमूर्खेपिचकृशेपिच पृथुकः पुंसिचिपटेशिशौस्यादभिधेयवत् परिणतेशिशौ
केभ्रूसजरमासौझोस्यात्पावोपचनेपिचेतिमेदिनी लीङ् रीङो अवस्रणनेवुस्तिनेनिपात्यतेवटस्यक्रोयो
वाचिस्रवरत्नणादौ अरगतौअर जकास्यानयुद्धनिंदाहिंसादानेषु निक्षुप्रतिक्षुपाविरेफयाप्यावमात्व
मात्युत्यमरः क्रुरथत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाइतिच अयमः स्याज्जडोछभेयीतिमेदिनी अर्वाबरंग
मेपुंसिकुत्सितेवाच्यलिंगकः रेफोरवर्णपुंसिस्यात्कुत्सितेपुनरन्यवदितिच मेदिनी लीङ् रीङो लीङ्
श्लेषणेरीङ् स्रवणे अरमादितिश्लेषणेवाच्येनप्रत्ययः कुत्सनेवाचेरप्रत्यङाइत्यर्थः लिप्रमक्षेविषा
तैचवाच्यवत्स्याद्विलिख्यतेइतिविग्रहः क्लिशेः क्लिशदिवायनेनागागमश्चेतिप्रत्ययस्येतिशेषः वि ११

यमितिईल्लिंयानसामर्थ्यादेवगुणाभावसिद्धेरितिभावः कीनाशः कर्षकः क्षुद्रे यो मृत्युः लिङ्गवीविव
त् यमेनाइतिमेदिनी अस्मोतेः अश्नुआश्नोत्यस्मात् हुरदसात् आशुकर्मेवरदानादिक्रियायस्मिन्वासोशी
घ्रदातरोत्यर्थः ईश्वरइतिस्त्रियां नरीत्वान्तेप ईश्वरीप्रत्ययस्वरेणामथ्योदात्ताईशेः विनिपिवतोर
चेतिङीब्रयोस्क्रयानस्वरेणाद्युदात्तांयोगलक्षणोङीषित्रतोदात्तास्थस्याभामपिमाकसइति
चरचितदेतादाहापिईश्वरेतिविवेकः ईश्वरोमन्मथेपुंसिभोनादोस्वाम्मिनिवाच्यवत् ईश्वरोचेश्वरो
मायाम्मितिमेदिनी ईश्वरान्तुमायामितिहैदं ईश्वरः पाकरोचीशेनत्पत्न्यामीश्वरीश्वराइतिवोपाः
लितः विस्वस्तमंगलमहोषधिरीश्वरायाइतिभारविः दण्पापाद्यांतरस्त्रांतरमपिहनेरनद्यश्वहन
हिंसागत्योरस्मादन्प्रत्ययः स्याद्यमांतादेशः हन्यतेगम्यतेअतिथिरितिघरः गृहेवर्चतेयाचनेः
स्माडुरन्स्यादकारउच्चारणार्थः चन्दनत्रुदेद्दारामवाक्रउन्यामप्रीनतेः अनसातत्यगमनेप्रसूर्वाद
स्माटरनस्याट्रेफाट्स्कारउच्चारणार्थः स्वरादिपाठादव्ययत्व अमेः अमगातिसंभक्तिषुअस्माद्धर

त॰ बो॰
बो॰ बी॰
१११

स्यान्नस्यन्नुडागमश्च अं नः प्राह्णेऽपि प्रतः प्राह्णेऽपि प्रतः प्राह्णवदव्ययं दहेः दहभस्मीकरणे नगो महीध्रे हृदे शैले भास्करे
पवनाप्तामेऽइति मेदिनी सिचेषिचततरणेऽहकारादेशः इति यातोरंत्यास्येत्यर्थः सिंहः कंठीरवो राघोऽस्त्रमेवांतरा
स्थितः सिंही क्रूरतृ हत्योः स्यादाहा सकेराङ्मान्नरीति विश्वः व्याङि व्राघ्रो गंधोपादाने स्यान्ज्ञातौवा ऋयापाकं
स्यात् कितादानो लोपः व्याघ्रः स्यात्तु सिंसा हृद्लेरक्तैरंडकरंजयोः श्रेष्ठेन राडुत्तरस्थः कंवकार्यांचयोषि
तीति मेदिनी हंतेः हंतेः हतेश्च स्यात् हाता पुरादेशश्च चोरं भी मेहरे इति विश्वः दमेः वमूषसहमेत्स्याच
निर्मेदिनी महीसुत्यमरः नूरतेः तस्सवनतरणयोर स्याद्दुनिस्याद्दित्वाद्दिलोपः ग्रहेः ग्रहउपादानेऽषि तिक्
दिकाराः स्थित्नेन ग्रहिणीं हकू प्रवादिकेत्यमरः प्रथेनः प्रथमप्रख्याने प्रथमास्त्र भवेदादो प्रथाने पि चरा
चिचरि निमेदिनी प्रथम चरमति चैकल्पिक सर्वनामत्वात्तदेनसः शीभावः प्रथमे प्रथमाः चरे स्यु चरगति
भक्षणयोर स्यादच् स्यात् चरमे चरमाः योगविभाग श्चित्र्य प्रयोजनं नः प्रथि चरिभ्यामिमेव ससवच ममेः उ
खउघीत्यादिके दंडके गन्धघ्रंके ममगिः पठ्यते कल्याणं ममलं शुभं मंगलोऽग्रहे भेदः मंगलामिति हूर्वाया १११

हृमायांग्रसिभ्रमिजेनंग्रसकेतकलाणेसर्वार्थरहणोपिध्येतिमेदिनीभाविष्यजिमेंगालेनतत्रसाधु
रितियतमंगलःसामान्यमाणाखस्वविदमस्त्रिकेस्त्रियांशम्यामथःपुष्पीमिस्मिशुक्लवसाहवुते
वनायामथोदधिझीवशिवकरेत्रिविस्तिभेदिनी इत्युणादिषुपंचमःपादः ५ उणादिप्रत्ययाःसमा
पादेषुन्नरशानत्रयंतेषांविवेचनंतत्त्वज्ञानेदत्वामिभिन्नकृतंप्राचातुकंठिपयानामेवोणादीनामपन्या
सःकृतोनतुसर्वेषांसोप्युपन्यासोनेकप्रपंचकनःकिंतुःस्वीचिछ्येतिसंदृष्टंतत्रापिकेचित्प्रमादाभ्
नोरमायांदर्शितास्तेषवतांस्त्रिप्रमादानदर्पायामःभुजोणिवगितिणाविप्रकरणोठेदसिमहःवहस्त्र
त्युपन्यासपरोव्रजेःपरेहोतद्दृतिणाविसेनेचषःपरिव्राडित्यर्थेहिप्राचीयग्रंथस्तद्व्याख्यायानेमोत्रेणपंच
पादुणादिसूत्रेवृदपठ्यतइत्युक्तेनद्रूभयमपिप्रामादिकं क्विकृचीतिक्विप्रदीर्घोहिप्रक्रमपरो
व्रजेनिरस्त्रस्सपरोव्रजेनिरस्त्रसपाठात् अस्मिन्त्रशोपंचपादीदशपाद्यारेकवाक्यत्वात् यद्युः
पनर्त्रिचचशिङ्कूवपितपियतियजेहसितिपठितेतदनाकरेतथाहिजनिहसिभ्यांत्रिपवायियत्रि

ते॰ बो॰
बो॰ नी॰
११२

तनियतितपिभ्यो नित्प्रत्यये गीर्भिर्विदेः शिद्धेति सर्वसंमतः पाठः तपूंषिततसे चपुषो चपुरूरमितादिमंत्रे
पुरुश्चायुरायुदायाश्रन्नक्षेत्नम्रुवेदभाष्येव स्थिते दुस्यादियो द्वितीयपादे प्रमादात् तृतीयपादेपि स्त
नित्यूषिष्टिषुगदिमद्दिहभ्यो रेणिन्नुवि न प्राचा पठिते तत्र द्विषद्दीकेषामपि तत्र ग्रंथे कृताग्रथे
नपविहृषयतृहृद्दीपन्त्रगिणि प्रयोगे पिश्चाकरेन दृष्टः स्तनिहृषिपुषिमदिगदिभ्य इति हि पंचपा
दीपादः चुषियांयिमद्रिजनिनमिभ्य इति दशपाद्यामथिफ पठेन मित्यन्यदेतत् यद्यपि स्तुदः
हि स्तृहिगरहिस्मृजनभ्य श्चाज्य इति पठितादराद्य इति प्राचोक्तं तदपि नदज्ञग्रहणास्पश्चाकपना
रूढत्वात् दुस्यादयस्तृतीयपादे प्रमादात् पदपिकृगरभ्यः क्विन् कीर्विः गीर्विस्तृवि रिति प्राचोक्तं तदपि
लिपिभ्रमयुक्तमेव कृविदेयगरनिगारणो स्तन्त्रश्चाछादने इति प्राचोग्रंथ विवृएवतामुक्तिरयि मू
लाष्टुद्देवास्पृहृजस्मृस्तजागरभ्यः क्विनिति हि पाठः अणादिवृत्तिकृतामायवादीनां च संमतः जीर्विः
परंमुक्तीर्विहिस्रः स्तार्विश्रयध्वर्युरिति तद्ग्रंथे रूपयादितं स्तवइत्यस्यादीर्घीतत्व एव हि करतइद्यातो विति ११२

रुत्वं लभ्यते नन्वहस्वांतत्वेपि तस्मान्तथाकरमेव हि ग्रहीतव्यमनुचितमिति दिक् यदपि प्राचोक्तं लाड्याहन्त्वनि
रिति तरप्यमनाकरं आकरे हि वीज्याज्वरित्याग्निरिति पठितात् सूत्रद्वयपाठानंतरं वहिश्रीतिसूत्रे स्वादादा
दिभ्यो निदिति सूत्रितत्वात् नूणीरथःसदानत्वउत्पादावायुदान्नदर्शनाच्च नचसूत्रयोक्तिन्निमपि
कारस्यवार्त्तिकमेवदं प्रचोदाहृतेन नतूणादिरितिसूत्रितत्वान्नतूणीरथःसदानत्वउत्पादावायुदान्नदर्श
नाच्च नचसूत्रयोक्तिन्नित्यपिकारस्यवार्त्तिकमेवदं प्रचोदाहृतेन नतूणादिसूत्रस्यस्थमिति वाच्यमेव मपि त्वरितपाठस्या
नुचितत्वात् मस्य भ्रमोवार्त्तिकेऽस्तीति दिक् एवंसंस्थानेस्थायतेर्डट्इत्यपि प्राचोदाहरणमनाकरं स्थायते
र्डइत्येवसूत्रस्यग्राकारे पंचपाद्यांदशपाद्यां चापलंभात् संस्थानेस्थायतेर्ड्रट्स्त्रौसूतेसप्रसवेपुमानि
तिभाष्यकैयटकृपाठोनतुसूत्रपाठस्तथात्वदृश्यते एवं तहंथव्याख्यानंतंप्रमादाउज्ज्वलदत्तादयोपि
त्वाद्विपुनीमनिष्याचत्तारणोनंत्नेमनेरुश्चोपयायाइति नह्येवंविधं सूत्रे पंचपाद्यां दशपाद्यां वा
इत्तिस्मृतत्वाच्च वर्तेर्मग्नेन मनेरुश्चेत्येव सूत्रितत्वात् इति दिक् इति चतुर्थपादे प्राचोऽप्रामाद्य उणादयो

न॰ कौ॰
वै॰ भी
१२३

वङ्लेवर्त्तमानेलडित्यतोवर्त्तमानग्रहणंयुवः संज्ञापामित्यतः संज्ञाग्रहणंचानुवर्त्ततेनदाहपतइति अत्राहस्तवैथातोप्रत्ययःकृदितिचानुवर्त्ततेनत्वाचापादिभित्यादिनाविहितानामष्टाध्यायीविहितं तानामप्युणादीनांप्रत्ययसंज्ञाकृत्संज्ञाचसिद्धेति तथाचोणादिप्रत्ययाः सर्वेधातोः परत्रकर्त्त रिकृदितिकर्त्रर्थेभवंतित्युणादिप्रत्ययांतस्यकृत्तद्धितेतिप्रातिपादिकसंज्ञायांस्वाद्युत्पत्तिरित्यादिसर्वं मपीष्टंसिद्ध्यति अपरिहृताणांनामुणादीनांपरिपूर्णावङ्लग्रहस्यफलमाहकेचिदविहिताअपीतिरि षेरुलञ्विहितः शाकशकेरपिभवतिशाकुलेतिप्रयोगदर्शनात् किंचफिड्फिड्डप्रत्ययौकुत्रापिन विहितौअत्रैनहोनेऋफिड्ःऋषिद्धइतितयोःकित्वंचकल्पतेतथावेड्इत्यत्रसत्वाभावेऽप्यत्सादि संज्ञास्वितिअत्रादिसंज्ञासेवनत्वसर्वास्वित्याङ्कःकृषेरुलजितिप्रत्ययेटष्टाशकिःप्रकृतिःस्यतेतेनशाकुले तिसिद्धंऋगतावित्यादिभ्यःफिड्फिड्डादिप्रत्ययाअष्टध्यनेकार्थाद्विधादितिऋफिड्ऋफिड्डइत्यपीगुणाप्रति षेधादिकार्यान्नरोधादनुवंधककारादिकंविद्यात् अनुवंधमित्यत्रोपसर्गस्यघञ्जातिदीर्घः पतद्गुणा

१२४

रिषुप्राप्तेष्वशामित्यभिमत्यर्थः स्यतेपि इदं रूपं तेन नन्वेवं वर्त्तमाने ग्रहणं चोणादयो बहुलमित्यत्र नानुवर्त्तेत
पतञ्जलोत्तरसूत्रेचत्पजपतौ अविशेषेण कालत्रयेपि प्रत्ययलाभादिति चेदत्राहुः बाहुल्येन वर्त्तमाने
भवति स्मृत भवि घातेल कोचिद्दैवन्निति विवेकप्रदर्शनायेदमिति गम्यादय इति गमिष्यतीत्यमी ग्रा
मे आगमिष्यतीत्यागामी ग्रामे इति। आङि णितावादुपधायावृद्धिः भीमो भीषाति भयो हेति भयेष्वगिनिम
प्रत्ययसन्नियोगेनैवेकल्पकः षण्प्रस्कंदस्य स्मादिति प्ररत्तस्य स्मादिति प्ररदपचाद्यच मुग्र्यस्य स्मादि
ति मर्षं मवलस्य स्मादिति प्ररत्तस्य स्मादिति प्ररदपचाद्य) (वलति निक्षेपशिर इति प्राग्उक्ताभ्यामि
तीति ताभ्यामित्यनुक्तौ नु सन्निहितापादामसैव परामर्शः दिपादानादस्येत्यर्थः स्यादिति भावः
नतो सावितितेनोते: कर्त्तरिक्तः अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः असौ ततो भवति निष्टतो भ
वतीत्यर्थं तन्नोतेक्तन् वृत्तमिति गमनादिनानि ष्यन्तेयत्र हर्णावृत्ते: कर्मणिमनिन्न अयनेवर्त्तमा
नत्य मर्: नमपत्रलौ क्रियाअर्थः प्रयोजनेय स्मा: मा क्रियार्थातस्यामद्भेदेवोथ्यन्तमुपद्रलौ: कृ

ले॰ कौ॰ ले॰ भौ॰ ११४

त्वाविशेषेपिप्रत्ययकृतोभाववृत्तिवचनाद्भावेतुमुन्नण्वुल्कर्त्तरिक्रियायामितिसप्तमीनिर्देशात्त
द्वाचकसजातीयात्स्यादेरत्रोपपदेसप्तमीस्थमित्युपपदत्वमितिकृष्णंद्रष्टुमितिकृष्णकर्मकंयद्वि
ष्यद्दर्शनंतेनतत्प्रयोजकंयानमित्यर्थःकृष्णंदर्शकइतिकृष्णकर्मकंभाविष्यद्दर्शनकर्तृणानप्रयो
जनकंचयानमित्यर्थःक्रियायांकिंभिक्षिष्यइत्यस्यजटाःइहभिक्षार्थंजटाःताश्चनतद्धर्मंवनक्रिया
भिप्रयोगस्तुधारयतीत्यध्याहारेणासमर्थनीयःक्रियार्थायांकिंधावतस्तेपतिष्यतिदंडःअत्रत्यत्र
धावनइतिक्रियातत्वसोदंडपातनार्थाधावनंतुदंडपतनमिहेत्वमेवतिनत्वेदृष्टमितिदिक्समानक
र्तृकेषुत्रक्रियार्थेतिभोक्तुमिच्छतीत्यत्रभोजनविषयिणीच्छेतिप्रतीयतेनतुभोजनार्थेच्छेतिस्रतः
पूर्वेणप्राप्तिरितिभावःसूत्रस्यसमानशब्दघटकतावचनइत्याहएककर्तृकेष्वितिएककेतिकिंपुत्र
स्यपठनामिच्छतिपुत्रस्येतिपुत्रस्यतिकर्तृत्वेषष्ठीपुत्रकर्तृकपठनमित्यर्थःइहसूत्रेसमान
कर्तृकेतिपदाभावेपुत्रस्यपठितुमिच्छतीतिप्रयोगःस्यात् देवदत्तंभुंजानमिच्छतीतिकाशि ११४

का अत्रकामिकामस्कृ३ छन्नेवोतीत्यत्रान्तर्भिधानान्वेति अत्रानिष्कर्षमाह३ उक्तविषये३ छन्क
न्तेमितिप्रयोगाभावेपि ३ छन्नत्तेकत्तेगछतीत्यादौतत्तुमन्नपडलाविनिसूत्रेणास्यादितिनतच्चिंत्यकरो
तीत्यर्थेपुनःप्राप्तेरेवाभावात्ततस्यभावार्थकत्वात्तत्रहचलशकत्वेप्रतीतःकिंत्वेवछन्कर्तेमितिप्रयोगा
नेष्यतेइतिरिक्तेवचःकत्तेमिछन्तितिप्रयोगास्यसकलसंमतत्वात्पदान्तस्त्राणाह्वयात्रपात्र
माहहेमाराविवस्लेछायातत्वात् विस्तरस्त्विहमनोरमादावनुसंधेयःवष्टीतिवशेकांतोकोति
रिक्तेतिवस्तुपानुरपीछार्थकः शकधृषज्ञायमप्यक्रियार्थोपपदार्थआरंभःभोक्तुंशक्नोतिधृष्णो
तिजानातित्र्यत्रहित्तुमर्थोविषयतयास्तवधंतानगुणेपचगम्यतेग्लापयतिभोक्तुमित्यत्रभोजनवि
षयिणीशक्तिगम्यतेभोक्तुंयंदतत्रत्यत्रतुभोक्तुमहतीतियोग्यताआरभतेभोक्तुमित्यत्रभोक्तुंप्र
क्रमतेमुत्सहतेइतिभुजेरारंभवस्यालभइत्यत्राप्राप्नोतेअस्तिभोक्तुमित्यादौतुसंभवमात्रंपर्या
प्तोभोक्तुंसमर्थइत्यत्रःउपलक्षणार्थमितिस्यफलमाह अनेहाइतिकालोदिष्टोप्यनेहापाल

त॰ बो॰
बो॰ नी॰
१२५
कारणम्स॰

मरः तेनेहनेति अनुवादेन भवतीत्यर्थः यामायेति युष्मिन्नर्थः नमर्थाच्च भाववचनादिति चत
र्थीः यत्तुलोपवाद इति अव्ययकृतो भाव इति भावे विहितत्वात् मनः प्राप्तिरेव नास्तीति भावः पदरु
जपद्यतेस्याविविक्तकर्तृविवक्षात्र वोध्या पद्यते गच्छतीये मतिफलितोर्थः स्थिरे सर्वैरितित्वादे
तेंहीत्यादिस्य यद्देशा प्रत्ययार्थसकर्तृविशेषणे वरूपपदमिति ध्वनयन्नाह स्थिरे कर्तरीति
अर्हे चाप्रसारशाह्वपाठात्त्रमाणेन आधीत्यादि अस्थिरार्थमिदं वचनं तेन विसारो मत्स्य इत्यत्र विविर्यस
रतीत्यर्थः संगच्छते अतीसार इति उपसर्गस्य घञीति दीर्घः सारो वलमिति अत्रापि स्थान्तरं तर्भा
वितण्यर्थः सारयति वेष्टयतीत्यर्थानुरोधात् वलवालेव हिंचेष्टते सिद्धावस्थापन्न इति पिवती
त्यादौ तु साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ इति भावः पदरुजआचमेतिनोदात्तेति सूत्रे आनाचमेरित्युत्त
त्वादिति भावः तत्रैव सूत्रे ऽनाचमिकमिवमीनामिति वार्त्तिकात् वृद्धिनिषेधोनेत्याह कामोचा
म इति अमेतदृदात्तोपदेशत्वाद्यजिवृद्धेर्दुर्लभत्वात् यदि तु युयोनिश्वापयेसादाविवणि १२५

विवृद्धिमाश्रित्य गणितं तादर्थ्यचक्रियते न स्वरूपं प्रसिद्धिरिति न च गाण्यपि वृद्धिनिषेधः शंक्यः नोदात्तेत्यत्रकृ
तोत्यनुवृत्त्या णिच्यनिषेधाभावात् नचैवमपि मितां ह्रस्वः इति ह्रस्वः स्यादिति शंक्यं वेत्यनुवृत्त्यनुवृ
त्त्यास्मवस्थितविभाषाश्रयणेन ह्रस्वाभावसिद्धेः परंतु णिजंतकल्पनायामर्थो विद्यते इति भावः व
स्कनस्क निवृत्त प्रेषणाद्वालोः प्राकृतार्थे णिजिति विवक्षायां तु न दोष इत्यत्स्य पेयं पर्वचरो गीस्वि
प्रवासी परान्नभोजी यदा वसथशायी यजीवति तिन्भरणं तस्य विश्राम त्युत्पादिक विप्रयोगाः साथ
वणुवेतिवोध्या अवादइति उन्दी क्लेदने अस्य पूर्वं च जिनंतो यान्निपात्यते प यइति पयेद्वि जितलो
पो गुणाश्च निपात्यते नयातुलोपो गुणाश्चात्रापि निपात्यते अर्थे इति पूर्वसहिम पूर्वस्य च यजि
निपात्य इति वोध्यं प्रायिकमिति सर्वात्मना संज्ञायणमागेकृतः कु इत्यत्र कारकट इति स्या
दिति भावः भाष्ये त्वनभिधानमाश्रित्याम्नाते परिणामाख्यायां सर्वेभ्यो यातुभ्यः परिच्छिन्ने स्या
ख्यासमाख्या उक्तिः परिच्छिन्ने हस्तौ मस्या मित्यर्थः कस्य पुनः परिच्छिन्निरिति चेत्प्रत्ययार्थस्येत्य

तै॰ सो॰
लो॰ नी॰
११९

चात्ते आत्माग्रहणोरूढिनिरासार्थं तेन परिमाणाग्रहणे न संख्याग्रहणं दृश्यते सर्वेभ्यः किं अन्यथाप्युपलादप
वादन्यायेनाचमेवचसुवा येत न त्वयं तुल निचाय इति निचीयते राशिक्रियते निचायः अत्र राशेपेक्ष
त्वेन समुदायिनोपरिच्छित्तिरर्थात् गम्यते परिमितत्वविप्रासेधे च जन्मि ष्यते श्रोप्यते न बाधापनयते नय
तंडुलादिः सन्ति धान्याचः कृष्णरविमप्राप्ते च न सूर्यो णोति करणे न तीयांतस्पक...करणेकृता
वह्नलमितिसमासः अत्र सूर्ये संख्ययानेडुलादेरपि परिच्छित्तिः स्यं हित्वे व अर्थकेन न पशा ध्यानि
ध्यावगतन्ते हित्वे नु पाहे पद्यपितु मिरध्योः इलो गितिचन्न लभ्यते न तथापि सर्वयहणवलादनेना
पि भवितुमर्हतीति भावः अप्रत्ययस्य मुख्यो दाहरणमाहद्यो कार वितिन्नु विते पेक्र मणिाचज्ञम्
र्यादिना विति स्रोथान्यादिराशिः कारः इह प्रकृत्याश्रय पवादो न त्वर्थाश्रयः सर्वेभ्य इति पचमीनिर्दे न त
थैवावगमात् तेनाधे प्रकृत्याश्रयोच जनिकोपवादो न भवति एकातिलोच्छित्तिः वक्ष्र्वकाछूयतेः कु
मणिभाविवाकिन्नुर्धीकृत्तो राशीकतन्नस्पर्थः तदे तन्नसूचायितुमुक्तं अजपोरपवाद इतितयोरपि प्र ११९

कृत्याश्रयत्वादपवाद्यापवादयोः समानविषयत्वे विप्रतिषेधात्स्त्रियाक्तिन्नत्वर्थाश्रयइति दिक् उदारजा

राविति अकर्त्तरिकारकइत्यधिकाराद्धेतोः विप्रतिषेधात्स्वपवादत्वाच्च कर्त्तरि चेत्यर्थमिदं वच

नं णिलुकुचेति चात्वे ज्ञलोपे हि सति घञाश्रयावृद्धिर्न स्यात् णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यव

धानात् णचन्निमित्तेन वृद्धिरस्तितिवाच्यं तारस्य वृद्धिमिताद्ध्रस्व इति ह्रस्वापत्तेः जनीजृष्क्षितिजृ

षानैणौ मित्त्वात् ल्लकिञ्छसतितनस्य परनिमित्तत्वाभावेन किन्तु गउपधेति ह्रौलक्षस्य निषे

धेन वा स्थानिवत्ताभावात् जार इति रूपं सिद्ध्यतीति भावः एते नदीर्यन्ते येस्त्वे दाराः जीर्यन्तेने

नेति जार इति पर्यन्ताभ्यामेव करणेघञन्तः किमनेन वचनेनेति केषांचिदुक्तिः परास्ता अदोर

विप्रपवादविषये उत्सर्गस्य घञोदुर्लभत्वात् स्त्र्यधिकाराद्धर्थ्वासरूपविधेरनंगीकारा

दपवादोप्यप्चकरणाधिकरणयोरिति ल्युटा बाध्याधिक इह दुर्लभ इत्यपदेतत् उपेत्यति

गउहसमीपसमीपमेत्यस्यार्थः अपादाने इति पुरस्तादपवादन्यायेन ३।३।१ अत्रस्याचपवाप

त. को.
बो- मो.
११८

वादत्वात् स्त्रियां क्तिन्स्यादिति तद्बाधनायायमारंभः च न नु क्रमणमजवो विषय इति वचनात्स्त्रियां
ग्रहणं उपाध्यपेति यास्वयमध्यापयति तस्यामिदं रूपद्वयं प्रयोगेनुशीषेव अध्यागामस्वपादि कट
स्तुत्रं करणे क्त इति वृत्तवरण इत्यस्मादिति यथैः नी प्राप इति उपसर्गस्य च जीति दीर्घः मनु प्रदद्दि
णप्रसव्यगामिनां प्रभाषणाइति कथं प्रयोगा वा युवर्णेत्वं प्यपरिगणनादिति चेद त्राहुः अनप
ववार्त्तिकप्रयोगादहेत्विपिमर्षणा तेचज्ञिरितिव इति करदोरवित्यपराज्ञो न य इति नीजप्रापण
हत्यस्मादेचोपत्यज्ञे समि अधिकरणे ल्युटापवादो यं च न क्ते दोषा ह्विषयाणां त्वेवेण प्राप्तव
चनेके चित्तु प्रस्तार पंक्तिरिति प्रयोगान्तरे येनात्र वा चितिनानुवर्त्तयंति उदिग्रहः भावादौ च ज्ञ
स्यान्मद्द्रहद्ग इति प्राप्तस्यायोपवादः परिन्यो: अक्षादिभिः क्रीडने द्यूते यथाशास्त्रकरणमक्षेप्तः
पराम्रत्वमाचख्युः द्विपरिग्रहणविस्मनु पदव्यर्थ सकृदेव कर्त्तेप्राकं तथा हि परैानियोद्यूते
इणोत्पाम्ययेनावश्रेषेद्रहद्वणइत्यनुवर्त्तनादिलोनुपाम्य इत्यत्र तत्परा वित्समनुवर्त्तनाक्षेहृमि ११८

हानोलिनलुपूर्वस्येत्यनुवर्त्तनाय॥ पर्यायार्थकत्वे च मा भूत्। तथा च तदन्तपूर्वस्यैव सिद्धे पर्यायपदग्रहणमि
ह व्यर्थमिति चेदत्राहुः पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थं तेन नात्र विभाषेति विवक्षायां केवमपि ग्रभि विधौ
भावइत्युणतिडूत्वणवाधित्वात्ययमेव तद्ग्रहणं भवतीति। तद्राकायमिति आयीयते किस्मिन्निष्टु काञ्च्या का
योग्रयिकरणोद्युत्। अग्निस्थलविशेषचितीतं च यत्नेनेति घाद्ययोदिति स्फुटार्थः। उत्तरेचाथ वेचोत्तरा
थरासँगेषांभावक्रोत्तरायथेस्फुकरेति तत्र पानार्थे उत्तराधरभावे न स्फुकरा॥ प्रेरतेत्तदेदं प्रसुदाहरणाय
दाल्लभिन्नवत्नेएघञ्चापरोगा वा वति पृतेन तदेहापि भवत्येव च जनकर्मव्यतिकमेव्यतिकमेव्यतिहारः क्रि
याविनिहारः परस्परकरणमिति यावत्। तत्र वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थः। भावेणञ्जिति कर्तृवर्जे तेकार
केन भवत्यनभिधानादित्याहुः भावादीविति प्राचोक्तेय त्वंडुयेत्यमाकरविरोधात् णाच स्त्रियामने
नणञ्जिति चकारोत्र विशेषणार्थं इति ध्वनितं स्त्रियां किं व्यतिपाकेवर्त्ततेपत्येति नद्याभ्यामिति प्रा
प्तस्य निषेधेनादिवृद्धिरेव णाचनस्तद्धितत्वाभावे व्यञ्जस्तद्धितत्वादिति भावः॥ कृ कृद्ग्रहणं गतिकार

ते·स्तो·
वो·नी·
१२८

कः पूर्वस्येति परिभाषया सोपसर्गो धातोर्णिजेनत्वान्न तोऽजितश्च युक्त्वादि वृद्धिरुपसर्गस्य त्वाशयेनो
दाहरति व्यावक्रोशी कुशाश्चाङ्गाने हसेहसने स्यादेतत् स्त्रियां क्तिन्नपि अपवादविषयेऽक्त वि
दिष्यते व्यावचोरी ग्रहणा समस्ययोरिति युच्चाप्तः व्यात्युक्षी अ ग्रग्ररोऽस्य हलन्त्यकारे प्रत्ययग्रामः
क्वचिदकारणं विष्यतेनगुणा च व्यतिहाव्यतिहा सैषा व्यवस्यान्यायतोऽईर्ले मापिवञ्जलकान्तीकार्यो
अभिविधौ अभिविधौ किं सरावः वा सरूपेण चग्रक्तश्च नभवति प्रतयोवग्रहणात् नचकार्न
भिन्नकारकनिवृत्तये भावग्रहणमिति वाच्ये पूर्वसूत्र व ग्राक्तिस्ता भावानणोऽप्रवृत्तेः त्वष्टा तु समा
वेशा दृष्यते संवरावणामिति तत्र वाङ्कलकाहलभ्यलड्यत्याकरः अणिनणः अनेनेनुणा णानवृथो
विष्ठा षणार्थं इति ध्वनितेसाराविणमिति समन्ताच्छूद्वड्यर्थः संराव्दोऽभिविधिग्यो — कः पूर्वव
त्स्मगतिकारिणः अणस्तद्धिमात्वादादिवृद्धिः स्वभावतश्च दमणिनुणा तेन पुंसके आक्रोशो यद्दष्टु
द्वस्त्य प्राप्तेऽयमारंभः अवग्रहपदस्येति छेदविप्रोषग्रत्यर्थः निग्रहो निरोधः प्रलिप्सायां लिप्सा। १२८

यो किं देवदत्तस्य प्रग्रहः अक्षेष्वभिनिवेश इत्यर्थः पात्रप्रग्राहेणेति भिक्षापात्रं गृहीत्वेति यावत् नौ
वृ इतो उपपदे वृञो भावादौ घञ् स्यात् निवरा कन्येति ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च इत्यादिना कर्मण्यप् तन्न त्रीन विशि
षे कर्मणि परत्वात् क्तिना भाव्यम् अजब्भ्यां स्त्रीखलना उत्सृष्टेन तत्राह क्ति विषये तानिः एवं च प्राये।
ण भावार्थ एव घञ्जन्न वेताः पुंसीति द्रष्टव्यं रश्मौ रथादियुक्तानाम् अश्वादीनां संयमनार्थो रज्जुः
रश्मिः तस्याम् अभिधेयायां प्रे उपपदे ग्रहेर्वा स्यात् भावादौ इह हि कृतो याग्राहि रुधानः सक्तु देवदत्तवर्के
ग्राक्यः तथा हि उदियहः समिनुष्टो आक्रोशे वनिजो: प्रेनि ग्रायां परो यहे अवे वर्षप्रतिबंधे विभाषा प्रवणि
ता सिन्या परो भुवो वज्ञाने इत्यस्यानंतरे श्रिणीभुवः रुप्नवो रित्यस्कन्न थात्मकं क्रान्तमित्येवत्तृणेने आच्छादने किं प्र
वृणोतेः प्रमात्त इत्यर्थः परिभाव इति ज्ञानादरः परिभवः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रियेत्यमरः परिभा
द्विक्रत्यस्तै प्राप्तौ तथा च एवं विप्रतिषेधो यं फलितः एवं च वासरूपन्यायोऽत्र न प्रवर्त्तते अनपवाद।
त्वादिति भावः वर्षमिति वृषभो वर्षणादिति भाष्यप्रयोगाल्ल्युन्तत्वेपि यर्षणाक्रदोरप्रक्रदो रित्ययं

त॰ को॰
बो॰ ती॰
११९

ननकारः किंतर्हि दकारः निरः भ्योघूलोरित्यवयवादतथाचज्ञियानाद्रूनापकाहोर्यौनादपुनाहरः
तिल्लवः पवानुन्यिचनवोरपवादइतिनिम्बयइत्यत्राप्तःप्राप्तिरन्यत्रजिति विवेकः हल्लादानेनप्रश्र
वेकाद्विन्नोनेहेत्रदाहृतः वसिरणोरिति चुजिप्राप्तवचनेनवशातवशःरणोतिशब्दंकुर्वन्त्यस्मिन्नि
तिरणः संग्रामः व्यघ्नतेविशेषेणाभत्यन्तइतिविघसः वैश्वदेवाशिष्टम न्नशाष्पवालतृणंवासइ
त्यमरः उपज्ञापोमेत्रभेदः शाहेतिनाद्तिनादतिनदव्यनिध्वानरवस्वनःस्वानइत्यमरः क्वाणा
निक्वाणोतिक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणानमित्यपिवीणायाः क्वणितेप्रादेः प्रक्वाणः प्रक्वाणइत्य
मदे अनुपसर्गस्यपदेनित्यमप्पाज्ञावासेप्रमद प्रसम्भ्योवहर्षेइतितुनोक्तंप्रसमदःसंप्रमइतिहर्षे
माभूद्दितिप्रतेनेमत्रैः प्रजननेप्रज्ञःभावेचज्जनिवयोरितिवृद्धिनिषेधः प्रशाहूवचनादत्रनतने
रघीनरत्नंप्रतिषेधइत्यत्रप्रादुर्भावोयद्यात्देतलाहप्रथमग्रहणमितिकाशिकानुरोधेनेदमुक्तं
प्रथमेद्वितीयंवेत्यनाग्रहः किंतुगार्भयद्दणमित्यनेदृनमश्रवयः अंतोदात्तइतिसूत्रेवयप्रबोंतो ११९

दानन्तयोच्चारितइति भावः अग्रागारैकाप्रघाणालिंदावदिद्वारप्रकोष्ठके इत्यमरः संवेशोद्योमतल्लिकामचर्चि
काप्रकांड मुख्यतल्लजौ प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः क्लिप्तः अस्मिन्निति अत एव यास्केन निरुक्तमिति वि
गृह्य तेनन्नपङ्क्तेनेति यत्तु प्राचोक्तं भावादावितित्त्वेति भावः त्रेर्मपात द्वितेषु व्याख्यात मिदं नित्य
ग्रहणादिति तत्र द्वितिनित्यमिति योगो विशेषानादरेणैव मविषयत्वेनिर्णीयते एकवागन्वेनु निर्दे
नत्तुत्वधिकारान्निर्देशार्थस्याविवक्षायां स्वतंत्रे प्रसज्येत ननु तस्मन्मयं विनापि क्लिमिति प्रयोगः
स्यादिति भावः उक्तिममिति वपेर्यया दित्वात्क्तिसंप्रसारणं वा येन निर्देशमित्यर्थः यजयाव
भावे अकर्त्तरि कारके चेति वर्त्तते अत एव यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्यैतरेत्य तइति यजइतिव्याच
ष्टते उपसर्गप्रधिरित्यादि क्वित्वाय्यते लोपः अत एर्थिदितिअतः प्राक्षस्यादिः विधीति वार्त्तिकादुपसर्ग
त्वेउपायीयते नेत्रे निपूतेनोपसमीपे स्त्वथममादधातीत्युपाधिः वाकुलकात्कर्त्तरि किरिति माथ
वादिश्रेष्ठानादर्त्तेः घञ्इति ध्वनितं विधानात्तात्विषसिद्धिर्थिरत्रापि कर्त्तरि मामूर्विः कित्र दियानेः

त॰बो॰
बा॰नी॰
१२

त्यस्मान्निरुपपत्याक्तिरितीतिरूपसिद्धेः स्त्रियां क्तिन्नयजेरोपवादइति यत्तु प्रक्रियायेंथ्यव्याचक्षाणास्याङ्गः भा
षेत्वधिकः कारेऽधिकारइति घञ्जुपुराहतन्नइतिदर्भिरभसात् नहित्तत्रत्वविशिष्टोभावोर्थः कि
मुप्रत्वविधिप्रिष्टइति येयत्राजपोतिनितयोरवकाशः वयः लवः क्तितोऽवकाशः क्रीत्रिइति विनोति
लोतिभ्यांन्नस्त्रियामुभयप्रसंगेपरत्वात्क्तिन्नित्यर्थः ऋयजीतिपरत्वात्करणाधिकरणयोश्चेति
ल्युटिप्राप्तेवचनं कृतिः श्रात्रेयजेरिति यजेः क्तिनिव विसपीतिसंप्रसारणोत्वस्थाने ह्नेतिघत्वे इष्टिरिति
रूपइत्यतेऽनयेतिविग्रहः एवंइष्यतेऽनयाइष्टिः स्तूयतेऽनयास्तुतिः नेननत्वमितिकीर्णिरित्यादौरदा
भ्यामित्यनेननत्वंलूनिरित्यादौ तल्वादिभ्यइत्यनेननतिविवेकः ग्लादइति ग्लादौनिष्ठायामित्येवेदत्यर्थः
मूर्तिरितिचेतिचरफलोरुत्वेर्वोरुपधायादीर्घः क्तिन्नपीतिअस्त्रियामितिप्रतिषेधेन स्त्रियां
वासरूपविधेयंदमुकं अङोपवादइतिग्रस्तादयवादन्यायेनस्यादिभ्यश्चानश्चोपसर्गइतिपचेस्तक्वि
ह्निदादिभ्यइतिप्राप्तस्याङोपवादोननुपद्धलिनोजरितिभावः एणलिनौतपरत्वाद्धघनपवकान्तस्या १२

नुव

यिकांकोत्वष्यापिमितिभाष्यकारप्रयोगात् प्रसिथमितिद्यतिस्यतिमास्यामित्यावइत्वं सगीतिरि
द्युमास्थित्यादिनाई त्वंनदान्नइतीतिमेत्रेष्टेषतिसूत्रार्दनेत्रेइत्यर्थः पर्वेचक्तिननस्यायुदान्तत्वेप्राप्न
रुतिसूतीत्यादयोंतोदात्ताइगितपर्ययंवसन्नोर्थः इत्यामावइति घतिस्यतीतिप्राप्तस्याभावइत्यर्थः हे
नेरितिनकारस्येत्वंद्दितोनेस्तुग्मणइतिवोध्यंकीर्त्निरितिकीर्तेर्ण्यासम्प्रेर्थेतियुचिप्राप्तेक्तिन्निपात
नेउद्दाततत्वंचनोस्ततेकीर्तिव्रजयसोनदात्तइत्येवपिकर्त्तृचतभ्रगतयास्वंति तथाहिक्रुद्दोत्तापत
इतिभावः प्रोरतेस्यामिति प्राप्याभरणात्वाजीविकाकुमारस्त्याकृपालेरथिष्ठतइतिरघुःसंज्ञा
यांकिंमतिः स्मृतिःश्रुतितः तथाचअवहृतं मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चकर्मणिस्त्वतोरजःर्हैष्याह
नीत्यादिपत्नेनमतिबुद्धीत्यादिसूत्रप्रयोगादेवमनिस्तीत्यादीनांसाधुत्वमितिदुक्तिःप्रत्युक्तािक्ति
येतिपदाभाकर्मणोःप्राततदासावधातकेयकृरिङ्शायङ्क्तितिरिङादेशःप्रमेत्रनुयगाभावे
विशेषरतोरिङादेशोक्ताततेइयडिःसतिरूपंनत्वाशङ्क्याइयेमोवइतिनन्वकर्त्तरिकारकेपीत्यर्थः

रुंणलक्षर

त॰ बो॰
बो॰ टी॰
१२१

अनपकरणेऽर्थेद्रुष्यतेऽनयाद्रुष्टिरितिप्राग्रत्नेंयकारनिवृत्तिरितिहलादिशेषस्तूनालिषाद्वित्वे
यानुद्वित्वेवाभ्यासस्यज्ञासंज्ञाकारानन्दहणन्तद्भयाभावादितिभावः अटाद्येतियदानुअटनेर्घेङ्ना
दप्रत्ययादिन्यकारस्तदाअनोलोपयस्यहलइतियलोपेअटाटेतिरूपंवोध्यंद्वित्वेहलादिशेषस
तिदीर्घोकितइत्यभ्यासस्यदीर्घप्रवृत्तेःनागत्रेरितिप्रोपरतःसार्वधातुकेयकजाद्येविचिणितिण
णःअत्रोप्युधातोरित्यनुवृत्त्याहलइतिधातोर्विशेषणात्रदंतविधेर्हलेतोधातुलेभनेनचायमरु
रितिसंभवति अजिषयोहिरुरुःअतोमत्वर्थोलत्यनेनतदाहरुरुमतइतिननुविपरीतमस्तुयु
वैतीह्वलतइतिमात्रप्रसापिधातोर्उक्तीनिमादेःसत्वाद्दितिचेन्नैवंन्नेष्टायामनत्वनिश्चास्ये
सायामनत्तृच्छेतिनिर्देशेनविपर्यांकार्यांआप्रवृत्तेःषिद्भिदाकथंतर्हिमुरवांगेयलघ्येरितिप्रे
त्याप्रष्ठिरित्यमरश्चषिन्याद्यङिलभेत्येवधुचितं[illegible]अनर्थकास्तूप्रतिवर्णमनुपलब्धेरितिभा
ष्यप्रयोगाद्धाङ्गलकाद्धान्तिन्त्यपिवोध्यः विस्तरस्त्विहमनोरमायांवोध्यमिदेतिपवमादपोऽद्दताः १२१

समुदायाएवगणोपकंपनेनतत्रयेप्रकृतिभागाभिदध्यादयस्तेस्मादिशाद्वेनसत्वेननिर्दिष्टाः गणोविशि
ष्टपाठस्तल्लोकप्रसिद्धार्थविशेषसत्वंविदलतणाकार्यस्संयदार्थः भिन्नितिरन्येतिविद्यतेशन्नि
तिभिन्निः क्षुर्देश्छिदेतिद्वैधीकरणएवायंअन्यत्रतच्छितिछिद्रंमज्जेतिमज्जमग्नोअस्माधित्वाद्भि
द्वादेयपाठः विनिस्मिति वकारोउक्तेसमुच्चयार्थःतेननतोलयनेलल्लेतिहरदत्तः अतएववल्ल
लायदारोहृतिदंतवासमेतितेषयक्तदारुपवोपवादस्मृतिन्यासस्तंयथेतिवदत्मामागासेत्यर्थः
आसमेति अंसतेऽस्मामितिविग्रहः क्रुद्रहलोर्ण्यदिनएवतत्रत्ययेस्वासामानचस्त्रीप्रत्ययेवासरूप
विधिनैनेतिशंक्यं अपवादस्ययुचः स्त्रीप्रकरणस्थत्वेपिउत्सर्गसणएतस्तदभावात् चर्दिचर्दिवर्दिलाभार्थौ
गृह्यतेनानानार्थसत्वसंवित्तिः इषेरितिअनिष्टार्थस्ययुचइच्छार्थस्यविषयिके इत्येवरेणयातौ वृंहलंपबुलस्या
त्ययांतंचोद्दोगस्यसंज्ञाक्रिन्नादीनामपवादप्रच्छर्दिकेतिछर्दवमनेप्रवाहिकेतिप्रवाहयंतिमलमंदृढंप्र
वर्णयंतीतिग्रहणी विचर्चिकेतिचर्चअध्ययनेप्रत्ययोपसर्गाभावेरोगप्रतीतिः पामपामाविचर्चि

त·बो·
बो·मी·
१२२

केत्वमरः शिशिरोर्ति दिनिशिरः पीडाअर्दर्तिः साम्यो लिखेतेति नेट् धातवर्थ इति क्रियानिर्देशः इत्यर्थः आस्कि
सोपिके नित्राससनेशयनमित्यर्थः इकुष्टिपोधातोर्निर्देशोन्नुकरणे वक्तुमित्यन्नृक्तेः क्वचिन्नेति
नकिञ्मः सन्नभुवोवृकलिलिरीः पनतिमिनिउपसर्गात्त्वनोतिस्रवतिस्यतिध्यायतेः संप्रसारणं चेत्या
दिनिर्देशात्स्कन्त्वेवा चिन्त्यपिसर्वधातुकेपरे श्यावादयः एवंभावकर्मवाचिन्यपिसार्वधातुके क्वचि
दिकुविभाषालीयतेरितियथात्र हिलीलीङ्गोर्यकानिर्देशोननु मरणेन लक्ष्येत यत्नुप्रावास्लिपःशि
करणसामर्थ्याच्छादयदसुक्तेतन्नपिबतिग्लीयतिदिसादोपिवादेशप्रवृत्त्या आत्वानिवृत्त्याच
शित्वस्य चरितार्थत्वात् वर्णादिति वर्णानुकरणादित्यर्थः ननु वर्णाद्वृत्त्वाद्यमाणादिति तथाहि
सत्यकार इत्यादावेवस्यान्नत्वकृकार इत्यादो अत्रहि संघातस्योच्चारणात् अन्नुकार्येनिहवर्णमा
त्रे अकारस्योच्चारणार्थत्वात् कथंतर्हि समुच्चयार्थश्चकारः एवकारोन्यचिहृत्यर्थ इत्यादिप्रयो
गाइतिचेदत्राह क्वचित्संघातादपिभवति उच्चैस्तरां वावषट्कार इतिसूत्रनिर्देशात्सर्वेचकाराः १२२

प्रत्याख्यायंतेभाष्यप्रयोगाद्धहूलवचनान्नेतिउद्कारप्रत्ययस्याथानोरविहितत्वेपियात्वयिकारस्यत्वा
त्कृत्प्रत्ययान्तेनकृदंतत्वाद्वाप्रातिपदिकत्वप्रयोजनाभावान्नकारस्येत्संज्ञाप्यार्हद्यात्नकत्वाभावा
द्विड्आगमोनच्चस्याद्याविनादौउकारप्रत्ययाभावोवाङ्गलकादेवरादिफः वासरूपविधिनाकारो
पितेनेरकारादीनामानित्वएवतोममपार्वतीत्यादिप्रयोगः साधुरेवअकारलोपइतिअतद्धित
परत्वादतत्वाद्वयस्येतिलोपस्याप्राप्तिरितिभावः कृदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वमिष्टवेवद्वोध्यः नसो
मत्वर्थप्रत्ययवाङ्गलकाच्छोनशैषिकान्मत्वर्थीयादित्यत्रतुवाङ्गलकादेवमत्वर्थशाद्धाच्छः
अन्येतुनेनकृदंतमत्वर्थंभवइतिविग्रहयोगादित्वाच्छप्रत्ययेनद्विताननमेवत्याङ्गःइणज्ञायात्व
र्थेनिर्देशेप्राप्तस्यपइलोपवादोयंएवमग्रेपिआजिरितिवाङ्गलकादजेवीभावोनसंज्ञायामृ
पिकरणेपइलर्थीयमारंभः उदालकः श्लेष्मातकः तस्यपुष्पाणिभंज्यंतेयस्यांक्रियायांसात
यांभंजनंभंजिकाभावोपइलउद्दालकपुष्पाणिभंजिकेत्यत्रेसूत्रेप्राप्यमानशाद्धस्याच्छरत्वे

तं॰ बो॰
बो॰ नी॰
१२३

नञ्पूर्वनिपाते कृते पाख्यानस्य प्रश्नपूर्वकभयात्ऽर्थतः प्राप्तक्रममनुसृत्य व्याचष्टे परिप्रश्नेत्यादिना चेति
परिपाटीति पदगतो परिपूर्वः इणजादिभ्य इतीणकृदिकारादिति ङीषु आक्रोशे आक्रोशः शापः नपुंसके
भावे क्तः न तु तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति लिंगत्रयसाधारण्ये न भावकर्मणोः क्तादिविधानात्तेने
व नपुंसके भावे क्तः सिध्यति किमनेन पुनर्विधानेनेति चेदत्राहुः भूते इत्यपि कृत्यनिष्ठेति सूत्रेण विहि
विष्टं तस्य क्तस्य भावोर्थस्तयोरेवेति सूत्रेण विहितः अनेन तु कालसामान्येन पुंसके भावे क्तो विधीय
ते एवं सत्ययेपरत्वादनेन जघाबाधकम् इति परिदोषान्नेयां तु विषयत्वसिध्यति किंच इहाभावे चाकर्मके
भ्य इत्यस्यासंनियानान्तु कर्मकेभ्योप्ययं भवति चजादिवत्तु गतेभिरश्वीनमनुहसारथेरित्यादि संपू
नात्र याचनास्त्यत्र शंकेति मन्त्वेतेन योगे कर्मणा द्वितीयास्यात् कृयोगलक्षणा षष्ठा नेलोकेति
निषेधात् एवंच यत्र कृते तृत्तं भिन्नमित्यादिप्रसज्येतुः अनुहसारथेरित्तृतीयानापाद्यते कारकष
ष्ठानिषेधेपि प्रशेषत्वविवक्षाया षष्ठीति समाधानसंभवादिति चेन्नैवं नपुंसके भावे क्तस्य योगे १२३

षष्ठ्यानुपसंख्यानत्वात्कर्मणि द्वितीयायाश्चाभावात् शेषत्वविवक्षामाश्रित्य वार्त्तिकमिदं प्रत्याख्यातमा
करस्य निवर्तयितृ मासिपीत्याश्रयेणाशेषत्वविवक्षैव चेत् अलं तथा च दण्डकृतमित्यादि न प्रसंगः अथवा
क्वचित् द्वितीयापि दृश्यते श्रौतदेशे मनेकदुर्गविषयमिति दिक् कर्मणि च कर्त्तृ मिति कर्मणि षष्ठी
उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमाद्येनेति तृतीमातदाह येन स्पृश्यमानस्य कर्त्तेरितित्य हस्तादिनिन
पुंसके भाव इति वा धयन्त पहस्पर्वे एति ल्युट् नेनेत्यर्थः मे हेति स्नानकर्तृत्वेयि स्नायेनेनग
हः क स्त्रीकिनशिष्यमस्यर्थः शरीरग्रहणोकिं पुत्रस्य परिष्वंजने स्नावमनसी प्रातिरक्तकरणाधिकरण
येन नाप्राप्तिन्यायेन तृ जेोपवादोयं जपो श्री प्रत्ययाश्चापरत्वाद्वायनेन केह श्रवभ्यां स्त्रीत्व
लनः स्त्रियाः खलनो विप्रतिषेधेनोनिरथेति रथ्यानिष्पश्चाने येन गोदुह्यते यस्मात्मि ति विग्रहः
श्राद्धवीतीति सकृवत्यसिन्धावहारमित्याकरः उत्पत्तिस्थानेत्र्येवउपपदेहसह भ्यां करणाधि
करणयोः पुंसि संज्ञायामित्यस्मात् चस्यापवादः श्रवहारेमादिष्टत्रिकारत्वयाराधरग्रहाहृोस्तत्र

त.बो.
बो.नी.
१२४

प्रतिषेधचकारेणानुवहारणाद्धं संज्ञयाहृतत्तदसंबद्धमिति स्पष्टमेवेउदंकोहलश्चेत्येव सिद्धे उदकप्रतिषेधा
र्थमिदं उदंको दंचन इति पुंसि संज्ञायामिति चेत्प्राप्तेर्थे न विहितः उदके न घजि प्रतिषिद्धे घरवसा
नेऊत्स्यादिति चेन्नेवं प्रतिषेधसामर्थ्याद्वेस्याप्यप्रवृत्तेः न हि हद्वेघजि वासरूपविधिनास्तिमवसरे।
विशेषः चेत्सन्निकृष्टन्नरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वाच्च पिप्पाद्यादिस्वरेणान्तो थे वनिश्चामत्मा जलथा
नोऽन्निन्वलितिकिंसतेनभ्योत्ता इति प्रत्यये जालशाहृः सिद्धः तेन जालशाब्दोऽत्र निपात्यत इति न सत्त्वमितव्यं स
नो त्विन्करणमिति आ खनत्वत्यादौ च जोग्ति कृत्त्वस्य प्रसङ्गाभावादिति भावः भ्यः पदमिति नञ
पदमित्यत्रयस्य किं प्रयोजनमिति चेदत्राहुः करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायामिति यदिष्टः स्यात्त
दा पदमिति न पुंस्त्वं न स्यात् नेन चेद्घो भवति तदा त्विष्टसिद्धिरिति प्रतेइति आखनादयः खङित्य
र्थः इ षद्धः सुपुरद्द सामान्यो कावपि योगप्रता बलाद्विशेषणास्य विषयविभागो लभ्यते इत्यरिति कृ
योइति तौ त्वकृत्यार्थे इति तद्दृशे — तिकृच्छेदुष्करइत्यादिना भवतेति न लोकेति षष्ठीनिषेधात्कर्त्ता १२४

रित्नृतीयाकृत्केन्यादि किं ईषन्नकार्यो लवलंकार्य इत्वल्पं कार्यमित्यर्थः लवलिति लकारः स्वार्थः लविकर
णांतरत्वञ्च समर्थनिमित्तमसीति मान्यतीति मनोतिदीडं ल्पापि च विभाषा लीयतेरिति प्राप्ते निषिध्यते नि
लयङ्नादिपरश्च उपसर्गात् वल्लञोः लभेश्च नैनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह उपसर्गे देवेभी
ति पदाश्वतीति सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वं क्तल्कर्मणोः चका
रः चकारः संनियोगार्थः यदा कर्तृकर्मणोरिल उपपदत्वमेव तदेतदाह ईषदादिषु चेति कर्तृक
र्मणोरिहेभक्तृनो वहोत येयथासंख्यप्राप्तं खीकृतं च कासिकाकृता पासकाचहू रदत्तादिभिश्च प्राचा
पि तथैवोक्तं तथाख्याति भिश्चान्तेमोदि तेन सर्वेनादत्तं यथासंख्यमसूत्रस्य भाष्ये विरोधादिति
न यत्त्वाह यथासंख्यमनेष्यत इति नन्वपपदयोर्मध्ये पूर्वापरीभावस्यान सिध्यति भूक्तं त्वेनास विहित
त्वे कर्तृकर्मणोरेवेष्यतेनन्तीषवादीनामेवं च कथमत्रेष्टव्यवस्था सिध्यतीति चेद्दत्राङ्गः लञ्ज्ञ
णान् वृत्त्याङ्गुराद्धेभवद्इति भाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यवस्था सिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह कर्तृक

त॰ बो॰
बा॰ बो॰
१२५

मेणाद्यैरिति भवेत्केवलेनेत्युदाहरति अनाद्येनेति कर्मणोऽन्वनाद्य आद्यो भस्य तदिति विग्रहः भाष्यमत इतित
दूर्थ्यं एवमग्रेऽपि विग्रहमन्त्वेयं अनाद्येन स्वयमेव क्रियते अनाद्यमाद्यं क्रियते इति इत्यादीति
अप्रदिशाद्देन दुर्दर्शीनः दुर्धर्षणः दुर्मर्षणः क्रिचक्रो क्रिशास्त्रकारो न क्रिचीति विशेषणार्थः
नकाविनत्वं केदिक्रिनोऽपिग्रहणं स्यादिति भावः तत्त्वप्रकान्तवं यपरिभाषयैव क्रिनो व्या
वृत्तिसिद्धेरिति निरर्थकत्वम्: यत्त्ववदंतिति तत्रेत्यत्रसामान्यग्रहणार्थं प्रकारः अन्यथा प्रकान्तवं
यत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात्तनुक्रिनेऽइति नटभस्यात्वं तितत्रेति स्रेऽन्वंयपविशिष्टरूपानेकत्वार॰
णां नैकान्तवंयपरिभाषया उक्रिसंभवस्य वाभावात एतेन तिस्तत्रप्रकान्तवंयत्वान्निवेवगट इत्यत्र
नयुं क्रिकतभस्य रोऽदिनीति रूपं न स्यादिति तिरूपं न स्यादिति शंकायया अस्तीभ्रूतिटित्ति यद्य
पीहपरत्वात स्मुकः कितीत्येवेगितिषेधोऽन्याय्यस्तथापि वेतिनं पोरितिविषयार्थमावश्यक
त्वात्फले विशेषाभावाच्च तितत्रेत्यपत्यस्त्तादीर्घोनमासि केतिअन्नानासिकस्य क्रि॰ष्ठऽलो १२५

गितिदीर्घस्याडुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपस्य च प्राप्तिरिति बोध्यं यंतिरित्यादिष्वमडुपर
मेरमुक्तौशयां वनु याचने तनु विस्तारे अलंखल्वोः सूत्रमिममिति ननु विकल्पार्थमेवालम
लं रुदित्वाऽलं रोदनेनेति रूपद्वयसिद्ध्यर्थमिति चेन्मैवं वासरूपन्यायेनैतत्सिद्धेर्नवक्तव्यत्व
मुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नेति सिद्धान्तात्स्तुतिवासरूपन्यायो नास्तीति वाच्यं क्तल्युडादयो
पवादत्वस्याबाध्यमिति त्वं वायं तत्रनिहितस्य निष्ठाश्लोकार्थः स्वहितत्वेनापवादः केचित्तु विषयात्तनु
प्रत्ययादिषु कृत्यास्वेते वचनेन स्याधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नावश्यमस्तीति ज्ञापितमिति च
त्किं तनः ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेतीष्टान्तरायेनैतदभ्युपगमे वा यत्काभावात् अलंदत्वेति अपा
त्रेन देयमिति फलितोऽर्थः उदीचां माङो व्यतीहारे व्यतिक्रमः मेङः कृतान्तमाङः इति निर्देशोनानुबं
धकृतमनेजन्तत्वमिति परिभाषां ज्ञापयति न घुसंज्ञायां देपो प्यदाबिति पर्युदासः स्थितमिति
अपमित्येति समासेन त्र्यपूर्वे इति वक्ष्यमाणेनाल्को लपित्यकपाविन्वा प्रमिादिदाल्मीमर्थः परा

तत्त्वो.
बो.की.
१२९

वरस्य प्राप्येति रदन्हिर्णोदेशस्यानां गभामप्राप्यविषयत्वेनागगप्रापीति सूरहविशिष्टेदेशस्ये विंध्यइत्यर्थः
स्त्रेत्रे विंध्यात्पराणं गेतिगम्यते ऽतिक्रमेतिरदन्हिणादेशस्यानामेवापमपि प्रयोगः अत्र हिमगाधाः पूर्वो
विंध्यइति गम्यते इह त्रिसूत्र्यां क्त्वाप्रत्ययस्य भावमात्रार्थत्वेपि विशेष्यसंसर्गोभिधेयेनेइति नास्त्वैवयर्थ्य
मिति दिक् समानकाले इह धात्वधिकारेपि समानकर्तृकत्वे क्रिययोरेव संभवतीत्याशयेनाह धात्वर्थ
योरिति निर्देशिलेव षष्ठी सप्तमी वा कालो कालोयस्य धात्वर्थस्य तस्मिन्विद्यमानाद्धातोः— णंवचनि
र्देशं विभक्तिरेव पूर्वकालइत्यस्य बहुव्रीहित्वद्योतिकेति फलितं क्त्वादिति स च भावे अव्ययकृ
तइति वचनात् भावोपि व्रजनादाविवनेह सिद्धावस्थः किंतु साध्यावस्थः सर्वधातुन्नेवलक्ष्यः क्त्वाप्र
कृत्यर्थभूता क्रिया च क्रियांतरं प्रतिविशेषणं यातु संबंधाधिकारात् संसर्गश्चेद समानाधिकर
णमुत्तरकालत्वेच तत्र संसर्गविशेषतात्पर्यग्राहकाः क्त्वाणमुलादयः अत्रच समानकर्तृकयोरि
तिसूत्रांशे समानाधिकरणमुपनिबध्यं धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वेन यावत्क्रियापर्यवसा १२९

नादितिदिकहितमितिनिगात्वमीषांत्रासणानोपूर्वमानयेत्यत्रक्रमध्यमोनानीयतेनथेहापिवङ्गक्रिया
वाचकात्क्वापत्ययोनस्यादितिचेदत्राहः इहाप्यात्मानवाच्याक्रियाप्रधानेसाप्रतिक्वातोपस्थिताः
क्रियाः सर्वापवविशेषणेनत्वनासांपरस्परसंबंधः गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायात् अतपवला
त्वापीत्वाभुक्त्वाव्रजतीत्याद्यनियमेतप्रयुज्यतेउदितस्वरतिसूतीत्यादिनाविकल्पेप्राप्तेनित्यार्थमा
हस्वरत्यादेरितिक्रिस्वंकादिगेतिप्रोषणाभ्यः उदुत्वज्ञेतिचार्त्रिकादिकयमात्रसेत्वेनज्ञानेस्यति
दिनामितिपर्युदासोत्रनप्रवर्तेतइतिसंक्रदियहणंस्कत्वेतिपकावइतिनेदृमरुउमरहमरउसृत्वेनेम
दहोदेकयपरिवेषिनेगुयवोधेचक्रुवमिक्रथेन्त्रिष्टहिंसायांदिवादिः क्लिश्पूविवृयानेक्रादि
वदव्यवक्रायोवाविवसन्क्वासेकिदितिश्रसंयोगाल्लिट्कितिदित्यतः किदित्यनुवर्ततइतिभावः
उदित्वेतियजादित्वात्संप्रसारणेउषित्वेतिवसतिक्षुधोरितीडयजादित्वात्संप्रसारणंशासिवसीति
षः गृहीत्वेतिग्रहिज्यादिनासंप्रसारणंग्रहोलिटीतिइटोदीर्घः लोपथास्त्वः अतग्रहणंसष्टार्थंयफादिसंक्र

त.बो.
बा.नी.
१२७

पिधानेस्वतंत्रत्वाप्रमयविधानाद्धिप्रोष्यसन्निधानेनतदंतविधिनार्थपतीतादितिलाभात्काथित्वारेफिते
तिक्रयष्टतीभावेविफकळनगुहतिदाहिमशानेषुरूहरलोलुयादिति विकल्पोपिनभवतिनोपधयग्रह
णसामर्थ्यात् वेचितेतिवेत्रप्रलंसनेल्लेचेतेतिलंचश्रयतयेन ऋतिचेतिऋतिः सोत्रोयात्तृर्यूणा
यकः तस्मात् ईयान्तकविषयेऋतेरीयङ्‌त्तस्यैवेकल्पिकत्वात्तदभावेकित्वमनेन विकल्पते त्वषि
रविजित्तृषापिपासायामरषतितहायांकृशातनकरणेनोपधेत्यतोनत्पन्नवर्त्ततेनात्काशपथ्य
हणंप्रजार्थंश्रेचेरितिउदितोवेतिविकल्पप्राप्तेश्रयमारंभः श्रेचेतेतिनत्कासेङितिकित्वा
न्नेलोपेनएवंचेहनावेः प्रजायामितिनलोपानेतिप्रसादकारोक्तिर्दृष्टेत्याङ्गः ऋत्रश्न्यां ऽ रे
इत्यस्मात्तस्मुकः किनीतिनिषेधेप्राप्तेऽहृष्येरुदितादिविकल्पेप्राप्तेवचन मिदंजरीतेतिभुजो
वेनीटोवाटीत्र्वः श्विन्तेतिइहनत्कासेड़ितिकित्वनिषेधाद्धहिज्येतिसंप्रसारणेनचूतेतिऊडआ
वपतेत्नोरित्यद्दहलादाविभीतिजाननश्चामितिश्चमात्रेवशीतत्यमिनयर्थः त्वोन्त्वावमितेतिउ १२७

द्विलोवेतिविट्‌जगाखेतिकरोफरेरीतिपादिकोथालोपः समासेननञ्ननत्त्वभिन्नत्वेनञसद्दशोस्य
व्ययमितियावत्तत्पूर्वपदंयस्यसमासस्येत्याचष्टे ऽव्ययेतिप्रकृतत्वेतिप्रशाद्वः स्त्रोप्रकृतस्यार्थगत
प्रकर्षस्यद्योतकः सन्नुकुगतिप्रादयइतिस्त्रोतेतनित्यसमासस्तेपर्युदासेतिप्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणो
त्वसादेवात्रत्वविनिभावः षत्वनुक्तः प्रासंगिकषत्वविषयमुदाहरनिकोऽसिंचदितिस्थितेपङ्क्तः
परैनादतीतिपूर्वरूपमेकादेशः तत्संताद्दिवञ्चेतिपराद्दिवञ्चेतिपरादित्वेनसात्वदादेशेरितिनि
षेधाभावादृणः परस्मिनषत्वेप्राप्ते एकादेशस्यासिद्धत्वेसतिअकारेणव्यवधानादिणः परत्वाभा
वन्नितिप्रकृतत्स्यपिकार्यमुदाहरति अधीत्येतिविधेतिदयातेर्हिनिप्रदायदोदघोरितिनप्रत्व
न्यजनसनत्वनेत्यात्वमप्रसङ्ग्यायद्यतिस्यतीतित्वेनप्रकृतस्यकृमस्यकर्कीनिदींचोनस्याद्युक्कारव
कारयोस्थिगोरितिशवौनकुवभावस्योदाहरणंप्रत्वस्यप्रदीव्यसादेचनत्स्यपिकर्थनहिनिपीय
यस्येतिश्रोहर्षयोगइतिचेदत्राह्नः पीङ्पानेइतिदिवादिगणस्यत्स्यपिनदोषइतिइहप्रसाय

त॰ बो॰
बो॰ टी॰
१२८

प्रक्षाये त्वत्र शाकोरनातरसामितिप्राप्ते सेत्वसाप्यभावो वोऽथ्यः लघुपूर्वादितिलघुः पूर्वो यस्मा
द्वर्णान्नलघुपूर्ववर्णान्तरसेत्यर्थः विगणय्येतिनन्विह नोक्तत्वसाल्लोपस्य पूर्वस्माद्वियोस्स्यानिव
त्त्वा वा लघुपूर्वकवर्णान्तरत्वं नास्तीति न चारम्भसामर्थ्यादनुगमय्येत्यादौ मित्त्वं चरितार्थत्वात्
अत्रो चानेपूर्वस्माद्वियोस्स्यानिवत्त्वस निस्पनिष्ठापांसेटीतिलिङ्गात् तथा चात्रस्थानिवत्त्वाभा
वात्सेरयादेशाभवत्सेव निष्ठायां सेटीत्यस्यानिमृत्वज्ञापकेत्वचः परास्मिन्निति सूत्रेण वास्माभिरु
पपाद्यते प्रणामय्येति अमंतत्वान्मित्वे पिणि नाड्ह्रस्वः प्रवेभिदय्येति भिदेर्ययङः ताच्छे विद्यस्मा
णिच्यलोपे पूर्वस्य हलः इति यलोपः न च ह्रस्वयलोपः न च ह्रस्वयलोपाल्लोपानामाभीयत्वेनासि
द्धत्वाल्लघुपूर्वकवर्णान्तरेणेणो नास्तीति कथमिह णेरयपिद एशः स्यादिति गणयतीत्यादौ वा
कत्वं स्यादिति चेन्नैवं असिद्धवदत्राभादित्यत्र समानाश्रयेतस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यादिति
हि पाख्यातेनात्रशंकेवनाल्लिद्धस्वादयोहि णौ णेरयादेशा स्कल्पपिपरत्न इति आश्रयतात् १२८

विभागाय॥ अथ प्रागुक्तविभागेषु पञ्चप्राप्तेति तितिययपीडाणामविपरतः क्रीडन्तीनामणिविस्मातिके त्रिद्वानां
द्विना युक्तिं अविनिमान्तोल्लितथापितस्मिन्नेहयग्रहणाल्लादाणाकृत्वादिति भावः प्राप्येति पतेनाय
मयोगाविवपूर्वथ पातकलिथ्र मिमवायाद्विवः खलु पात्मनेऽति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातेत्रवाप्येत
थेसंभवातत्पतेतनतत्रातत्रातजावितेपपर्थतेतिक्रेथमनभवेतः परास्तः त्यपस्यातिने किंत्वाद्वा
चित्स्यपीति प्रसारणानिषेधयत्वमाहल्पिचेतिजपृच्छसंप्रसारणमस्यात पर्वयस्त्रेत्यत्रापिमा विधेयक
यमितिल्यवादेशास्यस्यानिष्ठतः क्त्वाप्राप्तयोदुर्लभः तद्विधापूर्वकालेऽनुक्तेः नचेहतदस्तिपूर्वस्य
स्त्वपितिप्रश्नान्मुखंव्यादन्नेयदेवदृसन्निते देवनेत्रे संमीलयतीति तथाच क्त्वा प्रत्ययस्य दुर्लभत्वाल्प
पः प्रसक्तिरेवनास्तीति प्रसः समाधत्तेव्यादानेत्यादिना पमेनेश्वरः सर्वव्यापकत्वेनज्ञात्वातिष्ठती
त्यादिव्याख्यातत्र्श्रीशीलशिलत्वं दृष्टापुनर्जन्मनविद्यतेऽत्यादौत्समानकर्तृकतानिर्वाहाय स्थित
स्येत्यादियथासंभवमध्याहार्यं अभीहसणमुल्वाननवासरूपन्यायेमक्त्वाप्रत्ययोभविष्यतीति

चयग्रहणमिहव्यर्थमितिचेन्नैवं उक्तन्यायस्वीकारेन्लङादिरपीहप्रवर्त्तेततन्नेष्टापत्तिः विभाषाग्रेइति
वक्ष्यमाणसूत्रस्थविभाषाग्रहणस्यैवेयच्छप्रसंगात् तत्राहिक्त्वाणमुलोविभाषाग्रहणेनलङादिस
मावेशार्थंविकल्पितेयद्यपिवासरूपन्यायेनैवलङादिःसिध्यतितथापिणमुलासहैवक्त्वाप्रत्ययोय
थाविधीयतेतत्रवासरूपविधिनेप्रवर्त्तेतइतिज्ञापनार्थंविभाषाग्रहणेनफलेनत्वाभीक्ष्ण्ये
णमुलचेत्यत्रलङाद्यप्रवृत्तिःतेनसूत्रचकारेणैवक्त्वाप्रत्ययोलभ्यतेइतिनास्यैवनसावैयर्थ्यंकिं
चवासरूपविधिनैवक्त्वालङाद्योःस्वीकारेतुनयद्यनाकांक्षेइत्यत्रक्त्वाप्रत्ययवत्लङादिरपिनिषि
ध्येततथाचयद्यपिभुङ्क्तेततःपठतीत्युदाहरणंचस्यात् सिद्धांतेतुआभीक्ष्ण्यापितल्यतिविशेषविशे
षविहितयोःक्त्वाणमुलोरेवनिषेधात्सामान्यविहितलङादिर्भवत्येवेतिनास्त्येवानुपपत्तिरि
तिदिक् पूर्वविषयइतिसमानकर्त्तृकयोःपूर्वकालइत्यस्यैवापवादोऽयमिति आगतोयकृचादीर्घ
इतिगमेस्संभोस्समनुलिमिताहस्वेचकृतेवादीर्घःएपितस्पायीतियत्रप्राचाएपेतजागर्त्तेविसम् १२९

लोर्बीजं हि मितिमनुप्रपन्नं तदपाणिनीयमिति भावः नयरस्मिन्नाकाङ्क्षा इति पचत्यग्नेतेन नन्वस्मृ
मल्लदर्शयतिनाकाङ्क्षेति विवक्षितं हि तन्नैव तरसेतिस्यायाप्यमुत्साहेत स्वभ्युत्तकाले समान
कर्तृकयोरिति सूत्रानर्थक्यापातरेवमिति चेन्न अत्राहुः पूर्वकाले यत्प्राप्नोति ख्यातव्यानाकाङ्क्ष
प्रत्ययो यो न भवतीति विभाषायद्यप्यग्रे शाद्वादेवशेषवचनोप्यहिप्रभोरग्रेभुङ्क्ते इत्यादिप्र
योगात्तत्पापीह कालविशेषवाचेवगद्यते प्रथमशाब्दान्साहचर्यात् प्रथमं भुङ्क्ते सादो तत्का
ल एव हि प्रतीयते इति सप्रमंतस्मान्नकरणे प्रकृतिवदनुकरणमितस्यवैकल्पिकत्वाद्धि भुक्ते
तेन कृतः अस्य वा भीयमिति वत् अग्ये भोजमिति अमेवात्राव्ययेनेति निषमाद्यस्तमेव
दंतत्वं न्त्रो यपदसमासः नन्वग्रे प्रथमपूर्वं प्राहुः पूर्वकालत्वमुच्यते इति कथमिह त्काणम्
लोस्यातामिति चेदत्राहुः अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते व्रजतीति वाक्यार्थस्तत्वाग्रे प्रभृतिभिभो
क्तापेक्षया पूर्वत्वमुच्यते चेदपि अन्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं व्रजतीति व्रजनापेक्षया पूर्वत्वं त्काणमु

त॰ बो॰
बी॰ नी॰
१३

लभ्यां द्योमनन्तउत्ताशंकेवात्र नास्तीतिनित्यमेव विधिरितिचेदुक्तेष्वेवं लडादिर्न प्रयुज्यते इति भा
वः स्यादुमात्मर्थ ग्रहणं व्याख्यानात्तदाहस्वाहुर्धेष्विति मातत्वमितिनन्वसावेदोऽयुत्येव सत्रमस्तुमा
स्त्वत्रैणानुलत्वमुजेवानुवर्त्ततामस्तुरिदं च दितिमुमू भविष्यतिपर्वचनिपातनं विनापिमातत्वसि
ध्यतीतिमहत्साध्यवमितिचेन्मैवं चेतस्यमुमूनव्ययस्येतिवचनात् ततश्चडुंकारमित्यत्र ब्रोचेति
दीर्घस्यात् सपत्नंकारमित्यादिषुअस्यजाविती तं सिध्यतीतिमहोस्यात् किं वास्त्रियांवोतोऽगु
णावचमादितिङीषिस्याद्धींकारमितिस्यान्न अतोऽत्र त्वादुमीतिरूपं निपात्यतेततश्चानजेतत्वा
न्नैत्ववीर्धोनवाङीषु निपातनमिह भावप्रत्ययमात्रविषयकं तेन त्वादुकाम्येन्यपि सिध्यतेनेस्य
देतनतउक्तदोपरिहारायस्वाडुमात्मेवस [illegible] ीक्रियतानामनुनत्यजातो कूजः एवः मुजिह्नेतेपि
स्वादुंकारमित्यादिषुरूपसिद्धिरितिचेन्मैवं तथा मन्युन्तरस्त्वेषु सति हि नत्वान्तत्वमुजेवानुवर्त्ते
तेइतिकस्मादर्शनाह्लाणावेदीमित्यादिषु पूर्वपदस्य मुमागमः स्यादितिदिकमर्थं नाविति नि प १३

योजननादित्यर्थः नेदेतद्दर्शयति इष्टं भुङ्क्ते इत्यर्थः इति दृष्टान्ताद्वा ये विशेषसत्वयिफलितार्थकथनप
परतया कारमिति णमुलेन तस्य निःफलत्वमुक्तम् अननतिप्रयोजननत्वात् विस्तरस्तु मनोरमादावनुसं
धेयः शिरोन्यथेति इह शिरोन्यथाहेतौ देनादिकं भुङ्क्ते इत्यर्थे लाभायकरोतेः प्रयोग आवश्यकः तत्
दभावे तु भुङ्क्ते किं पियागतत्पर्वप्रकारेण गम्यते नेन तु शिरसोन्यथाकरणं अतः प्रयोगार्हत्वमस्ती
ति णमुलेन करोतेर्हि रिह न प्रयुज्यते इति भावः यथाकारमिति प्रष्टुमर्हः सम्पादिष्टखलु तत वेदं तु र
अत्रापि वा सरूपन्यायेन पदे क्त्वाप्रत्ययो वा स्यः कन्यादर्शम् अचे दर्शमिति अत्र दर्शनविषयीभ
तानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थेऽन्वयान्स्याकल्पेवो यमेव इति दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः अति
शयप्रतिपादनपरमेतत्त्व ब्राह्मणवेदमिति विद ज्ञाने विद्लृ लाभे विद विचारणे इति यान्तर्थोन्या
लोच्य व्याचष्टे ज्ञानतीत्यादि सत्तार्थस्य विदेरनेकार्थत्वात् नेह ग्रहणमिति मा घायाविति विदं विदे
लोभार्थस्यानुकरणं तस्य विदतीत्यादो शेमुचादीनामिति नुम स्नियावन्नभवतु इति अस्माकल्पमने

त॰ त्री॰
बो॰ नी॰
१३१

नदर्शयतिमाकल्येहिकर्मणिप्रहृशिविदेविनानेनैवमिदंचर्मोकर्मणीत्येवेति एवंचसूत्रेगिरिणापिता॰
स्यानिर्देशोननुकेवलस्यप्रिपासेनीकानिर्देशः तस्यकर्मकत्वादितिभावः चर्मपूरमित्यादि चर्म
स्वयित्वाउदरस्वयित्वाउदरपूरणविशिष्टाभुजेक्रियेत्यर्थः इहपूर्वकालेइति नसंवध्यतेः संभवा
दप्रतीतेश्च एवमन्यत्रापि यथासंभवंबोध्यं चेलोपाख्यानादर्थ्यइत्यमित्याह चेलायेषिति वे
लक्नोपिमित्यादियथावर्षणेचेलानिशाह्वार्यतेन यावद्वृष्यइत्यर्थः अयेतत्रापीष्ठाहेउदे चउदीक्रेद
नेक्लिद्यत्राद्रीभावेइत्यचेक्नोपमितिएतमूलं तस्यप्रकृतत्वर्थपर्यालोच्ययथावर्षतानचेलान्याद्रीभ
वंतितावद्वृष्टइतिव्याचख्युः निमूलमिति निर्गतंमूलमस्यमितिमूलेसहमूलेनसमूलं निमूल
समूलकषणभिन्नेषुकेषामितिशाद्ववोधः नवोतिअत्रेदंवोध्यं सामान्यविशेषविशेषस्क
विशेषणांश्रामोवृत्तइत्यादोश्रामत्वविशेषणेवृत्तत्वविशेष्यमितिसर्वजमानुभवात ततश्चात्र
निमूलकषणादिकंकेवलकषणांतविशेष्यमितितेहनेश्लक्ष्णचूर्णेनिसूत्रेपवस्तेहनग्रहणेन १३१

कृतंतत्रहिकर्मणिाहृशिविदोरितिसूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्त्तनेऽदन्तपूर्वंभसूत्रात्करणाइत्यनुवर्त्ते
नीयमितिहस्तइत्यर्थग्रहणंतदाहहस्तार्थेइतिसंज्ञायांअनर्थिकरणार्थंआरंभः नथैवेतिनि
मूलकार्थकतीत्याशंक्यतमित्यर्थःमूलकोपदेशमिति अयमर्थःमूलकेनभुंक्तेकिंकृत्वाउपदे
श्यपृकिमुपदिश्यअचौन्मूलकमितिसंबध्यतेपताववैवेतिग्राह्यान्वयाभावेपिआर्थिकान्वमा
त्रेणेत्यर्थः वचनसामर्थ्यादिति यदिहितृतीयातेनसाह्यान्वयेसत्येवप्रत्ययोभवेत् नहिकरण
इनइतिवडपदेशःकरणेइत्येवब्रूयात् ततश्चक्रियंतरंप्रतिकरणत्वेमूलकेनेत्यस्यष्टमिति
भावःपतञ्चमनोरमायांघानसारेणोक्तं अत्रकेचित्तन्नैवमुपदेशाकर्मणीत्येवसूत्रमस्तु
अथवोपदेशइत्येवास्तु उपमानेकर्मणीत्यतःकर्मणीत्यनुवर्त्यकर्मण्युपपदेउपपूर्वकाद्दृशेरस्म
ल्लिनिव्याख्यायतांकिमनयाक्रुरस्पृष्टोतिनचैवकर्मण्युपपदेनित्यसमासःस्यादितिवाच्यंक
रणेइत्युक्तेदोषस्यात्मल्पत्वात् नचतृतीयानिनिसूत्रेकरणेप्रश्नतीनीत्युक्तिर्नोस्त्येवदोषःकरणे

त॰ बो॰
बो॰ नी॰
१३२

इतनइत्यारभ्यविकल्पइतिसंदेहवारणायव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तेर्नहिसंदेहादलक्षणमि॰
तिपरिभाषास्वीकारादित्यविवाचंबत्तीयाप्रभृतीनीतिसूत्रेकर्मणिप्रभृतीनीत्युक्तेपिदोषा
भावात्कर्मणप्राप्त्राक्रोशेष्टाजः एवमुत्तरकर्मणिदृशिविदोरित्यारभ्यवाविकल्पइतिसंदेहस्य॰
व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिरितिपरिभाषयावारयितुंशक्यत्वात् तस्मादुपदेशःकरणइत्ये
वस्यादितिमनोरमाचिंत्यमाङ्गः वस्तुतस्तुकर्मणिप्रभृतीन्यन्यतरस्यामित्युक्तेः उपमानेकर्म
णिचेत्यतःकर्मणीत्यनुवर्त्त्यउपदेशइत्येवसूत्रमितिस्वीकारपक्षेकषादिषुयथाविध्यनुप्रयो
गोपिविकल्पेनस्यात्तेनकषुन्नाश्रयणात्वगतिः उपदेशःकर्मणीतिसूत्रस्वीकारपक्षेपिमूल
कोपदेशमितिसमासएवैकालिकत्वान्नसमासाभावपक्षेमूलकमुपदेशमितिवाक्यंस्यादिष्यते
तुमूलकेनोपदेशमित्यत्रकरणेप्रभृतीनीतिमनोरमोक्तौतुसमासाभावपक्षेमूलकेनोपदेश
मितितिम्येकरणोतृतीयायाःप्रवृत्तेरितिदिक् कालविदापेत्वरादिःप्रेरयतीत्यर्थः दंडताड १३२

सिनितङ्स्त्वात्तेऽप्ययमपि च्वन्तादिरेव उपपूर्वे स्म इति सूत्रे पीडादीनां समासाहार इह ह्रस्वत्वात् उपपूर्वः पीड
डुपकर्षः इत्युत्तरपदलोपी समास इति भावः इह ह्रस्वे सूत्रे पुंस्त्वं पञ्चम्यर्थे प्रथमेति चेहेत्यं कर्षति शया
निर्देशः कृष्य विलेखनेन इत्युपपदसमासं सहितं सोच्चारणात् तत्फलं तद्दोदेशप्रत्युदाहरः यद्यपि विले
खनेन एव सोऽपि पदत्वात्तेन तथापि चेत्तत्र विषयविषयविलेखनेन एव समप्रयुज्यन्ते पञ्चभिर्हलैः कर्ष
तीति दर्शनात् एवं च तैः दारादिकात् कृषेः कर्मण्यय एव भवतीति चेत् उपकृष्य हलेन उपकृष्य इति न
त्विहणमुल् इति स्थितमाकरे समासान्तो के यो बहुव्रीहौ भवति का मान्त्रावसति कर्षप्रतिपादनपर
मेतत् दृष्टं लोकर्षमिति हयोः समलेषः समासाहारो हलेन मुरुषसंगलिहि समासान्तः
दंसलेनोत्कृष्य परिछिद्य ... खण्डः खण्डः खण्डिका ह्रस्वः खण्डः खण्डिकेति मनोरमायामुक्ते
यद्यपि ह्रस्व प्रोक्तो वामनपर्याय तथापि तेन वप्राप्तुर्यंगाप्रयुज्यन्ते ह्रस्व इतिष्टथकृ
त्वात्संज्ञातेन तथापि ह्रस्वः तथापि ह्रस्वः तथापि ह्रस्वः तथापि ह्रस्वदीर्घ इत्यादिनिर्देशादवे

तै. प्रो.
वै. भा.
१३३

तनेच पिक्कविरुवतीत्याह द्वितीयं परोप्पायामित्यैवेनिकथं नर्ह्युदात्तं पदमेकवर्जमिति द्यत्रव
णाम्यतोऽत्र्याङ्गः अस्या हि परिभाषायोन्वया विवत्तितात्ते नायमपि उदात्तः स्वरितो वा यत्र वि
धीयते तत्र न समकालमेवैकमेव वर्जं यितापरिशिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न विलम्बितव्यमिति
यश्रियाद्दमित्यादि एवं खलु युद्धापत्वरं तेयद्यन्यत्र यष्ठाद्विकमपि गृहीना यावन्ति नास्युंप्र
तीह्याते अस्यपत्तोरमिति अस्मिन्नुद्युग्मेऽयमर्थः उपपदसंज्ञार्थमिति विशिष्यतीतिस्त्रेद्विमीयाया
मित्यनुवर्तनान्तरंतस्योपपदसंज्ञाया मिति॥ सं: अत्रयेऽन्यापमितिमयाभिप्रेतेनयाख्यासद्
नर्थः अप्रियस्यानीचैः कथनं यथाभिप्रेताख्यानेन द्विपदीनाख्यानऽतियावत्र नत्वप्रियाख्या
नस्येव कृतेनोक्तमिति चेदत्राह प्रियस्यानीचैः कथनमपि प्रियाख्यानम्मिति नीचैः कृत्स्नी
चैः कारप्रियंत्रुनेऽतिप्रयोगो न स्यात् तथा अप्रियस्यानीचैः कथनमप्रियाख्यानंपि नीचैः कृ
त्स्नीचैः कारमप्रियंत्रुनेऽतिप्रयोगो स्यादित्सय यथाभिप्रेताख्यानऽमुक्तमिति नियथावेदि १३३

अत्र जं तत्वादयतः स्थितं पार्श्वेन कृत्वागत इत्यर्थः संयोगग्रणान्तरप्रत्ययोऽवयस्मात्तस्मात्प्रत्ययो नैसंयोगे इत्य
न्येतस्य चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः तस्मात्प्रत्ययेपरतो यत्संयोगस्तस्मिन्नुपपद इति निप्रांचः तत्रययपि
संयोगमात्रेणोपपदं तयापि तस्मिन्निमित्ते तत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरिमिति वोध्यं मुख्यतः कारक
त्वेनाभ्यर्थेतिकाणमूलोः कृभ्वस्त्यर्थयाः संयोगेनेष्यत इति भावः मुख्यत इत्यत्राद्यादिवात्सप्तम्येष्टेति
स्मिप्रत्ययग्रहणं किंमुख्येनतृस्यानिमुख्यतः तसउपलपेक्षिपयाबलादि इहतसेनसेति दोषेतमु
ख्यः कृत्वागत इति काशिकादौ स्थितेवस्तकस्य प्रत्ययपरिभाषयैवेष्टसिद्धेः प्रत्ययग्रहणस्य मुख्यजे
नायार्थेनार्थो वितन्वस्मामिति द्वितीयेननार्थोयार्थः द्विप्रोष्ययमुञ्जितियमज्ञादयः संख्याया वि
धार्थे याइति धार्थको भवतीत्याशयेनोदाहरति द्विप्रोष्यथमुञ्जितियमज्ञादयसंख्यायावि
धार्थे धाइतिधाप्रत्ययो धार्थको भवतीत्याशयेनोदाहरति एकधा मध्येत्यादि पवं द्वैधकृत्य द्वैधंका
रे द्वैधं मध्ये द्वैधं भावं इत्याद्युदाहर्त्तव्यं नन्नुनानोप्रत्ययो धा च प्रत्ययः चमुज्ञादिविधानएकाद्वो ध्य

मृजन्यनरस्यामित्यतोच्चयुन्यनवर्जनेषामदेशान्ताश्रयणोपिस्थानिवद्भावेनयमुजादिधीप्रत्वंयोभव
तीतिकिमर्थंप्रत्ययग्रहणमित्यादिद्विपतिप्रत्ययग्रहणमितियच्छ्युमुक्तरीत्यायाग्रहणेनयमुजादे
ग्रहणेसंभवतीत्यर्थंग्रहणमितिमर्थेनयापियमुजंतात्स्वार्थेउदर्शनमितिङप्रत्ययांतसंग्रहा
र्थंग्रहणानन्तफलेनतद्वैयीकृत्येत्यादिप्रयोगः॥त्वमीमिक्रनोनिवृत्त्यर्थंतद्ग्रहणं अन्वश्यानतिहाय
चङ्गन्यकारलोपेचाविनि एवंस्याणोदीचेऽन्वीरितिनिर्देशकविनेन्द्रप्रागयाग्रितिसूत्रेप्रतीचोया
दितिएवंतिर्यञ्चमयवगीइतिसूत्रेवितिरश्चीनेत्येवनिर्देशस्त्ववितचेद्दत्रकेचित्शास्त्रान्तकार्यमर्थ
वभवतिअर्थश्चलोकप्रसिद्धएवगृह्यते अभिव्यक्तपदार्थायेस्वतन्त्रालोकाविश्रुताः शास्त्रार्थ
तेषुकर्तव्यइतिन्यायात् अतोनत्रनुकरणेनभविष्यतीत्यन्वचीतिसमासेचेतिनञ्चित्येएवंतर्हिहि
यादीचोदित्यादाविषयादिकंनस्यातप्रतीचोयदितिवृत्तनत्तप्रकृतवदनुकरणमित्यस्यवैकल्पि
कत्वादन्वचीत्यादिनिर्देशेनदोषः वैकल्पिकत्वंचयत्नदेवभेद्यतिसूत्रेत्यहृद्यत्वसाकरणादेकदेशो

षाभावदर्शनादिति निर्णीयते इति प्रयोगेऽच प्रपंचितं अस्य यत इत्यादाविहान्वच्छेदेनानुकूलो वेति न स्फुट
तेन स्वदेशविशेषमात्रे पर्यवसानात् प्रमाणेनैव णाक् चिदाहानुकूल्यलाभे सिध्यन्त्यक्षणाद्दूस्ण
स्समर्पणे व्यापाराभावात् समूलनं किं तु क्षौवभवतीति अवस्था बोध्या ॥ इति परमहंसपरिव्राज-
काचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्व-
बोधिन्याख्यायां कृदन्तं समाप्तं ॥ शुभमस्तु संवत् ॥१८५८॥

व·ते·
उ·नी·
१३५

१३५